No. २८७११ महाभारते

Title भगवद्गीता १८ टीका सहिता
८ अध्यायः

Author श्री अभिनव गुप्तः

Extent १६७ Age ५

Subject वेदान्त शास्त्रं

(५६

(महाभारते)

भगवद्गीता ष्टादश

टीकासहिता नवमा

ध्यायः

२७१९

2719

F. All 1+168 = 160 159

Double Nos. 5, 11, 13, 18, 23, 30, 43, 52, 84, 96

101, 123, 126, 143

Complete

नवमाध्याय

शंकरभाष्य
आनंदगिरिटीका
श्रीधरी स्वामिकृता
पिशाचभाष्य
रामानुजभाष्य
अभिनवगुप्ती
परमार्थप्रपा
वनमाली
उत्तमवैजयन्ती
मधुसूदनी
सदानंदी
नीलकंठी
आनंदी
रामकंठी
लासिकी
पंचोली ॥

भाषा अनुवाद ॥

ॐ श्रीभगवानुवाच इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् १

शांकरभाष्य

अष्टमे नाडीद्वारेण धारणायोगः सगुणं च तस्य च फलमग्न्यर्चिरादिक्रमेण कालान्तरे ब्रह्मप्राप्तिलक्षणमेवानावृत्तिरूपं निर्दिष्टं तत्रानेनैव प्रकारेण मोक्षप्राप्तिफलमधिगम्यते नान्यथेति तदाशंकाव्यावृत्त्यर्था भगवानुवाच इदमिति इदं ब्रह्मज्ञानं वक्ष्यमाणमुक्तं च पूर्वेष्वध्यायेषु तद्बुद्धौ सन्निधीकृत्येदमित्याह तुशब्दो विशेषनिर्धारणार्थः इदमेव तु सम्यग्ज्ञानं साक्षान्मोक्षप्राप्तिसाधनं वासुदेवः सर्वमित्यात्मैवेदं सर्वमेकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यो नान्यत् अथ येऽन्यथातो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्तीत्यादिश्रुतिभ्यश्च ते तुभ्यं गुह्यतमं गोप्यतमं प्रवक्ष्यामि कथयिष्याम्यनसूयवेऽसूयारहिताय किं तज्ज्ञानं किंविशिष्टं विज्ञानसहितमनुभवयुक्तं यत् ज्ञानं ज्ञात्वा प्राप्य मोक्ष्यसेऽशुभात् संसारबन्धनात् १

आनन्दगिरिकृत

अतीतेनानागामिनोऽध्यायस्यागतार्थत्वं वक्तुं वृत्तं अनुवदति अष्टम इति नाडी सुषुम्नाख्या धारणाख्येनाङ्गेन युक्तो योगः धारणायोगः सगुणः सर्वद्वारसंयमादिगुणस्तेन सहितश्चार्थः तत्फलोक्त्यर्थमनन्तराध्यायारम्भमाशंक्याह तस्य चेति अग्निर्ज्योतिरित्यादिनोपलक्षितेन क्रमवता देवयानेन पथेति यावत् ज्ञानानन्तरमेव यथोक्तफललाभात् अनेन मार्गेणेत्याशंक्याह कालान्तर इति अर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मप्राप्तौ मुक्तेः मार्गाधीनत्वात् न तस्येत्यादिश्रुतिविरोधः स्यादित्याशयेन शंकते तत्रेति इत्थमर्थः समस्यार्थः उक्ताशंकानिवृत्त्यर्थमनन्तराध्यायप्रवृत्तिरित्याह तदाशंकेति संप्रयुक्तत्वेनापरोक्षत्वाभावेऽपि पूर्वोत्तरग्रन्थालोचनया बुद्धिसन्निधानादिदंशब्देन ब्रह्मज्ञानं गृहीतमित्याह तद्बुद्धाविति प्रकृतज्ञानात् ज्ञानस्य वैशिष्ट्यावद्योतनी तुशब्द इत्याह तुशब्द इति विशेषनिर्धारणमेव स्फुटयति इदमेवेति तस्मिन्नर्थे सम्वादकत्वेन श्रुतिस्मृती दर्शय

श्री गी
टी॰
न

ति वासुदेव इति श्रुतेस्तज्ज्ञानमपि केषांचिन्मोक्षहेतुरित्याशं
क्याह नान्यदिति द्वैतज्ञाने मोक्षाय नेदमस्मित्य श्रुतिमुदाहरति श्रुत्येति
अविद्याप्रकरणोपक्रमार्थोयशब्दः अतोद्वैतादन्यया भिन्नत्वेनेत्यर्थः विज्ञा
नमिति शेषः द्वैतस्य दुर्निरूपत्वेन कल्पितत्वात् तज्ज्ञाने रज्जुसर्पादिज्ञान
वदसत्त्वान्न दोषप्राप्तिरेतदिति चकारार्थः असूयागुणेषु दोषाविष्करणं न
दूषिताय ज्ञानाधिकृताय इत्यर्थः ज्ञानं ब्रह्मैवेदमिति तद्विषयत्वात्प्रमाण
ज्ञानेनतस्यतेनैव विशेषितत्वादुपपत्तिमाशंक्य व्याकरोति अनुभवेति वि
ज्ञानमनुभवः साक्षात्कारस्तेन सहितमित्यर्थः उक्तज्ञाने श्रमस्य किंस्यादि
त्याशंक्याह यज्ज्ञात्वेति १

स्वामिकृतटीका

परेशःप्राप्यतेशुद्धभक्त्येतिनिश्चितमष्टमे नवमेतत्तदैश्वर्यमत्याश्चर्यप्रपंच्य
ते एवंतावत्सप्तमाष्टमयोःस्वीयंपारमेश्वरंतत्त्वंभक्त्यैवसुलभंनान्यथेत्युक्तमि
दानींस्वकीयमैश्वर्यंभक्तेश्चासाधारणंप्रभावंप्रपंचयिष्यन् श्रीभग
वानुवाच विशेषेणज्ञायतेऽनेनेतिविज्ञानमुपासनंतत्सहितंज्ञानमीश्वर
विषयमिदंतुअनसूयवेपुनःपुनःस्वमाहात्म्यमेवोपदिशतीतिएवंपरमका
रुणिकमपिदोषदृष्टिरहितायतुभ्यंवक्ष्यामिअनसूयवेइत्यनेनदेवाहगुह्य
तममित्यादिनागुह्यंयमंज्ञानंततोदेहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानंगुह्यंतत्ततो
पिपरमात्मज्ञानंगुह्यतिरहस्यत्वात्गुह्यतमंयज्ज्ञात्वाशुभात् संसारात् सद्य मोक्ष्यसे
एवमुक्तोभविष्यसि १

पैशाचभाष्य

सप्तमस्यनिर्णयानंतरंअर्जुनायतत्सप्ताष्टममध्यार्थमुपदेष्टुंभगवानुवा
च इदंवक्ष्यमाणंतवगुह्यतमंरहस्यतमंप्रवक्ष्यामिअनसूयवेगुणेषुदोषावि
ष्करणमसूयाज्ञानमवबोधंविज्ञानसहितमनुभवयुक्तं यज्ज्ञात्वामोक्ष्यसे
शुभात् १

रामानुजभाष्यं

इदमिति उपासकभेदनिबंधनविशेषाः प्रतिपादिताः इदानीमुपास्य
स्यपरमपुरुषस्यमाहात्म्यंज्ञानिनांचविशेषंविशेष्यभक्तिरूपस्योपास

न स्वरूपमुच्यते इदं तु ते गुह्यतमं भक्तिरूपमुपासनाख्यं विज्ञानसहितं उपास-
न गत विशेषज्ञानसहितमनसूयवे ते प्रवक्ष्यामि मद्विषयं सकलेतरविसजा-
तीयमपरिमितप्रकारमाहात्म्यं ऋतैवमेव सं भवतीति मत्वा नायते प्रवक्ष्या-
मीत्यर्थः यज्ज्ञात्वा वक्ष्यमाणमनुष्ठानपर्यंतं ज्ञात्वा नमस्त्वामि विरोधिनः सर्वस्मा-
त् अशुभान्मोक्ष्यसे १

अभिनवगुप्तकृतटीका ९

अनसूयवे ज्ञानं सैकोतौ कारणं गुह्यं ज्ञानविज्ञाने प्राग्वत् [illegible]
[illegible] इत्येतदुक्तं १

परमार्थप्रपाटीका १

एवं सर्वाध्यायैरुक्तग्रामः समवायमित्यादि वाक्यैरीश्वरप्रपंचजातस्य तथ्य-
त्व गर्भितं मिथ्यात्वं दर्शयित्वेदानीं तदेवोपपत्त्या दृढीकर्तुं तथा योगवै-
भववतः स्वस्य सत्यत्वं दर्शयितुं नवमाध्यायप्रवृत्तिः तत्र प्रथमं वक्ष्यमाण-
प्रमेयस्यातिरहस्यत्वेन दुर्लभत्वमाह इदमित्यादिना त्रिभिः । कृपयावक्ष्ये
प्रवृत्तेमपि अनसूयवे देहधारित्वादि दोषदृष्टिरहिताय ते तुभ्यं विज्ञान-
सहितं ज्ञानं वक्ष्यामि असूयातिरीर्ष्या सूयातदोषारोपो गुणेष्विति अमरोक्तेः
ज्ञानं शास्त्राचार्योपदिष्टं विज्ञानमनुभवरूपं यत इदं गुह्यतममप्रकाश्य
प्रमेयं स्वधर्मचरणादि ततोपि देहादिव्यतिरिक्तात्मस्वरूपं गुह्यतरं ततो-
पि परमात्मनः साक्षाद्दर्शनं गुह्यतमं तदेवाह यदिति यज्ज्ञात्वा अशुभाद्दुः-
खप्रदात् प्रपंचान्मोक्ष्यसे परमात्मप्रतीतौ प्रपंचातीतो भविष्यसि १

वनमालीटीका ८

रहस्यं भक्तियोगं च स्वभक्तायातिगोपितं नवमे तु तमेवार्थं प्रब्रवीति भक्तिर-
हस्ये । तथानन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः तस्याहं सुलभ इति भगवन्मा-
मोभक्तिरेवासाधारणो हेतुः सा च सर्वोत्तमत्वधीश्वर्यकाविच्छिन्नप्रेमप्रवाहरूपा
वनिरूप्यते तत्र निविष्टं सर्वोत्तमत्व ज्ञानं ज्ञानं तेहमिति सप्तमे प्रतिज्ञातं सदे-
पानिरूपितं यज्ञसत्कारं च स्वसर्वोत्तमत्वप्रख्यातिरूप्यत इति सारेण वक्ष्यमाणादौ सेति
इदमिति इदं ज्ञानं ते हं सविज्ञानमिति सप्तमे प्रतिज्ञातं प्रायेणोक्तं मत्रैव वक्ष्यमा-
णमप्रतीत्यमानं ज्ञानं मम याथात्म्यापरोक्षं विज्ञानं च यत्सुकृतीव जडेभ्यो वि-
विक्ततया सर्वनियामकत्वादिना अपरोक्षरूपं ज्ञानं तत्सहितं तेनभ्यं सक

श्री
गी टी
न

२

र्षेणावक्ष्यामि तथाहि न ध्यानादिकं स्वरूपपरोक्षं ज्ञानं व्यावर्तयति इदमेवस
र्वोत्तमत्वेन भगवद्रूपपरोक्ष रूपं साक्षात्मोक्षहेतुर्न तु ध्यानं स्वरूपपरोक्षं वा न
स्वरूपपरोक्षज्ञानं कारणत्वात् कीदृशं ज्ञानं गुह्यतममतिगोप्यमतिरहस्यं जातमात्र
स्य संसारोच्छेदकत्वात् गोप्यमपि शिष्यगुणाधिक्यादुक्तमित्यर्थः अनसूयवे
असूयागुणेषु दोषाविःकरणं विफलासर्वदायमात्मेत्यर्थः यो ज्ञानेनात्मानं प
श्यति मत्सरत्वादित्येव त्रूणात् तद्रहितायेत्यर्थः कीदृशं ज्ञानं यज्ज्ञात्वा प्राप्यास्य
भावेन संसारबंधनाद्पारदुःखरूपात्स्य एव मोक्ष्यसे सर्वोत्तमत्वेनापरोक्षेत्विह
प्रवाहे च सति प्रारब्धकर्माभावे च तत्क्षणमेव मुक्तिरिति भावः १

कृष्णवैजयन्तीटीका । ९

नवमे परमैश्वर्यं मत्वा स्वैश्वर्यं निजं हरिः स्वभक्तेस्तु अतिमाहात्म्यं सूचिवान्भगवा
न् विष्णुः । एवं सप्तमे अष्टमे चाध्याये उपासनप्रकारा उपासकभेदाश्चोक्ता इदानी
मुपास्यस्वरूपस्य स्वस्योपासकस्य च माहात्म्यं प्रतिपादयन्स्वेन स्वरोपासकाति
रिक्तोपासनरूपायाः शुद्धायाः स्वभक्तेः स्वरूपं प्रवदन्नादौ तस्य भगवानुवाच
इदं त्विति गुह्यतममिति तथाहि नेयं मम भक्तिर्ज्ञानफलरूपा भवति न तु ज्ञान
साधनरूपिकेति सूचितम् इदमुपासनसंबंधं मद्भक्तिरूपं गुह्यतमं निरतिशय
गोपनीयं द्वितीयादिषष्ठांतेन मया यदुपदिष्टमात्मज्ञानं तद्गुह्यं सप्तमाष्टमा
भ्येन यदुपदिष्टं मदैश्वर्यज्ञानं तद्गुह्यतरं नवमादिद्वादशान्तेन यदुपदेक्ष्यते
ज्ञानं तद्गुह्यतममित्यर्थः ज्ञानं ज्ञायतेऽनेन मत्स्वरूपमनेनेति निरुक्त्या केवलं भक्ति
लक्षणं ज्ञानं संत्विमित्यर्थः विज्ञानसहितं मदुपासनगत विशेषज्ञानसहितं
वक्ष्यमाणं तेन भेयं प्रवक्ष्यामि प्रवक्ष्येण सामग्र्यात् पूर्वमसंक्षेपेण विदित्वापि यन्मया
नोक्तं तदिदं ते वक्ष्यामीत्यर्थः नन्वस्मै कस्मात्कारणात्त्वमिदं नावोचस्त्वपे
क्षायामाह अनसूयवे मद्गुणेषु दोषारोपरहिताय अस्य सूयायिष्टिप्रभृतिरपि
दुःखितं जीवं दृष्ट्वा तिकरुणया करुणासागरस्येश्वरस्येवं कर्मकर्तृत्वमशुचि
तं भवतीत्येवं कश्चित्कश्चित्करुणादिगुणेषु दोषदृष्टिं करोति अनसूयस्य
तेन मयेदं ज्ञानं नोक्तं तव तु नसूयः परमेश्वरो मलित्वं प्रीतः कस्मै यत्किं विष्णुर्मम
शुभं वा कर्म कृतवान् करोति करिष्यति च तन्मत्वं सर्वं जगतां मम च मंग
लायैव भवति तन्मंगलायैव इत्येवं विश्वासपूर्वकमद्गुणेषु गुणबुद्धिमानाय
ते तुभ्यमेव प्रवक्ष्यामि नान्यस्मै इत्यर्थः तस्य ज्ञानस्य किं फलं स्यादित्यपेक्षायां

न

माह यदिति यज्ज्ञानमनुष्ठानपर्यंतं वक्ष्यमाणं ज्ञात्वानुष्ठायाशुभात्
मत्प्राप्तिविरोधिगणात्संसारदुःखान्मोक्ष्यसे मुक्तो भविष्यसि १

मधुसूदनीटीका ९

पूर्वाध्याये मूर्धन्यसंचारनाडीकेन हृदयकंठभ्रूमध्यादिधारणसहितेन
सर्वेन्द्रियद्वारसंयमपूर्वकेण केवलयोगेन स्वेच्छयोत्क्रांतप्राणस्यार्चिरादि
मार्गेण ब्रह्मलोकं प्रयातस्य तत्र सम्यग्ज्ञानोदयेन कल्पांते परब्रह्मप्रा
प्तिलक्षणा क्रममुक्तिर्व्याख्याता तत्र चानेनैव प्रकारेण मुक्तिर्लभ्यते ना
न्यथेत्याशंकायामनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः तस्याहं सुलभ इ
त्यादिना भगवतत्त्वविज्ञानात् साक्षान्मोक्षप्राप्तिरभिहिता तत्र चानन्या
भक्तिरसाधारणो हेतुरित्युक्तं पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यये
ति तत्र पूर्वोक्तयोगधारणापूर्वकप्राणोत्क्रमणार्चिरादिमार्गगमन
कालविलंबादिक्लेशमंतरेणैव साक्षान्मोक्षप्राप्तये भगवतत्त्वस्य तदुक्ते
श्च विशेषेण ज्ञापनाय नवमोध्याय आरभ्यते अष्टमेध्येयब्रह्मनिरूपणे
न तद्ध्याननिष्ठस्य गतिरुक्ता नवमे तु ज्ञेयब्रह्मनिरूपणेन ज्ञाननिष्ठस्य
गतिरुच्यते इति संक्षेपः तत्र वक्ष्यमाणज्ञानस्तुत्यर्थं त्रीन्श्लोकान्
इदं प्राग्वदुक्तमग्रे वक्ष्यमाणमधुनोच्यमानं ज्ञानं शब्दप्रमाणकं ब्रह्म
तत्त्वविषयं ते तुभ्यं प्रवक्ष्यामि तु शब्दः पूर्वाध्यायोक्तध्यानाज्ज्ञानस्य वैल
क्षण्यमाह इदमेव सम्यग्ज्ञानं साक्षान्मोक्षप्राप्तिसाधनं न तु ध्यानं तस्या
ज्ञाननिवर्तकत्वात् तच्चांतःकरणशुद्धिद्वारेदमेव ज्ञानं संपादयत्क्रमेण
मोक्षं जनयतीत्युक्तं कीदृशं ज्ञानं गुह्यतमं गोपनीयतमं [illegible]रहस्य
त्वात् यतो विज्ञानसहितं ब्रह्मानुभवपर्यंतमीदृशमतिरहस्यमप्यहं शि
ष्यगुणाधिक्याद्वक्ष्यामि तुभ्यमनसूयवे असूया गुणेषु दोषदृष्टिः तदावि
ष्करणादिफला सर्वदा यमात्मैश्वर्याख्यापनेनात्मानं प्रशंसति मत्सरेणा
त्मेवंरूपात्तद्रहिताय अनेनार्जवसंयमावपि शिष्यगुणौ व्याख्यातौ पुनः
कीदृशं ज्ञानं यज्ज्ञात्वा प्राप्य मोक्ष्यसे सद्य एव संसारबंधनादशुभात्सर्व
दुःखहेतोः [illegible] १

सदानन्दीटीका ११

परंब्रह्मानन्दे सकलसुखं येन सरसतः गतद्वंद्वे मंदा कृतिद्विजकंदं

श्री
गी टी
न

3

कृपार्द्रे श्रियः कंदे नंदात्मजउदितचंद्रस्मितमुखे मुकुंदेस्यंदो मे भवतु
मनसोद्दृढविरतेः १ अष्टमाध्याये हि मूर्द्धन्यनाडीद्वारेण योगिनः ब्रह्म
लिंगो विदे ध्याननिष्ठं गतस्यैव २ योगेन स्वेच्छयोत्क्रांतप्राणस्यार्चि
र्मुखाध्वना ब्रह्मलोकं प्रयातस्य तत्रबोधोदयेनच ३ कल्पांते ब्रह्मसं
प्राप्तिर्व्याख्याता क्रममुक्तता तथा वेनप्रकारेण मुक्तिः स्यात्तामथालि
ति ४ शंकायां हरिणाप्रोक्ता साक्षान्मुक्तिः सवैदिनः अनन्यचेताः सततं यो
मां स्मरति नित्यशः ५ तस्याहं सुलभस्त्वेवं भगवत्तत्वबोधतः अनन्याभक्ति
रेवास्ति मुक्तिहेतुः परागतेः ६ पुरुषः सपरः पार्थ भक्त्यालभ्यस्त्वनन्यया इ
त्यसाधारणो हेतुरुक्तानन्याऽरतिर्हरौ ७ अतः सा भक्तिरधुना भगवत्तत्वधी
युता वर्ण्यते नवमेऽध्याये तस्या माहात्म्यमेवच ८ अष्टमेऽध्येयरूपस्य ब्रह्म
णः संनिरूपणात् गतिसंख्याननिष्ठस्य क्रममुक्तिरुदाहृता ९ नवमे
ज्ञाननिष्ठस्य ज्ञेयब्रह्मनिरूपणात् उच्यते गतिरित्येवं तन्माहात्म्यमिहादः
रात् १० श्लोकत्रयमुवाचेशो भगवान्हरिरव्ययः इदं प्रागवदृष्टं श्लोकं
वक्ष्यमाणमिहाधुना ११ शास्त्रप्रमाणकं ज्ञानं ब्रह्मतत्वैकगोचरं ज्ञेनोक्त
ध्यानतो ज्ञाने वैलक्षण्यमिहोच्यते १२ सम्यग्ज्ञानमिदं साक्षान्मोक्षसंप्रा
प्तिसाधनं गोपनीयतमं चातिरहस्यत्वेन संमतं १३ ब्रह्मानुभवपर्यंतं
तत्फलं सुलभमपीदृशं अहं शिष्यगुणोपिकात्मवक्ष्याम्यनसूयवे १४ स्वेच्छ
र्थाख्यापनेनार्थसदात्मानं प्रशंसति मद्धर्मस्यस्यया तच्छ्रुत्वा याज्ञेवक्षा
लिते १५ यस्माच्च मोक्ष्यसे सद्योऽशुभात्संसारबंधनात् १६ ॥ १ ॥

नीलकंठी टीका १२

अष्टमाध्याये किं तद्ब्रह्मेत्यादि सप्त प्रश्नान् अक्षरं ब्रह्म परम मित्यादिना सं
क्षिप्य व्याख्याता तज्ज्ञानस्य पृथक्प्रयोजनाकांक्षायां कर्मविदध्याधि
भौतिकं च मादिमार्ग प्राप्यस्थानमिति निरूपणेन प्राप्यप्रापकादिविभा
गो दर्शितः तेन कर्माधिभूते व्याख्याते तथा सगुणांतर्यामिणोरुपासक
स्यार्चिरादिमार्गेण क्रममुक्तिः स्थानप्राप्तिरिति सप्रपंचं तेनाधिदैवाधियज्ञौ व्या
ख्यातौ प्रयाणकाले चेत्यादिना अंतकाले कथं ज्ञेयोऽसीति प्रश्नोत्तरं व्या
ख्यातं तदेवं ध्येयब्रह्मविद्या सांगा निरूपिता परिशिष्टमाद्यं तत्त्वं ब्रह्म वि
षयं प्रश्नद्वयं किं तद्ब्रह्म किमध्यात्ममिति तद्विवरणाय नवमोध्याय आर

भ्यते न केवलं अर्चिरादिगतिप्राप्यकालान्तर एव मुक्तिरस्ति किं त्विहैव
सद्योमुक्तिरस्तीति विशेषं वक्तुं श्रीभगवानुवाच इदं तु ते इति इदं ब्रह्म
माणं तु सर्वस्मादध्यायादिलक्षणं ज्ञेयं ते तुभ्यं गुह्यतमम् अतिगोप्यं प्रवक्ष्या
मि अनसूयवे असूयागुणेषु दोषाविष्करणं तद्रहिताय ज्ञानं तमिमा
त्मस्वरूपं ब्रह्मविज्ञानेनानुभवेन सहितं न तु केवलं पारोक्ष्येण यत् ज्ञानं
ज्ञात्वा साक्षात्कृत्य अशुभात् संसारान्मोक्ष्यसे अत्र यत्समासादौ ज्ञानं तेऽहं
सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषत इति प्रतिज्ञातं यस्य च विज्ञानाय प्राग्वा
वेद्यायेनोपलक्षणीभूतं जगत्कारणं ब्रह्म तत्रैव निरूपितं यद्विज्ञानेऽ
धिकारसंपत्त्यर्थं तस्यैव सगुणस्योपासनमुक्तं न दिह सर्वशेषीभूतं ब्रह्म
वक्तव्यमिति न तथैव प्रतिजानीते वचनमात्रेणैवापरोक्षज्ञानं जायत इ
ति तत्रैवमनुस्मादितं न विस्मर्तव्यं १।

आनंदीटीका १३

एवं प्रकृतिपुरुषयोः संयोगवियोगकलनस्य लवादिप्रलयान्तस्य सर्वका
र्यनिमित्तकारणस्य कालस्य स्वरूपं लक्षयित्वा कालपुरुषप्रकृतीनाम
धिष्ठानस्य स्वातंत्र्येण सर्वजगतः कर्तुः सर्वकर्मफलदस्य सर्वान्तर्यामिनः
परमेश्वरस्यैव परापरब्रह्मसाधारणेन स्वरूपं लिलक्षयिषुस्तावदाभ्यन्तर
संयमक्रमेण ब्रह्मप्राप्तौ निरन्तरं तपःक्लेशसहबहुधामननध्यापा
राणां चरमदेहोत्क्रमणं तावत्प्रतीक्षमाणानां मुनीनामेवाधिकारः
न तु सनत्कुमारवशिष्ठप्रजापालनादिव्यापृतानां भवादृशामित्यर्जुनस्य खे
मणास्तवेसार्थं सद्यो ब्रह्मप्राप्त्युपायं परमेश्वरभजनं ज्ञानकर्मसमुच्च
यानुष्ठानपर्यायं बहुशः श्रोतुमपि पुनर्हृदये संनिवेशयितुम् । तथाहुः
संयमवेलक्षण्याय अशुभात् संसारात् अनसूयवे अज्ञावते १

रामकंठीटीका १४

अष्टमाध्यायपरिसमाप्तौ अष्टमप्रश्ननिर्णयेन काले मुक्तकस्य गतिद्वय
ज्ञानं ब्रह्मप्राप्त्युपायत्वेनोपदिष्टं अतस्तावन्मात्र एव ब्रह्मप्राप्त्युपायस्तथा
मा वेदीत्यर्जुनमष्टमाध्याये प्रतिपादितमेवोपदेशं स्मारयन्संग्रहेण भगवा

श्री
गी टी
न

उवाच तथाह्येध्यतिरेके अष्टमाध्यायोक्तएवलक्षणोपायव्यतिरेकेणेदं स
र्वद्भिस्तनिहितंज्ञानंब्रह्मप्राप्त्युपायभूतंविज्ञानेनविशिष्टज्ञानेनबोधेनसं
युक्तंतुभ्यमहंप्रकर्षेणसंक्षेपतः साररूपेणातिशयेनवक्ष्यामिकथयि
ष्यामिकीदृशायानसूयवे अज्ञाविष्णुद्वेषरहितायोस्मैज्ञानायनसूयति
यथोक्तफलस्यसंभावनावशाद्दत्तवत्तगर्हणमारभसे कीदृशंज्ञानंगु
ह्यतमंगुह्यंगुह्यतरंचसर्वाध्यायेषुज्ञानमुक्तं इदंतुतदपेक्षयातिगुह्यम्
अनाविर्भूतविवेकजनानांगृहायांहृदयेधनिक्षिप्तंरहस्यतयावागुह्य
मतएवबंधहेदिनाजन्मजरामरणचक्रपरिवर्तनमानलक्षणादशुभा
दश्रेयसोमोक्ष्यसेसद्यएवमोक्षंप्राप्स्यसि अतोवक्ष्यमाणज्ञानोपायनिष्ठ
स्यांतकालेगतिद्वयज्ञानाभ्युपायव्यतिरेकेणापिब्रह्मप्राप्तिर्निर्दिष्टेव

[illegible] १

लासिकी [illegible] टीका १५

एवमुक्तप्रकारस्ययोगस्यभक्तियोगंविनाविदेहस्वभावहस्यप्रसंगतोवि
लक्षणविदेहमुक्तेर्लक्षणंविषयंप्रभावंचोक्ता अधुनाभक्तियोगस्यस
र्वेषुयोगेषुउत्तमत्वंतथास्मृतिनस्यापि पुनर्लक्षणविषयप्रभावस्तोका
र्थविवक्षयातंस्तवस्यर्थंत्रीञ्श्लोकानाश्रीभगवानुवाच तथक्तलक्षणस्य
विदेहमुक्तिप्रदस्ययोगस्यवैलक्षणपार्थः इदंवक्ष्यमाणंविशेषेणज्ञायते
नेनेतिविज्ञानमुपासनंतत्सहितंज्ञानंईश्वरविषयंजीवन्मुक्तावहम् अन
सूयवेपुनःपुनःसमाहात्म्यमेवोपदिशतीत्येवंपरमकारुणिकेमयिदोष
दृष्टिरहितायतेतुभ्यंवक्ष्यामि कीदृशंगुह्यतममतिशयेनगोपनीयम् य
र्मज्ञानंगुह्यंततोपिदेहादिविवेकेनात्मज्ञानंगुह्यतमम् इदंत्वीश्वरज्ञानभ
क्तियोगलक्षणंगुह्यतमम् यज्ज्ञानंज्ञात्वाप्रमाणेनावधार्याशुभात्सर्व
दुःखहेतोःसंसारान्मोक्ष्यसेमोक्षंप्राप्स्यसि [illegible] १

पंचोलीटीका

अष्टमेनाडीद्वारेणधारणयासगुणमुपासनमुक्तंतस्यचार्चिरर्चि
तिरादिमार्गेणब्रह्मलोकंप्राप्तस्यकालांतरेपरंब्रह्मप्राप्तिलक्षणंअ
नावृत्तिरूपंफलमुक्तमिदानीनवमेसाक्षात्मुक्तिसाधनंनिर्गुणब्र

स्वस्वरूपज्ञाने भगवानुपदिशति इदं त्विति तु पुनः पूर्वोक्तं वक्ष्यमाणं च
गुह्यतमं ज्ञानं श्रुतिशास्त्रजनितं ब्रह्मज्ञानं विज्ञानसहितं ब्रह्मविषये ।
साक्षात्कारसहितं ब्रह्मानुभवसहितं तेऽनसूयवे असूयारहिता
य वक्ष्यामि कथयिष्यामि यत् शास्त्रजनितं अनुभवसहितं ज्ञात्वा अशु-
भात् संसारबंधनात् मोक्ष्यसे १

रणवीरसमिद्धोधिनी ॥

श्रीकार्तवीर्यार्जुनाय नमः । अस्त्वर्वौ रणवीरेन्दुर्मेयत्येष सदोदितः
विकासयति हृत्पद्मं सतां योऽर्थतथापरात् । पूर्वाध्याये ब्रह्मादिसम
पदार्थज्ञानेन भोगापवर्गोभयसिद्धिः प्रतिपादिता परं तेन [illegible]
कल्पात्मकगतिद्वयानुलोम्यतो द्विविधात्स्वधागात्साविशेष [illegible]
दिष्टा एवं च सति नीतिविच्छिरिपोरकस्मात्समापाते तत्र [illegible]
मत्व्येवं सिद्धादिभिश्चरिपोरनिष्टोपद्रुत [illegible]
लेवम्बुत्वाय नुलोमकालयोगप्रतीत्यामनपेक्ष्य [illegible]
स्यभिषेण नमनन्यगातिकत्वे नोक्तं तत्र का गतिरित्यर्जुनाभिप्रा
यमाशंक्याशुक्लादिकालयोगविषयकप्रयाणमात्र एव [illegible]
ज्यमाशुपायोमामयावीर किं तु उपायात् स्मात्तोपि [illegible]
स्मादिसमपदार्थज्ञानादतिशायेन गुरुभक्तिलक्षण [illegible]
सहकारिस्वधर्मभूत [illegible] ज्ञानविषयावश्यकत्वात्मनं तद्
त्वरित्येतत्समुपदिष्टमध्ये नेनुनरूपि स्मारयन् [illegible] भग
वानुवाच इदं तु ते इति [illegible] अष्टमाध्यायोक्त [illegible]
सिद्धयज्ञानोपायमन्तरेणापीत्यर्थः इदं त्वपुष्टि [illegible]
द्वितं ज्ञानं जायते निश्चीयते कर्तव्यजातमनेनेति करणे [illegible]
ज्ञानेन निश्चयोत्पादकं [illegible] विधि
[illegible] प्रकर्षेण संक्षेपतः सारप्रतिपादनं
[illegible] यामि प्राये नोपदेक्ष्यामि कीदृशाय अनसूयवे अ

ष्टविशुद्धबुद्धितादर्थ्येज्ञानाययथोक्तफलसंभावनायप्रागदस्पू
यांसरायमात्मेश्वर्याख्यापनेनात्मानंप्रशंसतिमसाध्यतइत्य·
वेरूपेणगुणगुह्येषाविकृवर्णेनाज्ञवर्द्धणमरूवीते एतेनवा
जेवादिप्रिष्यगुणप्रकटनेनोपदेशयोग्यतामतिपादिता को
दृशंज्ञानं गुह्यतमं अतिरहस्यं तथाविज्ञानसहितं विशेषेण
ज्ञायतेज्ञातव्यमनेनेति विज्ञानंभक्तिलक्षणंतेनसहितं अत
एवचपूर्वंगीतं पुरुषःसपरःपार्थभक्त्यालभ्यस्त्वनन्ययेति
किंतज्ज्ञानं यज्ज्ञात्वातात्पर्येणविज्ञाय त्वमशुभादमंगलाव
दात्सर्वदुःखहेतोःयोगकृमोक्षदेःपुनःपुनःसंसरणाख्यमो
क्ष्यसेमुक्तोभविष्यसीति मद्भक्तिंउरस्कृत्यस्वधर्मावरणं·
शुक्लादिकालयोगमनपेक्ष्यैवनिःश्रेयसहेतुरित्यतस्तया
पितथैवविधेयमितितात्पर्यं अतएववादरायणाचार्येण याव
न्तपस्यपरदीक्षफलामथोवेतिकालनियमशुक्लाद्विडेय
रेनेनियमोबवकेविशहः छिडेप्यरेभवतिदैवक्षुतस्याति
हिःसामान्यमाभिषनिदंप्रतिभूमिपानामित्यनेनवसिष्ठ
युक्तिमनुसृत्यसमनंतरमेवसनियमः कादाचित्कतया·
प्रत्याख्यातःसंगच्छतेइति १॥

मधुभाष्य

सप्तमाध्यायोक्तंस्पष्टयत्यस्मिन्नध्याये राजविद्याप्रधानविष
प्रत्यवंशस्तावगमयते येनतत्त्वज्ञानवगमनं प्रत्नेष्विद्धिश
प्रतिप्रतिस्थितइतिप्रत्यक्ष्यः तथावश्रुतिः यःप्राणेतिष्ठ
न्प्राणादंतरोयंप्राणोनवेदयस्यप्राणाः शरीरंयःप्राणमंत
रोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः योवाचितिष्ठन् यश्च
वचःपितिष्ठनइत्यादेः यपयोतरविनिष्ठकपादयुपनं
तिचश्रुंगुहमात्रः पुरुषोश्गुष्ठंचसमाश्रितइतिव त्रिमन

त्वंवंद्रमास्त्वंचन्द्रादित्यइत्यादेश्चमोक्षधर्मे सप्रत्यक्षः
प्रतिहिंसोदेवेषुचक्षवान्हिंसभवति यएवंविद्वान्सत्यवक्तावे
देतिसाम्रवेदेवारुणाख्यायां धर्मोभगवान् नहिषवं
धर्म्यं सर्वंजगद्धतइतिधर्मः पृथ्वीवायधर्ममूर्द्धनीति प्र
योगात्मोक्षधर्मे भारम्भकेस्थितोयोगीतिच भक्तोसत्तन्श्चि
यमारुणोविभर्तीतिचश्रुतिः धर्मोवाइदमग्रआसीत् न
पृथिवीनवायुर्नलोकायेनब्रह्मानरुद्रोनदेवानऋषयः
साध्यायदितिच सामवेदेवाभ्रव्यप्रमाख्यायां प्रत्यक्षावग
मप्रादित्येनापरोक्षज्ञानसाधनत्वमुक्तं तज्ज्ञानाधार १

5/2

भाषा अनुवाद

केवल भक्ति होके द्वारासे परमेश्वर पाये जाते अर्थात् ईश्वरका तत्वज्ञान
भक्ति विना कोइ उपायसे सुलभ नहींहै यही अष्टम अध्यायमे स्थिर
कियाहै सोई ईश्वर का अद्भुत ऐश्वर्य औ अपनी भक्ति की सर्व श्रेष्ठ महि
मा अब नवमे अध्यायमे विस्तारसे भगवान आप कहतेहैं कि जिस से
परमेश्वर जाने जाय सोई विज्ञान करि उपासना तिस के सहित ईश्वर वि
षयक जो यह ज्ञान गुह्यतम अर्थात् शास्त्रोक्त धर्मज्ञान गुह्य कहे
गोपनीयहै और इसकी अपेक्षा देहादिसे भिन्नजो आत्म ज्ञान सो गुह्य
तर कहे अधिक गोपनीय फेरि आत्मज्ञानसे भी परमात्मज्ञान गुह्य त
महै अत्यन्त गोपनीय है सो असूया रहित अर्थात् वार वार अपना म
हात्म उपदेश करते हुये मेरेमे दोष दृष्टि रहित तुमही इससेमै अब
दयाकरि तुमसे कहूंगा कि जिसको जानिकरि इस अशुभ रूप संसा
रसे बन्धनसे छूटिजायगे १ ॥

दोहा

लोकहु भक्तिप्रभुक्तको कहौं मतों प्रति गुह्य ज्ञानसहितविज्ञानकेफु
टें अशुभजिहदुःख १ ३ दिनसदा जयप्रभुकरणवीरचंद्रप्रदभूत
संतहृदेविकसेकमल जो अर्थसुधारेहत १॥

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमं
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययं २

शांकरभाष्य

तत्स्तौति राजविद्येति राजविद्या विद्यानां राजा दीप्त्यतिशयवत्त्वात्
दीप्यते हीयमतिशयेन ब्रह्मविद्या सर्वविद्यानां राजगुह्यं तथा गुह्यानां
राजा पवित्रं पावनमिदमुत्तमं सर्वेषां पावनानां शुद्धिकारणानामिदं
ब्रह्मविज्ञानमुत्कृष्टतममनेकजन्मसहस्रसञ्चितमपि धर्माधर्मादि स
मूलं कर्म क्षणमात्राद्भस्मीकरोति यतोऽतः किं तस्य पावनत्वं वक्तव्यं
किञ्च प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षेण सुखादेरिवावगमो यस्य तत्प्रत्यक्षावग
मं अनेकगुणवतोपि धर्मविरुद्धत्वं दृष्टं धर्मेण यागस्य न तथा आत्मज्ञा
नं धर्मविरोधि किन्तु धर्म्यं धर्मादनपेतं एवमपि स्यात् दुःसंपाद्यमि
त्यत आह सुसुखं कर्तुं यथा रत्नविवेकविज्ञानं तत्राल्पायासानामन्येषां
कर्मणां सुखसंपाद्यानामल्पफलत्वं दृष्टं दुष्कराणाञ्च महाफलत्वं दृष्ट
मितीदन्तु सुखसंपाद्यत्वात् फलक्षयाद्व्येतीति प्राप्ते तदाहाव्ययं ना
स्य फलतः कर्मवद्व्ययोऽस्तीति अव्ययं अतः श्रद्धेयमात्मज्ञानं २

आनंदगिरिकृत

तदाभिमुख्यसिद्धये तज्ज्ञानं स्तौति राजेति ब्रह्मविद्या विद्यानां राजा
श्रेष्ठा इत्यत्र हेतुमाह दीप्तीति कुतो ब्रह्मविद्यायाः विद्यान्तरेभ्यो दीप्त्य
तिशयित्वं तदाह दीप्यते हीति दृश्यते हि विद्वदन्तरेभ्यो लोके ह्यजाति
रेको ब्रह्मविदामिति भावः उत्कृष्टतमं शुद्धिकारणं ब्रह्मज्ञानमित्येतदु
पपादयति अनेकेति तत्र श्रुतिस्मृतिप्रमाणयितव्ये तथा सेकगम्यमि
दं ज्ञानं किन्तु प्रत्यक्षप्रमेयमित्याह किञ्चेति प्रत्यक्षमवगम्यमानमा
त्मानमिति तथा यद्यवगम्यत इति अवगमः फलं प्रत्यक्षोऽवगमोऽस्येति
दृष्टफलत्वं ज्ञानस्योच्यते धर्म्यमित्येतद्व्याकरोति अनपेतमिति धर्म्यस्यै
व तस्य क्लेशसाध्यत्वमाशंक्याह एवमपीति रत्नविषयं विवेकज्ञानं
सम्प्रयोगादुपदेशापेक्षादनायासेन दृष्टं तथेदं ब्रह्मज्ञानमित्याह यथेति

श्री गी॰
टी॰
न

ति अव्ययमिति विशेषणमाशंकाद्वयं विशृणोति नन्वेवमादिना अवहार
भूमिः सम्यगर्थः ज्ञानस्यात्ययफलत्वेपफलितमाह अत इति २

स्वामिकृत

किंच राजविद्येति इदं ज्ञानं राजविद्या विद्यानां राजा गुह्यानां च राजा विद्या स
गोप्येषु चातिश्रेष्ठमित्यर्थः राजदन्तादित्वादुपसर्जनस्य परनिपातः इदमेव पवित्रमि
दमुत्तमं तथा पावनं इदमेव प्रत्यक्षावगमं च धर्मादनपेतं सर्वधर्मफलत्वात् कर्तुं सुस
खं सुखेन कर्तुं शक्यमित्यर्थः अव्ययं चात्ययफलत्वात् २

पैशाचभाष्य

राजविद्येति विद्यानां राजा राजविद्येयं ब्रह्मविद्या राजगुह्यं विवस्वदादि
भिः राजभिः रक्षितत्वात् पवित्रं पावनं प्रत्यक्षावगमं स्वानुभवं धर्म्यं धर्मान
पेतं सुसुखं कर्तुं सुखेनानुष्ठेयं अव्ययमविनाशि २

रामानुजभाष्य

राजविद्येति राजविद्या विद्यानां राजा राजगुह्यं गुह्यानां राजा राज्ञां विद्या रा
जविद्येति वा राजानो हि विस्तीर्णगाधमनसः महामनसामियं विद्येत्यर्थः
महामनस एव गोपनीयगोपनकुशला इत्यर्थः तेषामेव गुह्यमिदमुत्तमं पवि
त्रमस्मात्प्रतिविरोधिअशेषकल्मषापहं प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षतः अवगमो विष
यः प्रत्यक्षभूतोवगमो विषयो यस्य ज्ञानस्य तत् प्रत्यक्षावगमं भक्तिरूपेणो
पासनेनोपास्यमानो हं तदानीमेवोपासितुः प्रत्यक्षतामुपगतो भवामीत्यर्थः
अथापि धर्म्यं धर्मादनपेतं धर्मत्वं हि निःश्रेयससाधनत्वं स्वरूपेणैवात्यर्थप्रि
यत्वेन तदानीमेव दर्शनापादनतया च स्वयं निःश्रेयसरूपमपि निरतिश
यनिःश्रेयसरूपात्यंतिकमत्प्राप्तिसाधनमित्यर्थः अत एव सुसुखं कर्तुं सुस
खोपादानमत्यर्थप्रियत्वेनोपादेयं अव्ययमत्यंतमत्प्राप्तिसाधयित्वापि स्वयं न
क्षीयते एवंरूपमुपासनं कुर्वतो मत्प्रदाने कृतेपि न किंचित्कृतं मया इति मे
प्रतिभातीत्यर्थः २

राजन्ते सर्वविद्यामध्ये दीप्यन्ते **अभिनवगुप्तकृत** या इदमेव उच्यते

अध्यात्मविद्या विद्यानां इति राज्ञां जनकादीनामत्राधिकारत्वेनोपहरस्य प्रति
गूढत्वात् क्षत्रियस्य लभनवीरभावेन विकम्प्यत्वात् कर्तुमनुष्ठानं सुसुखं

नचास्य ब्रह्मोपासनात्मनः कर्मणोन्यकर्मवदुपभोगादिनाव्ययोस्ति २

परमार्थप्रपाटीका ७

ग्रंथप्रतिपाद्यप्रमेयस्यातिदुर्लभत्वं तारकत्वं चाह राजविद्येति विद्यानाम
ध्यात्मविद्यानां राजा तथा गुह्यानां गोपनीयार्थानां राजा अति श्रेष्ठमि
त्यर्थः पवित्रं शोधकं उत्तमं उत्कृष्टतमं आत्मप्राप्त्यंतरंगकारणं प्रत्य
क्षावगमं प्रत्यक्षेण प्रतीत्या अवगमयितुं योग्यं धर्म्यं धर्मादनपेतं सर्व
धर्मफलत्वात् कर्तुं अनुष्ठातुं सुसुखं सुखेन शक्यं न तु कायक्लेश
जनकं अव्ययं अक्षय फलत्वात् २

वनमालीटीका ८

एतत्सर्वाभिज्ञायापन्नज्ञानं स्तौति राजेति राज्ञां योगीश्वराणां विद्या राजविद्या
विद्यानां राजा प्रधानभूतेति वा राजंते देदीप्यमानानां योगीन्द्राणां सनत्कु
मारादीनां गुह्यं गोप्यं राजगुह्यं गुह्यानां राजेति वा राजदंतादित्वादुभयत्र पूर्व
निपातः पवित्रमिदमुत्तमं प्रायश्चित्तैर्हि किंचिदेकमेव पापं विवर्त्यते निष्कृतं च
वासनारूपेणावतिष्ठत एव यतः पुनस्तत्पापं करोति इदं त्वनेकजन्मकृतानामपि
पापानां सवासनानां सकारणानां ज्ञानमात्रेण समुच्छेदकमतः सर्वोत्तमं पावनमिदमेव
प्रत्यक्षैर्द्विधैर्नियामकतया प्रतिष्ठित इति परमसतो भगवान् स प्रत्यक्षः प्रति
हि मोक्षमिति श्रुतेः सोवगम्यते प्राप्यते येन तत्प्रत्यक्षावगमं प्रथमं शास्त्रजन्यं
मे नालयस्य परोक्षज्ञानं ततो निदिध्यासनेनापरोक्षज्ञानं ततो मोक्ष इति भावः
यद्वा प्रत्यक्षमवगम्यं फलं यस्य तत् ज्योतिष्टोमादीनामिव तस्मा विलंब्य प्रेमप्र
वाहपूर्वकं सर्वोत्तमत्वापरोक्षस्य कालांतरेण फलं किंतु तस्मिन्नेव काले स्वरूपा
विर्भावरूपो मोक्षो भवतीति भावः सर्वजगतो धारकत्वाद्धर्मो हरिस्तद्विषयकं
धर्म्यं धर्मादनपेतं वा धर्म्यं अनेकजन्मसेवित निःकामकर्मशोधितमनया सा
त्वात्करोति निःसंपादनेत्याह सुसुखं कर्तुं गुरूपदर्शित विचारसहकृतेन वे
दांतवाक्येन सुखेन परमानंदघन श्रुतैरनेकजन्मनिःकामकर्मशोधितमनसा
साक्षात्कारः कर्तुं शक्यत इत्यर्थः भगवद्गुणादि श्रवणकीर्तनध्यानापरोक्षाणां
सकालमेव परमानंदकारित्वेन सत्त्वाधिनिस्तज्ज्ञानोपासनेन सहृद्भिः स्यादिति भा
वः मोक्षाख्यमव्ययफलकत्वादव्ययं सफलं मोक्षमविद्यानिवृत्तिपूर्वकानंदरूपा
विर्भावरूपं प्रसाध्य स्वयं नश्यतीति मोक्षेपि निष्ठतीति वा एतज्ज्ञानमपि सर्वोत्तम

श्री
गी टी
न

नापरोक्षत्वं सर्वकामरागस्याभाविकस्य भगवति सत्वात् एवं मत्स्वरूपकारके सर्वो
देवत्वेनैवर्तिते ज्ञातो न नश्यतीत्याह [illegible] परमेश्वर
देशान्तरे [illegible] दृश्यते नैव [illegible] चिन्तनं कर
णं [illegible] पापकारिणः संपदमा [illegible]
देन्द्रियमनसा [illegible] विहितेन पापाभावात् [illegible] ज्ञेया [illegible]
[illegible] संसारवर्त्मनि [illegible] वर्तते [illegible]
[illegible] नित्यसुखं प्राप्नोति [illegible]

कुसमवैजयन्ती ९

कीदृशं तज्ज्ञानमित्यपेक्षायामाह राजविद्येति विद्यानां सर्वासां शाण्डिल्यवैष्णा
नारदहारादिशास्त्रविकानां राजा श्रेष्ठतमः यद्वा राजा प्रियव्रतदक्षयक्ष ऋषभ
भरतप्रभृत्वप्रह्लादजनकादीनां महोदारचित्तानां राज्ञां विद्या राजविद्या
गुह्यानामतिरहस्यानामालयाधाम्प्रतानादीनां राजेति राजगुह्यं राजदन्ता
दित्वादुपसर्जनस्य परनिपातः राजविद्या च राजगुह्यं च तयोः समाहारो राज
विद्याराजगुह्यं यद्वा राजविद्यानां सर्वासां राजगुह्यमतिशयगोपनीयं यद्वा
विद्यानां गुह्यानां च राजा दीप्तिकरं यतो विस्मृभमत्वे च सर्वा विद्याः सर्वे गुह्याश्च
प्रकाशन्ते न तं विना चन्द्रिकां विना रजन्यां घटपटादयः पदार्था यथा न प्र
काशन्ते तद्वदित्यर्थः ननु सा विद्या राजत्वेऽपि यदि पापरोगदारिद्र्यदुःखादिराज
वदिदं स्यात्पवित्रं स्यान्नहि केनापि जनेन नाङ्गीक्रियतेऽतिचेत्तत्राह पवित्रमि
ति पवित्रं समस्तानि विरोधिसमस्तपापनाशकं शुद्धस्वरूपं न तत्पापादिवन्मलि
नत्वेनाग्राह्यमित्यर्थः तथा शुचममं लिङ्गदेहपर्यन्तसकलपापप्रशमनस्वरूपत्वात्
सर्वस्मान्नैर्मल्यादिमत्त्वमित्याह तेनोत्कृष्टं तथा प्रत्यक्षं पापं प्रारब्धफलं पापं कूटं
बीजं फलोन्मुखं क्रमेणैव प्रलीयते विस्मभक्तिरतानामनामित्यतिक्रमोऽत्र पाणिशात
कवेधवद्दोध्यः ननु सकृतो ज्ञानादिसाधनेन मनमितिशंकायामाह प्रत्यक्षा
वगममिति श्रवणमनने स्वगमो विषयः अस्ति तो वगमो यस्मिंस्तत्प्रत्यक्षावग
मं यस्मिन् श्रवणकीर्तनादिरूपे अभ्यासमात्रेण तिसर्वेषु परोक्षं तद्विवशोऽस्ता
नात्मणमेव प्रत्यक्षो भवतीत्यर्थः यद्वा प्रत्यक्षेणास्तित्विक स्वरूपावगमो यस्मा
त्स्वैतावगमं यत्स्वरूपगुणलीलादीनां श्रवणमननध्यानादिभिर्मत्स्वरूपसाक्षा
त्कारप्राप्तिस्तत्प्रत्यक्षं भवतीत्यर्थः नन्वेवं गुणवदपीदं यदि शास्त्रोक्तधर्मविरु

ऽंस्यान्तर्हितं केनाप्यङ्गीक्रियत इति चेत्तत्राह धर्म्यमिति धर्म्यं धर्मादनपेतं
सद्गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं आचार्यवान्पुरुषो वेद
आचार्यदेवो भवेत्यादिशास्त्रोक्तगुरुशुश्रूषादिधर्मैर्नित्ययुक्तं न तत्संकथ
मेस्वयं निःश्रेयसरूपं निःश्रेयससाधनं च भवतीत्यर्थः नन्वेवमपि यदिम
हद्गतेनापि दुःसंपाद्यं स्यान्न हि कोपि जनस्तत्कर्तुं कथंचिदपि शक्नोति भविष्यतीत्य
पेक्षायामाह सुसुखं कर्तुमिति पुरुषस्येदं कर्तुं करणव्यापारेणासाध्यमपि
तं सुसुखं सुखेन सर्वोपादानमनर्थप्रियत्वेनानायासेन चोपादेयमित्यर्थः
न तु यथा रत्नजातिविशेषज्ञो जनः केनापि सर्वोपायेन महारत्नं प्राप्नोति
पश्चाद्यदि चौरानलादिदैवयोगेन तन्नश्यति तर्हि तत्प्रयत्नस्य साध्यमपि
सफलं स्याद्यं चेदृक्किंरूपकं स्यात्साध्यमपि निष्फलमित्याशंक्याहास्य सुखसा
साध्यत्वेप्यनश्वरत्वादित्याह अव्ययमिति अव्ययं व्ययरहितं स्वाधिकारिणि
जनं मत्वा सिंकारयितापि स्वयं न तीयते सोऽतेप्यसातृष्टिनिनात् न वीदृशं
कर्मादिकं भवेत् यतो यावद्गुरुफलप्राप्तिस्तावत्प्रांश्ववंशाग्रहणमिति व
ध्यास्मनया न द्वीयते तस्मादिदमुपासनादिकं भक्तिरूपं कुर्वतां जनेनैवाह
वश्यं भवामि नाशैः कर्मज्ञानादिसाधनकृद्भिरित्यर्थः २

प्रनत्तदाभिस्राव्यायतद्यानं सोति ॥ मधुसूदनी टीका १०

राजविद्या सर्वासां विद्यानां राजा सर्वाः विद्यानाशकत्वात् विद्यान्तर
स्याविद्यैकदेशविरोधित्वात् तथा राजगुह्यं सर्वेषां गुह्यानां राजा अने
कजन्मकृतसुकृतसाध्यत्वेन बहुभिरज्ञातत्वात् राजदन्तादिवदुपसर्ज
नस्य परनिपातः पवित्रमिदमुत्तमं प्रायश्चित्तैर्हि किंचिदेकमेव पापं निव
र्त्यते निवृत्तं च तत्कारणे सूक्ष्मरूपेणातिष्ठत्येव यतः पुनस्तत्पापमुपचि
नोति पुरुषः इदं तु अनेकजन्मसहस्रसंचितानां सर्वेषामपि पापानां स्थूल
सूक्ष्मावस्थानां तत्कारणस्य चाज्ञानस्य सद्य एवोच्छेदकं अतः सर्वोत्तमं पा
वनमिदमेव न चातीन्द्रियधर्मवदस्य कस्यचित्संदेहः स्वरूपतः फलतश्च
प्रत्यक्षत्वादित्याह प्रत्यक्षावगमं अवगम्यतेऽनेनेत्यवगमो मानं अवगम्य
ते प्राप्यत इत्यवगमः फलं प्रत्यक्षमवगमो मानं फलं च यस्य स्वरूपतः सा
क्षिप्रत्यक्षत्वं प्रत्यक्षावगमोऽस्येति फलतः साक्षिप्रत्यक्षत्वं सुषुप्ते विदित
मतो न दृष्टमिदानीं ममाज्ञानमिति हि सार्वलौकिकः साक्षिअनुभवः एवं

श्री
गी टी
न

लोकानुभवसिद्धं वेदितव्यं ज्ञानं धर्म्यं धर्मादनपेतं अनेकजन्मसंचितनि
ष्कामधर्मफलं न हि हेतुः संपाद्यस्येत्याह सुसुखं कर्तुं गुरूपदर्शितवि
चारसहकृतेन वेदान्तवाक्येन सुखेन कर्तुं शक्यं न देशकालादिव्यवधान
मपेक्षते प्रमाणवृत्तिपरतंत्रत्वात् एवमनायाससाध्यत्वेऽस्य फलं स्वल्पं स्या
दनायाससाध्यानामेव कर्मणां महाफलत्वदर्शनादिति नेत्याह अव्ययमे
वमनायाससाध्यस्याप्यस्य फलतो व्ययो नास्तीत्यव्ययमक्षयफलमित्यर्थः
कर्मणां त्वतिमहतामपि क्षयिफलत्वमेव यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वा
स्मिंल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्भव
तीति श्रुतेः तस्मात् सर्वात्मना श्रद्धेयमेवात्मज्ञानं [illegible]
[illegible] सर्वोत्कृष्टत्वेन [illegible] तथा [illegible] दि
[illegible] २

सदानन्दटीका १

अनन्तदामिश्रव्याख्यातज्ञानं स्तौति माधवः राजा हि सर्वविद्यानां सर्वावि
द्याविनाशकः १ दीप्यतेऽतिशयेनेयं ब्रह्मविद्या यतस्ततः रहस्यानां समस्ता
नां राजा गुह्यशिरोमणिः २ अनेकजन्मसद्धर्मैः साध्यत्वेनातिदुर्लभं को
टिजन्मार्जितानेककोटीनां पापकर्मणां ३ तद्धेतोरप्यविद्यायाः सद्यश्छेद
कत्वतः पावनं पावनानां च सर्वेषामिदमुत्तमं ४ नातीन्द्रिये धर्म इव कस्या
प्यत्रास्ति संशयः स्वरूपात्फलतश्चास्य प्रत्यक्षत्वादितीर्यते ५ मानप्रत्यक्ष
मेवास्मिन्नास्ति प्रत्यक्षता यतः अयत्नोऽवगमोऽस्येति साक्षिप्रत्यक्षताफलात्
६ मानं कारणयोगेन कर्मस्थूनमितः फलं अर्थावगमशब्दस्याभिप्रेतः श्री
मापतेः ७ सुखेदं विदितं तस्मात्सुष्ठु सम्मतमसाधुना अव्ययमिति सर्वस्मादि
प्रत्यक्षमुच्यते ८ कोटिजन्मार्जितैः पापैः प्राप्यं नाद्धर्ममुच्यते गुरूपदिष्ट
मार्गेण कर्तुं शक्यं सुखेन तत् ९ अनायासेन साध्यं सदव्ययं फलतो महत्
सर्वोत्कृष्टतया ज्ञानं श्रद्धेयं सर्वयत्नतः १०

नीलकंठटीका १२

एतदेव स्तौति राजविद्येति विद्यानां राजा इति राजविद्या अध्यात्मविद्या
गुह्यानां राजा इति राजगुह्यं राजदन्तादिषु परमित्युपसर्जनस्य पर
निपातः पवित्रं पावनं [illegible] मेः सर्वपापहरत्वेन नाशकत्वेन हेतुत्वात्

शायश्चिमाद्यपेतयाशङ्क्य प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षं नित्यापरोक्षं यत्स्वस्वगात्म
वस्तुतदेवयाथात्म्येनावगम्यतेऽनेनेति प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षेण सुखा
दिवदगमो यस्येति वा अस्मिन्पक्षे विज्ञानसहितमिति विशेषणस्यस्वोको
तरस्थत्वान्नतेनपौनरुक्त्यदोषः तर्हि अपूर्ववाभावाभिफलं स्यादत आह
धर्म्यं धर्मादनपेतं तथाहि तृणमपि प्रत्यगात्माकारबुद्धौ समर्पांक्ष्यते
त्तणमेकं क्रतुशतस्य चत्तः सम्यक्स्याथफलं तदवाप्नोतीति तर्हि दुःसाध्यं
स्यात् इत्याह सुसुखं कर्तुमिति कर्तुं संपादयितुं आविष्कर्तुं सुसुखं यत्ना
यासुसाध्यं अज्ञानापनयमात्रसिद्धत्वात् तर्हि आशुविनाशिफलं चेत् अ
व्ययं वस्तुमात्रविषयत्वात् अनंतफलं नतु कर्मफलवत् क्षयतीति २

आनंदटीका १३

राज्ञामुपदेक्ष्या विद्या मोक्षसाधनम् अस्तुतमत्वाद्विद्यानां राजा वा राजभिर्
र्गुह्यं गोप्यं चात्रुणपमेव वदहस्यं उत्तमं पवित्रं सर्वदोषापहं तत्त्वस्य पवित्रवस्तु
वर्किंचिन्मात्रदोषघ्नं प्रत्यक्षेस्मिन्नेव जन्मन्यवगमः सिद्धिर्यस्य न तु कालां
तरात् धर्म्यं धर्मशास्त्रोदितं सर्वेषु वर्णाश्रमेषु ज्ञानकर्मसमुच्चयेन विहि
ते कर्तुं सुसुखं न त्वाभ्यंतरसंयमवत्कृच्छ्रसाध्यं अव्ययमव्ययस्यैकवस्तु
स्यकारणत्वात् २

अत एवास्य ज्ञानस्य प्रशंसार्थमाह रामकंठटीका १४

इदं वक्ष्यमाणं ज्ञानमुत्तमम् अनन्यसामान्यं पवित्रं पावनं सर्वकिल्बिषकलं
कपंकसंक्षालनहेतुमंति हि पवित्राणि तीर्थमंत्रतपोयज्ञदानादीनि वि
ज्ञानरहितत्वादेनवेति यदि परमेतज्ज्ञानसंस्कृतानामनन्तफलत्वमश्नुवीर
न्नत एवोत्तमं पवित्रमित्युक्तं यतो राजविद्येषा राज्ञां जनकाश्वपतिप्रभृ
तीनामुग्रकर्माण्यनुतिष्ठतामेषा विद्याज्ञानमपवर्गफलत्वेन श्रूयते तत
श्च तेषां राज्ञां गुह्यं रहस्यमेतत् यतः प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षः स्वसंवेदनवेद्यो
वगमो बोधो यस्य तत्तथाविधम् अन्येषां हि पवित्राणां कालान्तरे देहा
न्तरे लोकान्तरे च फलावगमो भविष्यति तथा धर्म्यं धर्माच्छास्त्रोदिता
द्वर्णाश्रमक्रमविभक्तात्सदाचारादनपेतमत एव कर्तुं संपादयितुं सुसुखं
मत्यंतसुखकरं सहजस्वभावकर्ममात्रसाधनत्वात् तथाविधं सदप्य
व्ययं तत्सुखकरं सहजस्वभावकर्ममात्र...

श्री
गी टी
न

10

किंच इदमीश्वरविषयं ज्ञानम् राजविद्या राजगुह्यं विद्यानां गुह्यानां च राजा
विद्याराज्ञ विषयरोगेषु गोप्येष्वात्ममननेषु चातिश्रेष्ठमित्यर्थः अतेनै
वविद्यात्मोपलम्भात् राजदंतादित्वादुपसर्जनस्य परनिपातः तथोत्त
मं पवित्रमिदमसन्तपावनं सर्वविकल्पकलंकशोधकम् तथा प्रत्य
क्षावगमं स्वसंवेदनवेद्यबोधम् तथा धर्म्यं धर्मादनपेतं धर्मधारावा
कम् सुसुखं कर्तुं सुखेन कर्तुं शक्यम् अव्ययं चाक्षयफलत्वात् पुनर्ज[illegible] २

पंचोलीटीका

इदं ज्ञानं किं
तशाहृत्तं वितं पन ज्ञानगतवैशिष्ट्यमाह राजविद्येति
लक्षणं राजविद्या विद्यानां राजा गुह्यानां गोप्यानां राजा राजगुह्यं पा
वनानामपि पावनमुत्तमं पवित्रं प्रत्यक्षेण सुखादिवज्ज्ञातुं शक्यं ध
र्मादनपेतं धर्म्यं कर्तुं सुसुखं सुखेन संपाद्यमविनाशिफलत्वात् अ
व्ययमक्षयफले २

रत्नावीरसमिद्धोधिन्यां ॥

अथैतदभिव्याख्याय वक्ष्यमाणलक्षणं ज्ञानं तावत्प्रशंसति राजवि
द्येति इदं वक्ष्यमाणं ज्ञानं स्वधर्माचरणविषयकनिश्चयात्मकं वाक्य
मुत्तमं पवित्रमनन्यसाधारणं सर्वोत्तमं पावनं तीर्थयज्ञतपोमंत्रदा
नादिभ्यः पावनातिभ्यः सुस्थूलपापाप्राणवधोपपापत्रयेभ्यः सका
मात्साकल्येन सद्योनेकजन्मसहस्रसंचितपापोच्छेदकत्वात् य
तो राजविद्यैषा राज्ञां जनकाश्वपतिप्रभृतीनां सुमहतां प्रजापालना
परिवृद्धदंडदमनादिरूपं कर्माचरतां विद्याज्ञानं निश्चयोप
वर्गफलकत्वेन श्रूयते अथ च विद्यानामन्यासामेव तन्त्रादिरूपाणा
सर्वासां राजा तासां तु तत्फलापायापुनरपवर्गात्मकनित्यफलक
त्वेन तासां प्राधान्यस्थिता तथा राजगुह्यं तेषामेव जनकादीनां रह

स्यमेतत् अथवा उत्तमानां ब्रह्मादिसमस्तपदार्थप्रभृतीरहस्यानां राजा
रहस्यतमं परोपनिषदित्यर्थः राजदंतादित्वादुपसर्जनस्य परनि
पातः तथा प्रत्यक्षावगमं अवगम्यते प्रमीयतेनेनेत्यवगमः प्र
माणं अवगम्यते प्राप्यतेसावित्यवगमः फलं तेह अपि प्रत्यक्षे
यत्तत् एतेन च कालांतरे देहांतरे लोकांतरे च फलत्वपावनेषु
धर्मांतरेष्विवात्रसंदेहो न विधेय इति तेभ्यो व्यतिरेकोस्य दर्शितः
तथा धर्म्यं धर्मात्क्षात्रादितादृशाश्रमविभक्तात्सदाचारादवप
ते परमार्थादिभिः तत्त्रियमाद्विमपसंग्रामाभिसुखावगमनं स्वय
मेतयायथोक्तं तथैव हि तस्मात्तिपादितं धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोन्यत्क्ष
त्रियस्य न विद्यत इति पद्यव्याख्यानेनैवैतदत्यायाससाध्यत्वाद्दुःसं
पादमित्याह सुसुखं कर्तुमिति अतिसुखेन संपादयितुं शक्यम
नायाससाध्यमिति यावत् तथाव्ययं मत्सायुज्यप्राप्तिलक्षणस्य
फलस्यनित्यत्वान्नव्ययः अस्तिति अव्ययफलमित्यर्थः २॥

मधुभाष्य

10/2

भाषा अनुवाद

अब अर्जुन की इच्छा बढावनेके हेतु जो ज्ञान कहेंगे उसकी प्रशंसा क
रतेहैं कि यह जो ज्ञान सो सकल विद्यों का राजा और गोपनीय जो कछु
है उनका भी राजा अर्थात् सबसे श्रेष्ठ है और यह अत्यन्त पावन तथा
उत्तमहै और ज्ञानियों को प्रत्यक्षावगम कहे जिसका बोध सुलभ हैं औ
र धर्म्य कहे धर्मसे भिन्न नहीं अर्थात् वेद विहित सर्व धर्म्म का फल सह
पहै और सुसुखं कहे अनायास साधन किया जाय सकैहै और जिस हेतु
अक्षय फल है इस से अव्यय अर्थात् नाश रहितहै २।

दोहा

यह पवित्र नृपगुह्यनृपविद्या उत्तमजोय देप्रत्यक्षकरणकु सुगम
धर्म अनश्वरसोय २॥

अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परन्तप
अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ३

शाङ्करभाष्य १

ये पुनः अश्रद्दधाना इति अश्रद्दधानाः श्रद्धाविरहिताः आत्मज्ञानस्य धर्म्मस्यास्य स्वरूपे तत्फले च नास्तिकाः पापकारिणोऽसुराणामुपनिषदं देहमात्रात्मदर्शनमेव प्रतिपन्ना असन्तः पुरुषाः परन्तप अप्राप्य मां परमेश्वरं मत्प्राप्तौ नैवाशङ्केति मत्प्राप्तिमार्गसाधनभेदभक्तिमात्रमप्यप्राप्येत्यर्थः निवर्तन्ते निश्चयेन आवर्तन्ते क्व मृत्युसंसारवर्त्मनि मृत्युयुक्तः संसारो मृत्युसंसारस्तस्य वर्त्म नरकतिर्यगादिप्राप्तिमार्गस्तस्मिन्नेव वर्तन्त इत्यर्थः ३

आनन्दगिरिकृतटीका २

आत्मज्ञानाख्ये धर्म्मे श्रद्धावतां तन्निष्ठानां परमपदप्राप्तिमुक्त्वा ततो विमुखानां संसारप्राप्तिमाह ये पुनरिति आत्मज्ञाने तत्फलयोर्नास्तिकानेव विशिनष्टि पापेति उक्तानामात्मम्भरीणां भगवत्प्राप्तिसम्भावनाभावादप्राप्य मामित्यप्रसक्तं प्रतिषेधः स्यादित्याशंक्याह मत्प्राप्ताविति ३

स्वामिकृतटीका ३

ननु एवमति सुकरत्वे के नाम संसारिणः स्युरत आह अश्रद्दधाना इति अस्य भक्तिसहितज्ञानलक्षणस्य धर्मस्येति कर्मणि षष्ठी इमं धर्ममश्रद्दधाना आस्तिक्येनास्वीकुर्वन्तः उपायान्तरेण मत्प्राप्तये कृतप्रयत्ना अपि मामप्राप्य मृत्युयुक्ते संसारवर्त्मनि निमित्ते निवर्तन्ते मृत्युव्याप्ते संसारमार्गे परिभ्रमन्तीत्यर्थः ३

पैशाचभाष्यटीका ४

अश्रद्दधानाः श्रद्धारहिताः पुरुषाः धर्मस्यास्य ज्ञानलक्षणस्यानुष्ठाने

अश्रद्दधानाइतिसंबंधः अप्राप्यमांपरमात्मानंनिवर्तंतेअत्यागच्छंति
मृत्युयुक्तसंसारप्रवर्त्मनितत्र मृत्युसंसारवर्त्मनि ३

रामानुजभाष्यटीका ५

अश्रद्दधानाइति अस्योपासनाख्यस्य धर्मस्य निरतिशयप्रियमद्विषयतयास्वयं निरतिशयप्रियरूपस्यपरमनिःश्रेयसस्वरूप मत्प्राप्तिसाधनस्याप्ययस्योपादानयोग्यदशायांप्राप्य अश्रद्दधानाः विश्वासपूर्वकत्वराहिताः पुरुषाः तेमामप्राप्य मृत्युरूपे संसार वर्त्मनि नितरांवर्तंते अहोमहदिदमाश्चर्यमित्यर्थः [illegible] ३

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

निवर्तंते पुनः पुनर्जायन्ते म्रियंते च ३

परमार्थप्रपाटीका ७

एवं चेत्तर्हि सर्वेपि मुक्ता भवेयुरित्याह अश्रद्दधानाइति अस्य धर्मस्येति कर्मणि षष्ठी इदं इमं धर्मं अश्रद्दधाना नास्तिक्यादननुष्ठातारः पुरुषा मामप्राप्य मृत्युसंसार वर्त्मनि निवर्तंते भूयः संसरंति ३

वनमालीटीका ८ ॥ एवमस्य सुकरत्वे सर्वोत्कृष्टत्वे च सर्वे कुतोत्रन प्रवर्तंते तत्राह अस्य भगवदर्पितात्मकस्य धर्मस्य स्वरूपे साधने फले च शास्त्रप्रतिपादितेप्यश्रद्दधाना वेदविरोधिकुतर्कदूषितांतःकरणतयाप्रमाणमन्यमानाः पापकारिणोसुरसंपदमाश्रिताः स्वमतिकल्पितेनोपायेन विषयमाप्यमामनवाप्यात्मपायमलव्याप्तस्तु

कृष्णवैजयंतीटीका ९ ॥ नात्रपिशाचाद्विहितोपायाभावादप्रा

मृत्युसंसारवर्त्मनि निवर्तंते निश्चयेन वर्तंते सदा जननमरणवतीषु कृमिकीटादियोनिष्वेव भ्रमंतीत्यर्थः ३॥

नन्वीदृशे सुखसाध्ये त्वदुपासने स्थिते सति कस्मादिमे जनाः संसरंतीति चेत्तत्राह अश्रद्दधानाइति हे परंतप स्वनेनेयं मद्भक्तिविरोधिनोऽज्ञादयः शत्रवः सन्ति यदितांस्त्वं तापयसि न सर्वेव नव परंतपत्वं नेतरेषां दुर्योधनादीनां तापनेइति सूचितं यद्यामद्भक्तो मत्परम मित्रो यदित्वमसितर्हि मत्प्राप्तिविरोधिनो हत्वा मित्रं मां प्राप्नुहिनो चेत्तव मित्रत्वादिहानिर्भविष्यतीत्येवमर्जुनं स्वप्राप्तो अज्ञावंतमकरोदितिसंबोधनाशयः अस्य धर्मस्येति कर्मणि षष्ठी इममदुपासनाख्यं भक्तिलक्षणं सुखसाध्यमव्ययं धर्मं अश्रद्दधानाः विश्वासपूर्वकया श्रद्धया न युक्ताः केवलमनास्तिमात्रमेवेति यम

मंतेतेशुरुषामस्मात्सपेसाधनांनांरकुर्वंतोपित्नानवैराग्यादौनिष्टंतोपिमांसर्वे
श्वरंसकलमंगलकरणादिगुणालयंसर्वकारणमस्मदर्थाभिन्नस्वरूपंसर्व
वेदवेद्यंवसुदेवनंदनं अप्राप्यमद्भवहेलनात्मदिशवोश्चात्मस्तुसंसारव
र्त्मनिमस्तुत्युकेयत्संसारवर्त्ममार्गस्लासिनिवर्तंतेनितरांवर्तंतेमद्रूकिंविना
कर्मज्ञानवैराग्यादिसाधनबलेनप्राप्नुवंतीत्यर्थः ३

मधुसूदनीटीका ९ सर्वोपिजनोनप्रवर्तन्ते नथाचनकोपिसंसारीस्या एवमस्यसुकरत्वेसर्वोत्कृष्टत्वेच दित्यतआह ॥

अस्यात्मज्ञानाख्यस्यधर्मस्यस्वरूपे साधनेफलेचशास्त्रप्रतिपादितेपि अश्र
द्दधानाः वेदविरोधिकुहेतुदर्शनदूषितांतःकरणतयाप्रामाण्यममन्यमा
नाः पापकारिणोऽसुरसंपदमारूढाः स्वमतिकल्पितेनोपायेनकथंचिद्यत
मानाअपिशास्त्रविहितोपायाभावादप्राप्यमांमत्प्राप्तिसाधनमप्यलब्ध्वा
निवर्तंतेनिश्चयेनवर्तंतेक्वमृत्युयुक्तेसंसारवर्त्मनि सर्वदा जननमरणप्रवे
येननारकितिर्यगादियोनिष्वेवभ्रमंतीत्यर्थः [illegible]
[illegible]
[illegible] ३

सदानन्दीटीका ११

आत्मज्ञानाख्यधर्मस्यस्वरूपेसाधनेफले नास्तिकाअप्रमाणादिशंकयापा
त्मसाक्षात्कारविरोधिनः मत्प्राप्तिसाधनंमेदभक्ति
पकारिणः १ आसुरींसंपदंरूढावेदमानविरोधिनः नारकीयातनादौचभ्र
मणनवाप्यच २ तेमांश्रमानमप्राप्यसंसारेमृत्युसंयुते उपेक्ष्याःसर्वथा
मेमाकल्पमासुराः ३ अतस्तेमनुजाकारावानरागर्दभास्तथा
साक्षिरितिनिहार्दमापेते ४। ३

नीलकंठीटीका १२

नार्हंकृतपतज्ज्ञानंसर्वैनसंपादयंतीत्याह अश्रद्दधानाइति स्पष्टार्थःश्लोकः ३

आनंदीटीका १३

एतत्सम्मद्भक्तैःश्रद्धयाप्राप्यंनतु दितिस्यान्मात्रम् धर्मस्यज्ञानस्यास्यमरणंससारःसंसरणंजन्मतयोर्वर्त्मनिविनिवर्तंतेपुनः
पुनर्भ्रमंति [illegible] ३

रामकंठीटीका १४ दिगुणसंपद्विरेव-सुलभंयतः॥

एतत्सम्मदनुग्रहोप्सृतभक्तिश्रद्धा धर्मस्याऽश्रद्दधानायश्चोक्तफलासंभावनाप
अस्यात्मस्वरूपमानानंदत्यार्थायांसंक्षेपतःपरंब्रह्मप्राप्यमस्मापतिमन्वासाच्चेवमस्युसं
नाः पुरुषामांयथोक्तस्वरूपंपरंब्रह्माप्राप्यमत्यनोवर्त्मनिनिवर्ततेपुनःपुनराप
सारयोभवेत्तनित्यपरिवर्तिनोमरणजन्मनोवर्त्मनि

श्री
गी टी
न

नन्ति किमुक्तं भवति मदनुग्रहकथासागरसमुद्भूतश्रद्धासरनक्रमञ्जरी सकलसिद्धिप्रसवैकहेतवेर्धर्मरूपास्यते मैरेवाः नेन सुलभो नास्मीति [illegible] ॥

एतच्च श्रद्धादिगुणसंपन्नालासिकी नामेव सुलभं नान्येषामित्याह ॥

13

[illegible]टीका ॥५

अस्येत्यस्य विषयस्य ज्ञानभक्तियोगरूपस्य धर्मस्योक्तलक्षणं प्रभावमश्रद्दधानाः असम्भावयन्तः पुरुषाः मामीश्वरमप्राप्य समतिकल्पितेनोपायान्तरेण कृतप्रयत्ना अपि मत्समापत्तिमनासाद्य मरणजननयोर्वर्त्मनि निवर्तन्ते पुनः पुनरापतन्तीत्यर्थः [illegible] प्रतिपादयति ॥

पंचोलीटीका

अतिसुलभमपि एतज्ज्ञानं येन प्राप्नुवंति तानाह अश्रद्दधाना इति हे परंतप अस्य ज्ञानधर्मस्य स्वरूपे फले च अश्रद्दधानाः श्रद्धारहिताः पुमांसः पुरुषाः मामप्राप्य मम भक्तिमात्रमपि अप्राप्य मृत्युसंसारवर्त्मनि मृत्युयुक्तः संसारः तस्य वर्त्म मार्गः नरकादिप्राप्तिस्तस्मिन्निवर्तंते ॥

रणवीरसमिद्धायिनी ॥

एतच्च ज्ञानं मदनुग्रहोद्भूतभक्तिश्रद्धादिगुणसंपद्भिरेव सुलभमतोऽस्य सर्वोत्कृष्टत्वे सुकरत्वे च सत्यपि सर्वेषां साधारण्येनास्मिन्नप्रवृत्तिभावान्मत्सायुज्यानधिगमे संसारित्वोपपत्तिरित्याह अश्रद्दधाना इति अस्योक्तवक्ष्यमाणलक्षणस्य मद्भक्तिसदुकादिलक्षणोद्धृष्टरूपस्य धर्मस्याश्रद्दधानाः प्रामाण्यादिनापि फले विरुद्धत्वं मन्वानाः जन्मान्तरीयपापराशिप्राबल्येन संजातबुद्धिभ्रमादिति शेषः पुरुषाः पौरुषशालिनः क्षत्रियाः मामप्राप्य कोऽर्थः मां सर्वेश्वरं शरणमप्रतिपाद्य तत एव मत्सायुज्यं वा लब्ध्वा मृत्युसंसारवर्त्मनि मरणजननयोरन्तराले निवर्तन्ते पुनः पुनरापतन्तीति अयं भावः पूर्वजन्मसहस्रसंचितपुण्यसमुदायपरिपाकेन मदनुग्रहदीनैरतएवैतज्जन्म

न्यपि संजातश्रद्धैः पौरुषशालिभिः तत्प्रियप्रवृत्तैर्यमं तत्त्वेभ्योति
यस्यमेतादृशं महावीरपुरुषप्रतिहृष्टिकं दुर्दमं पारणमापद्ये
वसंपाद्यते ततश्च महात्मापि लभ्यते तैः ये पुनः पापकारिणः
कथंचित्पौरुषशालितया मराराधनव्यतिरेकेण यतमानास्त्रापि
ते स्वर्गादिलोकान्प्राप्यापि उत्पद्यन्तेमति पुनः संसारमासादयं
तीति एषएवचार्थोस्मिन्नध्याये प्रतिपादयिष्यते ३॥

मधुभाष्य

३॥

13/2

भाषा अनुवाद

जो इस ज्ञान से ऐसा साधन सुलभहै तो फेरि कौन ऐसा अभागी जो संसारी होगा इस शङ्कापर कहते हैं कि यही भक्ति सहित ज्ञानस्व रूप धर्म्मको न करिके दूसरी उपाय से मेरी प्राप्तिके लिये जो लोग यत्न करतेहैं वे मनुष्य हम को न पायके मृत्युयुक्त संसारमार्गमे प्रवृत्त होते अर्थात् मृत्युके अर्थ संसार मे बार बार आते और जाते हैं ३।

दोहा

श्रद्धाविनय सधर्ममे पुरुषपरंतपजोय विनाशामनमोहिपरतदे मृत्युभवमगसोय ३॥

14

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना
मत्स्थानि सर्वभूतानि नचाहं तेष्ववस्थितः ४

शाङ्करभाष्य १

इतिज्ञाने स्तुत्यार्जुनमभिमुखीकृत्याह मयेति मया मम यः प
रो भावस्तेन ततं व्याप्तं सर्वमिदं जगदव्यक्तमूर्तिना न व्यक्ता मूर्तिः
स्वरूपं यस्य मम सोऽहमव्यक्तमूर्तिस्तेन मयाव्यक्तमूर्तिना करणा
गोचरस्वरूपेणेत्यर्थः तस्मिन्मय्यव्यक्तमूर्तौ स्थितानि मत्स्थानि सर्व
भूतानि ब्रह्मादीनि स्तम्बपर्यन्तानि नहि निरात्मकं किञ्चिद्भूतं व्य
वहारायावकल्पतेऽतो मत्स्थानि मयात्मनात्मवत्त्वेन स्थितानि अतो
मयि स्थितानीत्युच्यते तेषां भूतानामहमेवात्मा इत्यतस्तेषु स्थित
इति मूढबुद्धीनामवभासतेऽतो ब्रवीमि नचाहं तेषु भूतेष्ववस्थितो
मूर्तवत् संश्लेषाभावेनाकाशस्याप्यन्तरतमो ह्यहं ४

आनन्दगिरिकृतटीका २

स्तुतिनिन्दाभ्यां ज्ञाननिष्ठां महीकृत्य ज्ञानं व्याख्यातुमारभते स्तु
त्वेति सोपाधिकस्य व्याप्यत्वमभिप्रेत्य विशिनष्टि ममेति अन
वच्छिन्नस्य निरुपाधिकत्वमेव साधयति करणेति व्याप्यव्यापकत्वेन
जगतो भगवतश्च परिच्छेदमाशंक्याह तस्मिन्निति तथापि भगवतो
भूतानामाधाराधेयत्वेन भेदः स्यादित्याशंक्याह न हीति निरात्मकस्य व्य
वहारानर्हत्वे फलितमाह अत इति ईश्वरस्य भूतात्मत्वे तेषु स्थितिः
स्यादित्याशंक्याह तेषामिति तस्य तेषु स्थित्यभावं व्यवस्थापयति मू
र्तवदिति ४

...गवद्रूपस्य

स्वामिकृतटीका ३

तदेवं वक्ष्यमाणतया प्रस्तुतस्य ज्ञानस्य स्तुत्या श्रोतारमभिमुखीकृत्य त
देवं ज्ञानं कथयति मयेति द्वाभ्यां अव्यक्तातीन्द्रिया मूर्तिः स्वरूपं तादृशे
न मया कारणभूतेन सर्वमिदं जगत् ततं व्याप्तं अत एव कारणभूते मयि
तिष्ठन्तीति मत्स्थानि सर्वाणि चराचराणि भूतानि एवमपि घटादिषु मृदिव सर्वे

ˇस्य

ˇतत्सृष्ट्वा तदेवानु
प्रविशदित्यादिश्रु...

श्री
गी टी
न

आकाशवत्

पृकार्येष्वमतिकेवतेषु भूतेषु नाहमवस्थितः असंगत्वात् ४

पैशाचभाष्यटीका ४

मयाततं व्याप्तमिदं सर्वं जगत् अव्यक्तमूर्तिर्यस्यासौ अव्यक्तमूर्तिस्ते
न मयेश्वरेण इंद्रियागोचरस्वरूपेणेत्यर्थः मत्स्थानि सर्वभूतानि सर्वप्रा
णिनः नचाहं तेषु भूतेषु अवस्थितः ४

15

शृणु तावत्प्राप्यभूतस्य रामानुजभाष्यटीका ५ ममाचिंत्यमहिमानम्

मयेति नचेति इदं चेतनाचेतनात्मकं कृत्स्नं जगदव्यक्तमूर्तिना अप्र
काशितस्वरूपेण मयांतर्यामिणा ततं अस्य जगतो धारणार्थं नियम
नार्थं च शेषित्वेन व्याप्तमित्यर्थः तथांतर्यामिब्राह्मणे यः पृथिव्यां तिष्ठ
न् यं पृथिवी न वेद य आत्मनि तिष्ठन् यमात्मा न वेदेति चेतनाचेतनव
स्तुजाते स्थितेनांतर्यामिणा तत्र तत्र व्याप्तिरुक्ता ततो मत्स्थानि सर्वभू
तानि मयि अंतर्यामिणि स्थितानि तत्रैव ब्राह्मणे यस्य पृथिवी शरीरं यः
पृथिवीमंतरो यमयति यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमंतरो यमयतीति
शरीरत्वेन नियाम्यत्वप्रतिपादनात् तदायत्ते स्थितिनियमने प्रति
पादिते इति शेषित्वं नचाहं तेष्ववस्थितः अहं च न तदायत्तस्थितिः
मत्स्थितौ तैः कश्चिदुपकार इत्यर्थः ४

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

मत्स्थानि भूतानीति सविमर्शपिंगत्वात्मकस्य प्रतिष्ठाधायको विद्यमान
त्वात् भूतरूपबोधात्मक प्रसिद्ध तदीय जडरूप पुरःसरीकारेण तदव
भासेन तद्विपरीत बोधस्वभाव तिरोधाननिमित्वतदाह ४ नचाहं तेष्विति

परमार्थप्रपाटीका १

तदेवं वक्ष्यतया प्रस्तुतस्य राजविद्या राजगुह्याख्यधर्मस्य स्तुत्या श्रोता
रमभिमुखीकृत्य तदेव ज्ञानं कथयति मयेति द्वाभ्यां ४ इदमिदंत्वेन
भासमाने पुनर्जगत् गवादिं सर्वनामरूपकर्मात्मकं दृश्यजातं मया अधि
करणरूपेण कृत्वा ततं विस्तारं प्राप्तं किंभूतेन मया अव्यक्तमूर्तिना न व्य
क्ता व्यक्ता मूर्तिः स्वरूपं यस्यैवं विधेनाज्ञातेन मया निमित्तभूतेन मदज्ञा
ना स्वयमेवाविर्भूतं अज्ञातया अस्मा व्रजन्तमिवेत्यर्थः तदुक्तं वासिष्ठे म

दर्शनोदितं विश्वंमध्येवलयमागतमिति प्रथमयेति तृतीयया परमा
त्मनो जगत्कारणत्वे प्राप्ते तद्व्यतिरेकेण निषेधयति मत्स्थानीति का
रणं हि कार्यमभि व्याप्य तिष्ठतीति न्यायेन यद्यपि सर्वभूतानि मयि
तिष्ठंतीति प्रतिभाति तथापि तेषु भूतेष्वहं नैवावस्थितः यथा यद्यपि
शुक्तौ रजतं प्रतीयते तथापि रजते शुक्तेः शोन प्रतीयते यदि प्रतीये
ततर्हि भ्रममेव तस्मादित्यर्थः ४

वनमालीटीका ६

तदेवं वक्तव्यतया प्रतिज्ञाते ज्ञानं सावधारणैश्वर्यं तत्तानेकत्वाश्रोतारमभिमु
खीकृत्य तदेवाह मयेत्यादिना चराचरात्मकमाब्रह्मस्तंबमिदं सर्वं जग
न्मयांतर्यामिणा सर्वाधारेण च ततं व्याप्तं तत्र सर्वनियामकत्वे सर्वैर्ज्ञातो नो
पलभ्यते तत्राह अव्यक्तमूर्तिना अव्यक्ता इंद्रियाद्यगोचरा मूर्तिर्यस्य तेन यः
पृथिव्यां तिष्ठन् यं पृथिवी न वेद य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानं न वेदेति श्रुतेः मत्स्था
नि सर्वभूतानि अहं स्थानमाधारो येषां तानि न चाहं तेष्ववस्थितस्तदा येयः
यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमंतरो यमयति यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमंत
रो यमयतीति श्रुत्या शरीरवन्नियम्यत्वेन जीवजडयोः प्रतिपादनात् भूताना
मम स्थितिनियमनादिकर्ताहं मदधीनास्थित्यादिकानि तानि न चाहं ते
ष्ववस्थितो न चाहं तदधीनस्थितिकः नियम्यैः प्रजादिभिर्नियामकस्य राज्ञ इ
व सर्वनियामकस्य नियम्यैर्न कश्चिदुपकार इत्यर्थः ४

क्रममवैजयन्तीटीका ७

एवं स्वभक्तिर्माहात्म्यं तां विना संसारानिवृत्तिं चोक्त्वाऽथेदानीं मत्ताश्चर्यम
भक्तदीपकं स्वैश्वर्यमाह मया ततमिदमिति अव्यक्तमूर्तिना अव्यक्ताऽऽ
काररहिता मूर्तिः स्वरूपं यस्य सा साव्यक्तमूर्तिस्तेन तथाभिस्वरूपेण मयांत
र्यामिणा इदं व्यक्तं मम प्रकृतिद्वयात्मकं सर्वमाब्रह्मस्तंबपर्यंतं समग्रं ज
गदास्थिरस्वभावं ततं व्याप्तमस्य धारणपालननियमनाद्यर्थमात्मत्वेन व्या
प्तमित्यर्थः यः पृथिव्यां तिष्ठन् यं पृथिवी न वेद य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानं न वेद
इत्यादिश्रुतिभिः चेतनाचेतनपदार्थेषु मध्ये व्याप्तिउक्ता अत एव सर्वभूतानि
सर्वाणि समस्तानि भूतानि चराचरात्मकानि मत्स्थानि मयि व्यापके धारके नि
यामके अंतर्यामिनि तिष्ठंतीति मत्स्थानि मदधीनस्थितिप्रवृत्तिकानि भव
तीत्यर्थः चकारो निश्चयवाचीत्यर्थकः तेषु चराचररूपेषु भूतेषु अह

श्री
गी टी
त

ष्ठानमोहन्ताऽनावस्थितः चेतनाचेतनरूपभूतानाधीनस्थितिप्रवृत्तिकोऽहंमे-
वामीत्यर्थः ४

तदेवं वृक्तमत्यताप्रतिज्ञातभिव्यक्तीकृतम् ज्ञेनेप्रति

मधुसूदनीटीका १० स्वज्ञानस्य विधित्वेनेतरनिषेधपरत्वेन चस्तुत्या

तदेवाहद्वाभ्यां इदं जगत्सर्वं भूतभौतिकं तत्कारणरूपं प्रपञ्चजातमिदं मदज्ञानकल्पितं
मयाधिष्ठानेन परमार्थसता सद्रूपेण स्फुरणरूपेण च ततं व्याप्तं रज्ज्वेवे-
व तदज्ञानकल्पितं सर्पादि न यावान् स देवेन परिच्छिन्नेन सर्वं जगत् कथं
व्याप्तं प्रसङ्गविरोधादिति नेत्याह अव्यक्तमूर्तिना सर्वकरणागोचरीभूतस्वप्रका-
शाद्वयचैतन्यसदानन्दरूपा मूर्तिर्यस्य तेन मया व्याप्तमिदं सर्वं न तु देहे-
नेत्यर्थः अत एव संतीव स्फुरंतीव मद्रूपेणास्थितानि मत्स्थानि सर्वभूतानि
स्थावराणि जंगमानि च परमार्थतस्तु नचैवाहं तेषु कल्पितेषु भूतेष्वव-
स्थितः कल्पिताकल्पितयोः संबंधायोगात् अत एवोक्तं यत्र यदध्यस्तं तत्
कृतेन गुणेन दोषेण वाऽणुमात्रेणापि न संबध्यत इति [illegible] ४

सदानन्दीटीका ११

स्यादिनामहीक्तसत्तानेव्याख्यातुमीश्वरः सम्यगारभते वेदसिद्धं तिव्या-
द्युतोपमे १ भूतभौतिकतद्धेतुरूपं प्रपञ्चमिदं जगत् मयाधिष्ठानरूपेण
व्याप्तं सच्चिन्मयात्मना २ कथं व्याप्तं त्वया सर्वं परिच्छिन्नेन हीति चेत् मैवं
सर्वेंद्रियातीतस्वप्रकाशैकमूर्तिना ३ मया व्याप्तमिदं सर्वमपरिच्छिन्नदे-
हिना संतीवांतःस्फुरंतीव मद्रूपेणास्थितानि भोः ४ मत्स्थानि सर्वभूता-
नि जंगमानि स्थिराणि च तेष्वध्यस्तेषु भूतेषु नैवाहं समवस्थितः ५ भूता-
दि सर्वभूतानि स्वात्मवत्प्रात्मना मया स्थितानि मय्यधिष्ठाने सत्तास्फूर्तिप्र-
देहतो ६ आकाशादपि सूक्ष्मत्वादसंसर्गितया खलः आधेयत्वेन भूतेषु
नचाहं तेष्ववस्थितः ७ नाध्यस्तगुणदोषाभ्यां लिप्यतेऽधिष्ठानगोचरः रज्जु-
स्त्वेतदज्ञानाध्यस्तैः सर्पादिभिर्यथा ८ इदं भगवति स्वेष्टे मायिकं विश्व-
मेतत्प्रभवति न हि तत्स्वगुरुमीशहृदि भूम्नि क्वचिदपि गगने नो नीलिमस्य
शृंगं योगुणादवगुजगाद्यारोपितं चापितत् ९ । ४

नीलकंठीटीका १२

एवं स्वस्याभिमुखीकृत्य यदुक्तं तदाह मयेति मयाऽऽदं सर्वं जगत् ततं
व्याप्तं उपादानत्वात् कनकेनेव कुंडलादीनि न त्वारोपेणैवेत्युक्तं अहं सर्व-
स्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथेति न त्वाचराजवियत्सादिस्वतिरस्यानेपवह्न

तास्मात् वक्तव्यविशेषाभावादितिचेत् अत्रब्रूमः यथायतोवाइमानिभू
तानिजायंते येनजातानिजीवंति यत्प्रयंत्यभिसंविशंति तद्विजिज्ञास
स्व तद्ब्रह्मेतीतिश्रुतेयस्यब्रह्मणोलक्षणं जगज्जन्मादिहेतुत्वमुक्तंतस्यानु
गमंश्रुत्यादिशब्दप्रशस्तितेषुविराडादिषुदर्शयति अस्माद्ध्येवखल्विमानि
भूतानिजायंते प्राणाद्ध्येवेत्यादिना तस्यनिर्णयवाक्यंतु आनंदाद्ध्येवख
ल्विमानिभूतानिजायंतेइति सैषाभार्गवीवारुणीविद्येतितत्रैवविद्यायाः
पर्यवसानाभिधानात् एवमिहापिसप्तमी भूमिरापोनलोवायुरित्यादि
नासर्वभूतात्मकस्यविराजोजगज्जन्मादिहेतुत्वंप्रदर्श्यपश्चादहंसर्वस्यज
गतःप्रभवःप्रलयस्तथेत्यनेनमायाशबलितत्त्वंप्रदर्श्येदानींशुद्धेप्रत्यगा
त्मन्येवतद्दर्शयतिस्थूलारुंधतीन्यायेनप्रतिपत्तिसौकर्यार्थमितिगम्यते
राजविद्येत्यादिनाख्यातत्वात् यथाकश्चित्कुतूहलात्सूक्ष्मामरुंधतींदिदर्श
यिषुस्तत्समीपस्थांस्थूलांताराम रुंधतीतिग्राहयतिप्रतिपद्यतेचानेनैवक्र
मेणप्रतिपन्ना एवमिहापिकार्यकारणप्रतिपत्तिद्वाराअकार्यकारणस्य
शुद्धस्यप्रतिपत्तिरुक्ता अतएवभगवान्भाष्यकारोमयाततमिदंसर्वमि
त्यत्रमयाममयःपरोभावस्तेनततंव्याप्तमिति व्याचख्यौ ततोहंसर्वस्यज
गतःप्रभवइत्यत्रममयःपरोभावःससर्वस्यजगतःप्रभवइति सचभगवतः
कारणात्मनःपरोभावःपरमानंदएवतेनैवचेदंततं आनंदाद्ध्येवेत्युदाहृ
तश्रुतेस्तस्यैवजगदुपादानत्वेनमदीयसप्तमास्फूर्तिर्मांजगतोव्याप्तत्वात्
अतएवाव्यक्तमूर्तिनेतिविशेषणं मायाशबलंहिकारणांशुद्धिग्राह्यत्वा
त्करणगोचरःशुद्धंहिशुद्धेःपरत्वात्करणागोचरइति किंभूताकारणानंदः
परिणमतइत्याह मत्स्थानीति मयिप्रमानंदेरज्ज्वांस्रक्सर्पदंडधारा
दयइवसर्वभूतानिस्थितानि अतोमत्स्थानीत्युपचाराडच्यते अधिष्ठानाध्[illegible]
यपोर्वास्तवसंबंधायोगात् एतदेवाह नचेति नचाहंपरमानंदस्तेषुभूतेष्व
वस्थितोस्मिध्यस्तादाविवमत् अपरिणामित्वादेव ४

आनंदीटीका १२

ज्ञानमेवाह अव्यक्तमूर्तिनावाङ्मनसागोचरेणपरब्रह्मस्वरूपेणमयाइदंदृश्यंस्थूलसू
क्ष्मंजगदखिलंततंसृष्टिसमयेविस्तारितं यथापाणिकेनराशौसंहृतंवस्त्र
प्रभातेपुनविस्तीर्यतेतथासर्वाणिभूतानिमत्स्थान्येतानिमत्स्थस्यानि

भवंतिच पुनरहं सर्वकारणं तेषु नास्मि बहिरंतश्च व्याप्त्या । अथ चाव्यक्तमू
र्तिना परप्रकृतिस्वरूपेण जीवात्मना मयाहंशब्देन वाच्येन गच्छति परि
णामं जगदिति भूमस्मात् भूतेंद्रियादिसंस्थानरूपं शरीरं ततं व्याप्तं मत्स्थानि
मदधिष्ठितान्येव सर्वभूतानि शरीरारंभकाणि पृथिव्यादीनि न चाहं तेष्व
वस्थितः यथा भूतानि जीवाधीनप्रवृत्तीनि तथा जीवस्तदधीनप्रवृत्तिर्ना
स्ति ४

तदिदानीं ज्ञानं प्रतिपादयि रामकंठटीका १४
तुमाह ॥ ममसंबंधिनमैश्वरमीश्वरे सर्वथात्मास्मिन्नेकस्मिन्भवं योगमनन्याधिकर
णं समाधिं पश्य प्रतिपद्यस्व यत्त इदं वेद्यत्वेन सर्वप्रमातृणां सर्वसंवेद्यत
श्चराचरभावरूपमवान्तरभेदपरिकल्पनया निष्पर्यंतं वस्तुमयोपादान
सहकार्यादिकारणान्तरनिरपेक्षेण नित्यनिर्विकारसामान्यसंविन्मा
त्रस्वभावात्मनानन्यानुकार्यनित्यनिरतिशयनिजक्रीडामात्रैकप्र
योजनेन स्वेच्छैकसाधनेनैकेन कर्त्रा ततमित्यमनंताश्चर्यविभासरूप
तया विस्तारितं जगद्भुवनमव्यक्तमूर्तिना मन्मायोपाधितैः सर्वैः प्रमातृ
भिरिदंतया परिच्छेत्तुमशक्यत्वात् अव्यक्ताव्यपदेश्यस्वा किं विरहिता मूर्तिरा
कृतिः स्वरूपं यस्य तथा तेन तादृशेन किमुक्तं भवति ब्रह्मादेरारभ्यप
रमद्वाद्गजंतपर्यंतस्य सर्वस्य प्रमातुर्यत्संवेद्यं वस्तु येन येन प्रकारेण यस्य
च यदा यद्यत्प्रकाशेन तत्संवेद्यमानं लभते संवेद्यमानतां च संवेदितुः कर्म
भावापत्तिः संवेदिता च परमार्थतः मदेक एव भवितुमर्हति येन कथं
चित्कदाचित्क्वचित्संवेद्यतत्तल्लक्षणविशेषणासम्पर्कं सहते ततो म
त्स्थानि मय्येकस्मिन्संवेदितरि स्थितानि सर्वाणि निखिलानि स्थावरजंग
मानि संवेद्यानि भूतानि एवं सर्वकर्ता सर्वशक्तिरेवाहं न च तेषु भूतेष्व
वस्थितः ४

अथ भक्तियोगस्यावि लासिकी [illegible]टीका १५ यथाभूतं राजविद्याराजगुह्ययोगशब्द
वाच्यो मे स्वरहस्यं श्रोतार मभिसन्निधीकृत्य प्रतिपा दयति ॥
मयेश्वरेणाधिष्ठानभूतेन मात्रिरूपिणा इदमिदन्तयावभासमानं सर्वका
र्थकारणात्मकं प्राकृतं जगत्ततं व्याप्तं मम इदमहमितीदन्तान्यकारेणाहन्त
याच्छादितम् नत्वया वासुदेवेन परिच्छिन्नेन सर्वं जगत्कथं व्याप्तमम्
प्रमत्तविरोधान्नेत्याह अव्यक्तमूर्तिना अव्यक्तानीन्द्रियाणामप्रकाशाद्यस्य

च्चिदानंदरूपामूर्तिर्यस्य तेन तथाविधेन तत्रजीवेनैव तत्संवेदनरू
पेण तादात्म्यमापन्नेन सर्वमिदं ततमिति श्रूयते तदुक्तम् यस्मात्स
र्वमयो जीवः सर्वभावसमुद्भवात् तत्संवेदनरूपेण तादात्म्यप्रति
पत्तितः इति तत्कथं तवैश्वर्येण ततमित्याशंका जीवानामपि ग्रहमे
वाधिष्ठानमित्याह मत्स्थानि सर्वभूतानि मयि बोधरूपेहन्ताप्र
त्ययसामान्यस्पन्दे समष्टिरूपाणि सर्वाणि चराचररूपाणि भूता
नि स्थितानि स्थितिभाञ्जि भवन्ति अन्यस्य प्रतिष्ठायाश्चाविद्यमान
त्वात् नहि निरात्मकं किंचिद्भूतं व्यवहाराय कल्पते नत्वहमेव चे
तेषां प्रतिष्ठायामतर्हि भूतान्येव मदाश्रयेण वेदकतया तद्रूपाणि
जगद्व्याप्नुवन्तीत्यत आह न चाहं तेषु अवस्थितः अहमीश्वरस्तेषु भे
देन प्रतीयमानेषु भूतेषु नैव स्थितः कुतः तेषां भूतरूपबोधात्म
कप्रसिद्धतदीयजडरूपपुरःसरीकारेण तद्विपरीतबोधस्वभाव
तिरोधानात् चोवधारणे न त्वयद्यपि भूतानि भूतात्मके जडरूपे
गृहीता अहम्भावदेवा कानि तथापि तेषां तद्रूपतायाः अहंतायाः स्फु
रणात्कुतस्तेषु त्वं न स्थित इत्याशंक्याह ४

पंचोलीटीका

एवं ज्ञानं स्तुत्वार्जुनमभिमुखीकृत्य तदेव ज्ञानमाह मये
ति इदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना इन्द्रियागोचरस्वरूपेण मा
यापरमात्मस्वरूपेण ततं व्याप्तं सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्था
वरान्तानि मत्स्थानि मयि स्थितानि वर्तन्ते अहं निरवयव
त्वात् असंगत्वाच्च तेषु संश्लेषरूपेण नावस्थितः ४

रणवीरसमिद्बोधिनी॥

एवं प्रतिज्ञातस्योक्तवक्ष्यमाणलक्षणस्य ज्ञानस्य प्रशंसया
र्जुनमभिमुखीकृत्य स्वविषयकभक्त्युद्भवनिमित्तात्मैश्वर्यख्या
पनाभिन्नप्रतिज्ञातज्ञानस्वरूपं तावदाह मया ततमित्यादि
नाश्लिष्टेन ग्रन्थेन इदं प्रत्यक्षतयोपलभ्यमानं कृत्स्नं क्रियते इ

तिकृत् कर्मतत्रस्नातीति कृत्स्नं कर्मोरुस्नानमग्रं कर्माधिका
रीतियावत् यद्वा कृत्स्नं हिंसायामितियावत् तु सारणात् कृत्
हिंसा दुष्टाविदुदमनन्तरणात तत्रस्नानमभिषिक्तं कृत्स्नं
दुष्टदमनेयिकृतेजगत्स्थितिलक्षणोजंगमवर्गः मया
सर्वेश्वरेण ततमाक्रान्तंदंतु सारब्धमिति यावत् ननु प्रति
पत्तीयथाया हिंसारणवजंमत्सारथिमाज्ञावरणं प्रतिज्ञात
वतोनिरायुधस्यतवैसंहारः कथंकारं कर्तव्य इत्यत आह
अव्यक्तमूर्तिनेति येन कालरूपेणाहं जगद्ग्रसितुं प्रवृत्तो
स्मि सामममभिन्नैवमूर्तिस्सर्वमेवजगदभिमर्दनतत्परदीतेस्वद्रष्ट
मपांकेतिभावः साचाग्रेपाद्यायदर्शयिष्यते भगवता अने
नैवाभिप्रायेण मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव स
व्यसाचिन्नित्यादिनाविहत्य कथ्यते अथ चेदं कृत्स्नमेव ज
गदव्यक्तमूर्तिना मया सूक्ष्मरूपेण ततं व्याप्तं एवमेव वार्थो द
शमेध्याये यथान्याख्यं विहत्य यद्यद्विभूतिमत्सत्वं श्रीमदूर्जि
तमेव वा तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशसंभवं अथवा बहुनै
तेन किं ज्ञातेन तवार्जुन विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थि
तो जगदित्येतेनाध्यायार्थोपसंहाररूपश्लोकद्वयेन सट्टीतो बोध्यः
किमुक्तं भवति एतस्मेन्यु हृदयमध्ये यस्य यस्य बलाद्याधिक्यं
दृश्यते येन चिंतितमात्रेणैव विशक्तीभूयते भवादृशैः तत्तस
र्वं मदंशरूपांशेन स्थितोस्मि न च भवदंशानुप्राणनेन तेषा
मवध्यत्वे सति मम तद्वरणं व्यर्थमिति वाच्यं मया कालरू
पेण तेषां ग्रसितुमारब्धत्वात् अतो वध्यं भावितिहृदयमात्रं
भयेन पापाशंकया वा निवर्तिष्यसि एतेन प्रतिज्ञातं तिस्र
यात्मकं ज्ञानमैश्वर्यं निरूपितं ननु यदीदं कृत्स्नं जगद्ग्रसितु
मेव प्रवृत्तोसि तदस्माभिरप्यवश्यं मर्तव्यमिति महाभयस्या
नेकस्य नामविशेषान्यस्य कीटादेरपि स्वमरणं रोचते ततश्च

रणान्निवृत्तिरेवतावन्नीतिविद्भिरिहस्तत्प्रतीकारइत्यर्जुनस्य मरण
प्रसक्तिभयेनरणान्निवृत्तिमाशंक्यतज्जीवनंतुमत्प्रमाणमिति म
त्स्थानीतिसर्वाणिभूतानिहृद्योरपिमेनयोर्विषयेसमवेता: सकला:
सैनिका: मत्स्थानिमय्येवसर्वेस्थिरेतिष्ठति प्रारणमयमितिधियामा
माश्रयंतीति मदाश्रयाणिनभवंति अतोहमपितेषुविषयेवस्थितो
भवामि तत्पत्तंनावलंबितवानस्मीत्यर्थः वधाद्व्याप्तिविषयंसम्भ
विनोति काकाक्षिन्यायेन देहलीदीपन्यायेनवानचाहस्योभयत्राव
योर्वाताद्दृशाश्चैतेमयावधपंसंहरिष्यंतइतिभावः ४॥

मधुभाष्य

मयेति तर्हिकिमिति नहमपतइत्यतआह अव्यक्तमूर्तिनेति
मत्स्थत्वेपियथापृथिव्यांसर्वाणिस्थितानिन तथा मयीत्याह ४॥

भाषा अनुवाद

इस प्रकारसे अवसराधाम जो ज्ञानकाण्ड तिसके श्रोता अर्जुन को उ
त्साह युक्त करि के सोई ज्ञान दो श्लोक से कहतेहैं कि जिसका स्वरूप
अव्यक्त करे इन्द्रियों का अगोचर ऐसा कारणरूप जो मै सो मेरे से
सम्पूर्ण जगत व्याप्तहै क्योंकि श्रुति कहतीहै कि सोई ब्रह्म संसार
सृष्टि करिके उसके बीच जीवरूप होय प्रविष्टहै इस कारण चरा च
रात्मक भूत मात्र कारण रूप मेरे ही मे स्थित हैं परन्तु ऐसाभी है तौ
भी स्वकार्य घटादिमे मृत्तिका के तुल्यमें भूतों मे नहीं हूं जिस हेतु
मै आकाशके समान संग रहित अर्थात् अलग हौं ४ ।

दोहा

अलष रूपसें मोहिसें यह सम भयो संसार मो में स्थित सम भूत हे
नाहों तिनहि आधार ४॥

19

नचमत्स्थानिभूतानि पश्यमेयोगमैश्वरं
भूतभृन्नचभूतस्थो ममात्माभूतभावनः ५

शाङ्करभाष्य १

नह्यसंसर्गि वस्तु क्वचिदाधेयभावेनावस्थितं भवत्यत एवासं
सर्गित्वान्मम न चेति न च मत्स्थानि भूतानि ब्रह्मादीनि पश्य मे
योगं युक्तिः घटनं मे ममैश्वरं योगमात्मनः ईश्वरस्येदमैश्वरं माहा
त्म्यमित्यर्थः तथा चात्मनो या कृतिरसंसर्गित्वादसङ्गतां दर्शयत्य
सङ्गो न हि सज्जत इदञ्चाश्चर्यमन्यत् पश्य भूतभृद् सङ्गोपि सन् भू
तानि बिभर्त्ति नच भूतस्थो यथोक्तेन न्यायेन दर्शितत्वात् भूतस्थ
त्वानुपपत्तेः कथं पुनरुच्यते असौ ममात्मेति विभज्य देहादिसंघातं
तस्मिन्नहंकारमध्यारोप्य लोकबुद्धिमनुसरन् व्यपदिशति ममात्मेति
न पुनरात्मन आत्मा अस्य इति लोकवदजानंस्तथा भूतभावनो भूता
नि भावयति उत्पादयति वर्द्धयति वा भूतभावनः ५

आनंदगिरिकृतटीका २

संश्लेषाभावेपि किमिति नाधेयत्वमत आह न हीति परमेश्वरस्य
भूतेषु स्थित्यभावेपि भूतानां तत्स्थिति राश्रितेति कुतोऽसंगत्वं त
त्राह अत एवेति नचेत्यत्र चकारोऽवधारणार्थः भूतानामीश्वरेणैव
स्थितिरित्यत्र हेतुमाह पश्येति आत्मनोऽसंगत्वस्वरूपमित्यत्र प्रमाण
माह तथा चेति असंगश्चेदीश्वरस्तर्हि कथं मत्स्थानि भूतानीत्युक्तं
कथञ्च तथोक्तांश्च मत्स्थानीति नहि कुड्यमुदीरितमित्याशंक्याह इद
ञ्चेति नर्हि भूतसम्बन्धः स्यादि[illegible]ति नेत्याह न चेति यथोक्तेन न्यायेन
असंगत्वेनेति यावत् असंगतया वस्तुतो भूता सम्बन्धेपि कल्पनया
तदविरोधान्न मिथो विरोधोऽस्तीतिभावः आत्मनः सकाशादात्मनोऽ
न्यत्वायोगात् कुतः सम्बन्धोक्तिरित्याशंक्याह असाविति यथा लोको
वस्तुतत्वमजानन् भेदमारोप्य ममायमिति सम्बन्धमनुभवति न त
थेह सम्बन्धव्यपदेशः आत्मनि स्वतो भेदाभावादतो भेदे सत्येव लो

श्री
गी टी
न

२०

के सम्बन्धबुद्धिदर्शनमनुसरन् भगवानात्मनो देहादिसंघातं विभज्या
हंकारे तस्मिन्नारोप्य असौ ममात्मेति भेदं व्यपदिशति तथाच संघात
स्य ममेति व्यपदेशात्मनो निकृष्टस्य स्वरूपस्यात्मशब्देन निर्देशाच्च भे
तस्योक्तावित्यर्थः पूर्वोक्तासंगत्वांगीकारेणैवात्मा भूतानि भावयतीत्याह
नचेति ५

स्वामिकृतटीका ३

किंचनचेति नच मयि स्थितानि भूतानि असंगत्वादेव ननु तर्हि व्यापकत्व
माश्रयत्वं च पूर्वोक्तं विरुद्धमित्याशंक्याह मे ऐश्वर मसाधारणं योगं यु
क्तिमघटनघटनाचातुर्यमिदं पश्य मदीय योगमायावैभवस्यातर्क्यत्वा
न्नकिंचिद्विरुद्धमित्यर्थः अन्यदपि आश्चर्यं पश्येत्याह भूतभृदिति भू
तानि बिभर्ति धारयतीति भूतानि भावयति पालयतीति भूतभावनः
एवंभूतोपि ममात्मा स्वरूपं भूतस्थो नभवति अयंभावः यथा जीवो देहं
बिभ्रत्पालयंश्चाहंकारेण तत्संश्लिष्टस्तिष्ठति एवमहं भूतानिधारयन् पालयन्नपि
तेषु न तिष्ठामि निरहंकारत्वादिति ५

पैशाचभाष्यटीका ४

नच मत्स्थानि भूतानि मयि तिष्ठंतीति मत्स्थानि न चेमानि भूतानि म
त्स्थानि असंगो नहि सज्जत इतिश्रुतेः पश्य लोकय मे योगमैश्वर्यमीश्व
रस्येदं यदिदं भूतानि बिभर्तीति भूतभृत् नचभूतस्थः नचभूतेषु ममेश्व
रस्यात्म भूतभावनः भूतान्युत्पादयतीति भूतभावनः ५

रामानुजभाष्यटीका ५

नच मत्स्थानि भूतानि नघटादीनां जलादेरिव ममधारकत्वं कथं मत्संक
ल्पेन पश्य ममैश्वरं योगं अन्यत्र क्वचिदसंभावनीयं मदसाधारणमाश्चर्यं
योगं पश्य कोसौ योगः भूतभृत् नचभूतस्थो ममात्मा भूतभावनः सर्वेषां
भूतानां भर्ताहं नचतैः कश्चिदपि ममोपकारः ममात्मैव भूतभावनः
मम मनोमयसंकल्प एव भूतानां भावयिता नियंता च [illegible]

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

मत्स्थानि नच मत्स्थानि विपर्यायानां तत्त्वादृष्टेः नहि भूतान्यविद्धि
मते विश्वभावं परमेश्वरं समस्त वस्तु परिच्छेद प्रतिष्ठास्थानं मन्यंते
अपितु कृशो देवदत्तोऽहमिदं वीथ्रीदं स्थित मिति मितमेव स्वभावं प्रति
ष्ठानतया पश्यंति ननु कथमेतद्विरुद्धमित्याह पश्य मे योगमैश्वरमिति
योगः शक्तिर्युज्यमानत्वात् एतदेव ममैश्वर्यं यदेवं निरतिशयाद्भुतरू
पित्वातंत्र्यमित्यर्थः ५

परमार्थप्रपाटीका ७

अथ तदेव प्रकटयन्नाह नचेति वपरं भूतानि मत्स्थानि नभवंति न
थाच पूर्वं मत्स्थानि सर्वभूतानीति यदुक्तं तत्र नचेति निषेधेन प्रातिभा
सिकत्वं द्योतितं यथाभ्रम निवृत्ति काले शुक्तिकायां रजतं नास्त्येव तदु
क्तं अ[illegible] भाति यथा वीचिर्न चास्ति नच नास्तिव तथा जगदखिलमिदं
शून्याशून्यपदं गतमिति अथाधिकरणं विनाधेयो नास्तीत्यत आह पश्ये
ति दृश्यमाने प्रतीतेपि मत्स्वे योगं ईश्वरेण सहजातं ऐश्वरो योगश्चाश्चर्या
त्मकः संबंध इति पश्य तदेवाह भूतभृदिति ममात्मा मत्स्वरूपं भूतभृत्
अधिकरणरूपेण भूतानि बिभर्ति परंन भूतस्थः असंगत्वात् नह्याकाशे
भूतानि तिष्ठंत्याकाशो वा भूतेषु स्थित इति केनापि प्रतीयते तथा ममात्मा भूत
भावनः भूतानि भावयते कल्पयते यस्मिन् सतथा ५

वनमालीटीका ८

अथ तदद्भुतमैश्वर्यमाह नचेति यथा पृथिव्यां स्थितानि भूतानि पृथिवी स्प
र्शनादिकमिंद्रियेणत्तावान्योन्यधर्मसंक्रांतिं याप्याय स्थितानि न तथा मयि
स्थितानीत्यर्थः तत्र हेतुरैश्वरमीश्वरस्वभावं योगं सामर्थ्यं पश्य युज्यतेनेन
योगो घटघटनापटीयः सामर्थ्यमित्यर्थः आत्मनि चैव विचित्राश्च हीतिस्म
रणात् विचित्रशक्तिः पुरुषः पुराण इति श्रुतेः असंगो ह्ययं पुरुष इत्यादि
श्रुत्या सर्वोदयादिकर्तृनिर्लेपस्वरूपासंगत्वबोधनाच्च भूतभृत् भूतानां धा
रणपोषकस्तथाहं नभूतस्थः भूतैः कृतोपकारो न भवामि कुतो
यतो ममात्मा स्वरूपाभिन्नो देहो भूतभावनो भूतोत्पादकः नाभ्यामासी
दंतरिक्षमित्यादिश्रुतेः नित्यः कर्मादिना चित्रसृष्टिः अर्वाक् मनननिदि
ध्यासनादिना तस्यात्मत्वेन प्रतिज्ञानं वर्णितं च हरेरद्भुतमैश्वर्यमपरोक्षं

श्री
गी टी
न

ततोऽन्यक्तिरितिभावः ५

अस्मवेतनयनीटीका ९

ननुयथाघटादयोजलादिकंधारयंतितथैवत्वमपिभूतानिधारयसि अथ
वाकेनचित्प्रकारांतरेणेत्याशंक्येनाहंभूतानिधारयामितन्मदद्भुतंम
मैश्वर्यंत्वंपश्येत्याह नचमत्स्थानीति चशब्दोवधारणार्थकः मत्स्थानि
मयिधारकेघटादौजलादीनीवस्थितानिभूतानिनैवभवंतिममासंगत्वात्
नन्वेवंचेत्तर्हिपूर्वोक्तविरोधःस्यादित्याशंक्यममाचिंत्यशक्तित्वात्स्वसंकल्प
नैवधारयामीत्याह पश्येतिमेममैश्वरमीश्वरस्यममायंममैश्वरत्वमिमंयो
गं अघटमानेषुकार्येष्वप्रमतेः नेनेतियोगःममसंकल्परूपसामर्थ्यमद्भुतं
मदसाधारणलक्षणंसंकल्पवैभवंपश्यजानीहि नन्वसौयोगःकिमाकारःस्या
दित्यपेक्षायामाह भूतभृदिति भूतानिचराचरात्मकानिबिभर्तीति भूतभृ
त् भूतानांधारकःपोषकश्चाप्यहं नचभूतस्थःनेदंजलादिभिर्घटादिवत्सं
श्लिष्टोनैवभवामियतोममसर्वेश्वरस्यात्मासत्यसंकल्पात्मकंमनएवभूतभा
वनः भूतानांभावयितानियंताभवति अतःसर्वंघटतेनविरुद्धशंकाव
काशइत्यर्थः ५

मधुसूदनीटीका ९

अतएव— दिविष्टस्वादिमेकल्पितानिजलचलनादीनिमयिकल्पितानिभूतानि
परमार्थतोमयिनसंति त्वमर्जुनःप्राकृतोमनुष्यबुद्धिंहित्वापश्यपर्यालो
चयमेयोगंप्रभावमैश्वरं अघटनघटनाचातुर्यमायाविनाइवममालोक
येत्यर्थः नाहंकस्यचिदाधेयोनापिकस्यचिदाधारः तथाप्यहंसर्वेषुभूतेषु
मयिचसर्वाणिभूतानीतिमहतीयंमाया यतोभूतानिसर्वाणिकार्याण्यु
पादानतयाबिभर्तिधारयतिपोषयतीतिचभूतभृत् भूतानिसर्वाणिक
र्तृतयोत्पादयतीतिभूतभावनः एवमभिन्ननिमित्तोपादानभूतोपि म
मात्माममपरमार्थस्वरूपभूतःसच्चिदानंदघनः सचासंगाद्वितीयस्व
रूपत्वान्नभूतस्थः परमार्थतोनभूतसंबंधीस्वप्नदृगिवनपरमार्थतः स्व
कल्पितसंबंधीत्यर्थः ममात्मेतिराहोःशिरइतिवत्कल्पनयाषष्ठी ।

५

सदानंदीटीका ११

मत्स्थानि भूतानि न संति मयि वस्तुतः द्विविष्टकैर्यथाप्सुतं जलकंपा
दिकं न हि १ हित्वा वेषाकृतीर्बुद्धिं प्रभावं मे विलोकय आधेयोऽहं न कस्यापि
नाधारः कस्यचित्तथा २ तथाप्यहं समस्तेषु समस्तानि मयीति च भूतानी
हास्ति मायेयमहती मैश्वरं मम ३ यतो भूतानि सर्वाणि सर्वोपादानभाव
तः बिभर्ति धारयत्येव पोषयतीति भूतभृत् ४ उत्पादयति भूतानि क
र्तृत्वाद्भूतभावनः ममात्माभिन्नहेतूपादानभूतोपि वस्तुतः ५ चिदानंद
घनोसंगस्वरूपत्वान्न भूतगः वस्तुतो भूतसंबंधीनामेवात्मा ममेति च
६ राहोः शिर इतीवात्र षष्ठी कल्पनयेरितः भगवांल्लोकदृष्ट्यावारोप्यात्र
रेकृतिनैा ७ ममात्मेत्याह भगवद्भाष्यकारैरितीरितं ८।५

नीलकंठीटीका १२

एवमभ्युगतं आनंदस्य जगद्विवर्ताधिष्ठानत्वं तदप्यपवदति न च मत्
स्थानीति अयं भावः अस्येंद्रजालस्य यदुपादानकारणं अज्ञानं त
दुपाश्रितं ब्रह्मकारणमुच्यते इति वार्तिककारैरज्ञानमेव जगत्कारणं
न तु तच्छबलं अहं चासंगः ततश्च तच्छबलतया तत्कार्येण भूतसंघेन न म
मासंगस्य आधाराधेयभावसंबंधोऽनिर्वचनीयोप्यस्ति आवृते हि रज्जा
दिकमनिर्वचनीयेन सर्पादिना संबध्यते अहं तु सर्वदानावृतः साक्षि
रूपत्वान्न संबंधमर्हामि इति न च मत्स्थानि भूतानीत्युक्तमिति ननु साक्षिण
स्तव ब्रह्मणो वा स्वतोऽचेतियतो नैव भूतसंबंधानुभवात् कथं न च म
त्स्थानीत्युक्तिरित्याशंक्याह पश्य मे योगमैश्वरमिति मे मम भूतैः सह
योगं युक्तिं घटनां पश्य ऐश्वरं ईश्वरेण मायाविना निर्मितं गगने गंध
र्वनगरमिव अत एव मम कारणशरीरस्य आत्मा प्रसगानंदो भूतभृ
दपि भूतस्थो न चकारोऽप्यर्थे भिन्नक्रमश्च खमिव गंधर्वनगरभृदपि
न तत्स्थः न तत्स्यंदाकारेण परिणामासंभवात् एवंरूपोपि परानंदरू
पो मम मात्मा भूतभावनः भूतानां वृद्धिकरः एतस्यैवानंदस्य मात्रानि
भूतानि मात्रामुपजीवंति को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् यदेष आकाश
आनंदो न स्यादित्यादिश्रुतिभ्यः आकाशोऽव्याकृतात्मा अधिष्ठान
भूत आनंदोऽतः स्यात् तो न स्यात् नहि प्राणापानक्रियां कश्चिदपि न कुर्यात्

कारणगतं जाड्यं कार्येपि स्यात् आकारोआनंदात्मबंधेन कारणस्य चे
तनत्वा कार्यमपि चेतनावस्यादिति अमर्थः बृहदारण्यकेपि यदूर्ध्वं
गार्गि दिवो यदवाक् पृथिव्या यदंतरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च
भविष्यच्चेत्याचक्षते तदाकाश एव तदोतं च प्रोतं चेति मायाविनि सर्वस्यो
तप्रोतत्वमुक्त्वा कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेत्यस्योत्तरं एतस्मिन्
खल्वक्षरे गार्गि आकाश ओतश्च प्रोतश्चेत्यस्थूलादिलक्षणस्याक्षरस्या
काशाधारत्वमुक्तं तस्मादुक्तमुक्तं आकाशशरीरेण भगवता कारणो
पाधि निष्कृष्टचिन्मात्राभिप्रायेण ममात्मा भूतभावन इति ५

आनंदीटीका ६

ऐश्वरं योगमैश्वर्यसम्बन्धं सर्वशक्तिमत्त्वं मे परब्रह्मस्वरूपस्य विचारयस्व अनं
तरोक्तामस्यानीतुकाम्यपि न च मत्स्थ एव तिष्ठति मत्तः पृथक् विना पुनः पुन
रुत्पद्यंते विलीयंते चेत्यर्थः एतदेव स्पष्टयति मम परब्रह्मण आत्मा परमा
त्मसंतः भूतभावनः भूतानि महाप्रलये सह स्वकारणात्मना वाकृत्या पृ
थक् पृथगवस्थितान्यपि भावयति सर्गादौ पंचीकरणक्रमेण संयोजयति
मिश्रयतीत्यर्थः भुवोऽवकल्कने इति धातोः सम्भावयतीति वा मिश्रणा
र्थस्येदंरूपं भूतभृत् भूतानि बिभर्ति धारयति पोषयति च न च भूतस्थः निर्वि
कारस्य निर्लेपस्य तेभ्यः पृथगेव स्थितः तथा मे जीवात्मरूपस्यापि ऐश्वरं यो
गमीश्वरस्वभावं पश्य एतं तु पदस्यायेन सर्वभूतानि मयि कारणे स्थितानि
यतो मम परमेश्वरसम्बंधी आत्मा परप्रकृतिरूपो जीवः भूतभावनः इदं
शरीरारंभकाराणां भूतानां संयोजकः शरीरारंभकाणि भूतानि जनय
ति पोषयतीति भूतभृत् न च भूतस्थः केवलमेतच्छरीरारंभकेषु भूते
ष्वेव न स्थितः किं तु कर्मभोगार्थं स्वप्नावस्थायां योगावस्थायां च व्यापक
त्वाद्बहिः परकायप्रवेशाद्यपि शरीरात् प्रविशतीत्यर्थः [illegible] ५

रामकंठीटीका ७

यथा नित्यसंवेदनमात्रस्वभावाद्व्यभिचारिणो मम व्यवस्था संवेद्या
नां सर्वभूतानां व्यवस्थितिहेतुर्न तथा सर्वभूतव्यवस्थामव्यवस्थितिहे
तुरित्यर्थः सर्वाणि हि भूतानि संवेद्यत्वाद्देहात्मादिविनाशादिधर्मसंवं

न्यादनित्यानि ममतत्संवेदितत्वमेकंलक्षणमितिकथंममभूत
स्थित्यधीनावस्थितिर्भवेत् इत्थंमदधीनस्थितिकान्यपिभूतानि
नमत्स्थानि मयिसंवेदितस्वरूपतयैवनावस्थितिंभजंते वेद्यतया
स्फुरणात् भूतस्थितिहेतुरहं यथासंवेदितत्तयैवनित्यंस्फुरामि
नतथामानपिभूतानि संवेद्यत्वेनैवतेषांप्रतीतेः एवंयथोक्तप्रका
रेण ममात्मास्वभावोभूतभृद्भूतानिबिभर्तिधारयति तेनतेनरू
पेणावस्थापयति नचभूतस्थः नचभूतस्थित्यधीनास्थितिकस्स
क्रमेव अनन्यथानेनक्रमेणभूतभावनोभूतानिभावयतिसृजती
त्यर्थः [illegible] ५

नासिकी [illegible]टीका १५

भूतानिजीवात्मस्थानिमयीश्वरेसमष्टिरूपेसामान्यसन्देहस्थितानिप्रति
ष्ठितानिनैवभवन्ति तेषामविद्यात्मनांतत्त्वदृष्ट्यायथाभूतत्वाभावा
दीश्वरत्वनिर्देशःस्यात् नहिशुद्धासुनवच्छिन्नसंविन्मात्रंपरमेश्व
रेसमस्तवस्तुपरिच्छेदप्रतिष्ठास्थानंसम्यन्ते अपितत्क्षणादेवदम्भो
हमिदंवेद्मि इदंस्थितमितिमितमेवस्वभावंप्रतिष्ठास्थानतयापश्यं
ति ननुकथमेतद्विरुद्धमित्याह पश्यमेयोगमैश्वरम् योगोयुक्तिर
घटमानघटनाचातुर्यम् एतदेवममैश्वर्यंयदेवंनिरतिशयाद्भुतत्व
निदर्शनक्षमम् ननुकृतस्तर्हिभूतानांस्थितिस्तत्रमीश्वरत्वतश्चाह भूतभृ
दिति चावधारणे ममैवेश्वरस्याऽनन्यगुरुपस्यात्मापरमार्थस्वरूप
भूतःसच्चिदानंदघनः भूतभृत् भूतानिस्थापनेनबिभर्तिधारय
तीतिभूतभृत् तथाभूतभावनः नानाकृतिकर्तृतयाभूतोत्पाद
कः ममैवात्माभूतानांस्थितिसत्ताविधायकः नतावगुरुषोऽस्मा
कत्वात् नाप्यहंकारस्यासंगत्वात् नापिब्रह्मणःस्यानितरामचल
नस्वभावत्वात् एवमभिन्ननिमित्तोपादानभूतोऽपिममात्मापरमा
र्थतोनभूतस्थः अयंभावः यथादेहंजीवोबिभ्रद्देहंकारेणतत्स्था
स्मिन्नतिष्ठति एवमहंभूतानिधारयन्भावयन्नपिनतेषुतिष्ठामि
निरहंकारत्वात् अतोमयासर्वंजगत्ततमितिममात्मेति शंकोः
स्थिरइतिवकल्पनयाषष्ठी [illegible]

श्री
गी टी
त

93

अप्रवेशं विना कार्यं [illegible] विना यदि
[illegible] शंका [illegible]
[illegible] उपपत्ति [illegible] ५

पंचोलीटीका

असंगत्वात् मम आत्मनः मत्स्थानि त्वमपि भूतानि कात्या-
निकत्वमेवेत्याह नचेति च पुनः न मत्स्थानि भूतान्यत एवा-
संगत्वान्न मयि स्थितानि मे मम ऐश्वरं योगमात्मनो याथात्म्यं प-
श्य ममात्मा भूतभृत् असंगोपि भूतानि धारयति असंगत्वान्न
भूतस्थः भूतभावनः भूतानां उत्पादयिता ५

रणवीरसमिद्धोयिनी

मत्स्थानि मदाश्रयाणि पुनः भूतानि पूर्वोक्त्वादाह ते भूतं प्राणिनी
ते मम विस्थिति को धारयतीनानि म्हतमज्ञ भोजीतियावत् नमवि
ष्यं तत्र संग्रामे प्रतियोधः अतश्च मदाश्रयेण प्रवर्त्तमानस्य तव
न मृत्युभयमस्तीति भावः चेन्नैवं प्रत्येषितत् मम ऐश्वरं योगं प्र
भावप्रथम तत्त्वरूपं विलोकय एतद्रूपं प्रत्यक्षं दर्शयिष्यामीति
भावः सैन्यापवत्या वा वल्गीवर्त्तं एतदेव समर्थयति भूतभृदि
ति भूतानि विद्याविनयेत्यत्र प्रतिपादितस्वरूपसाम्ययोगारूढा
नि बिभर्ति धारयति पोषयति वा तेजो धार्यप्राणेनानुप्राणयतीति
भूतभृत् तादृशोपि सन् ममायमात्मा वर्ष्मदेहस्वीकाय इतिया
वत् भूतस्थो भूतस्थित्यधीनो न भवति किंपुनः भूतभावनः भू
तान् सत्यपरान्भावयति तत्पयतीति भूतभावनः यद्वा ममात्मा
यतः स्वीकृतशरीरानुगतवर्णाश्रमविभागानतिक्रमेणोवा
भिप्रीते इष्टवयादिकर्माणि प्रवृत्तिरिति यावत् भूतभृत् एधि
व्यादि भूतमयजगत्परिपालनप्रयोजनः इत्यर्थः अथच भूत

स्यायुक्तस्यव्यवहारस्यसंस्थापनार्थइति तउपद्रवकारकाणां
तल्लोपकारकाणांचसंहरणादितिभावः एतादृशोपि नभूतस्थः
भूतेषुप्राणिषुनतिष्ठतीतिभूतस्थितस्याधीनोनभवतीतियावत् भू
तेषुसर्वत्रसमदर्शिषुसत्स्वपरेषुवानतिष्ठतीतिवासंहरणरूपो
ममयत्नोनतान्विषयीकरोतीत्यर्थः किंतुनः भूतभावनः भूतस्य
सत्यस्यधर्मस्यभावयतीतितादृशः भूतेनसत्येन नसत्यात्परमोध
र्मइतिस्मृतेर्धर्मपरायणतयाभातिशोभतेइतिभूतभा सत्यध
र्मपरायणःसाधवः अथचभूतस्यसत्यधर्मस्यभाविस्फूर्तिर्भूत
भाः तांश्चतांचावतिरक्षतितुष्टेभ्यइतिभूतभावनः यद्वाभूतात्सत्या
द्बिभ्यतित्रस्यंतियेतेभूतभाः येसत्यमार्गेणवयंचरामस्तर्हिराज्या
दिकंरिपुभिर्हृदीक्ष्यते ततश्चतदनृतचारिणोवयंक्लेशभाजःस्याम
इत्येवंप्रकारेणकोयंधर्मोदृष्टलब्धविषयसुखानांविनाशकइत्ये
वंप्रकारेणचधर्माद्भीरवः अधर्मेतत्पराइतियावत् तानवति अवर
क्षणादितियावत्संसारात् हिनस्तीतिभूतभावनः एतेनचय
दायदाहीति परित्राणायसाधूनामितिच पद्यद्वयोक्तोर्थः प्रतिज्ञा
तार्थसमर्थकतयापुनरपिसंगृहीतः अयंवाभिप्रायः उर्यायना
हयोःसत्यपरतयाधर्मसंस्थाविलावकाः एवंतुसत्यपापावहाः
सत्यपिसामर्थ्येवनवासादिदुःखंसोढवंतः अस्य अतोधर्मसंस्थाप
नार्थमेवयुष्माकंप्रहतिः मदवतरणंचतदर्थमेव ततश्चमत्कृते
व्यसंपादनान्मदीयानांयुष्माकंनमरणाद्भयमस्तीति यद्वाभूतानि
पृथिव्यादीनिबिभर्तिधारयतीतिभूतभृत् नचभूतस्थः तेनधार्यैदं
नित्याधारंस्वमहिम्नैवस्थितइतियावत् यद्वाभूतानिप्राणिनः प्रत्यक्ष
व्यवहारदर्शनात् सामीप्याश्चरथ्याश्वाः तान्येवाहंधारयामि न
पुनस्तेमांधारयंति यतोहमभूतभावनः भूतस्वभावोनभवामि
यदेवहिभूतमयं तदेवाधारंविनाप्रायःस्थातुंनशक्नोति अयंतुम
मात्मानधारोत्वेनाधारानपेक्षएवतिष्ठत्येतदपिममैश्वर्यमिदानीम

स्यत्तमेवपश्येतिभावः यद्वा भूतभृदितिकोर्थः यद्यप्यहंशुद्ध
नावरणंप्रतिज्ञानवानस्मि तथापिभवादृशोभक्तस्वाधीनसमर्थेदं।
जगद्धरिष्याम्येवेति ननुभूताधीनकर्तव्यस्यनवकीदृशोस्वातं
त्र्यमित्यतआह नचभूतस्थइति भूताधीनस्थितिकोनभवामीत्य
र्थः तत्रहेतुमाह भूतभावनइति भूतंसत्यंभावयतीति सत्यानु
रोधात्स्वयमिदानींनकरोमीतिभावः ५॥

मधुभाष्य

नचेति नटपपञ्चद्रष्टाचासौनस्पृष्टःस्पर्शनेनचेतिद्विमोच
धर्मसंज्ञासंज्ञेतिच ममात्मादेहे एवंभूतभावनः मद्दाविभू
तेमाहात्म्यमाहेतिद्विमोचतधर्मे मत्स्थानिनचमत्स्थानीत्य
स्यदृष्टांतमाह ५॥

भाषा अनुवाद

और देखो कि हम सबसे अलग हैं इस हेतु स्थावर जङ्गम भूत हमारे मे नहीं स्थितहैं औरजो शङ्का करो कि पीछे तुमने अपना सर्वव्यापित्व औ सब के आश्रय पर कहा है तो कहतेहैं कि हमारी अघट घटनारूप चातरी देखो कि मेरी योग मायाके विभव बलसे इसके अयोग्यहै पर मेरा कहना तो किसी अंशमे विरुद्ध नहींहै और आचार्य लोगभी भूत भावन पालनकर्त्ता कहते हैं तौभी हमारा उत्कृष्ट रूप भूत भावन नहीं है जैसे जीव देह धारण औ पालनकरते हुये अहङ्कारसे देह के साथ मिलत हैं तैसे निरहङ्कार है तैसे भूतों का लालन पालन करते हुये भी हम उनसे पृथक हैं यही मेरा ऐश्वर्य्यहै ५ ।

दोहा

नामोमे स्थितभूतहे योग विभवममदेष भूतधरोंनाभूतस्थित भूतभावन मोहिवेष ५॥

24

23

यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ६

शांकरभाष्य १

यथोक्तेन श्लोकद्वयेन उक्तमर्थं दृष्टान्तेनोपपादयन्नाह यथेति यथा लोके आकाशस्थितः आकाशे स्थितो नित्यं सदा वायुः सर्वत्र गच्छतीति सर्वत्रगः महान् परिमाणतस्तथाकाशवत् सर्वगते मय्य संश्लेषेणैव स्थितानि मत्स्थानीत्येवमुपधारय जानीहि ६

आनन्दगिरिकृतटीका २

सृष्टिस्थितिसंहाराणामसंगात्माधारत्वं मया ततमिदमित्यादिश्लोकद्वयेनोक्तोर्थस्तं दृष्टांतेनोपपादयन्नादौ दृष्टांतमाहेति योजना सदेत्युत्पत्तिस्थितिसंहारकालो गृह्यते आकाशादेर्महतोऽप्याधारत्वं कथमित्याशंक्याह महानिति यथा सर्वगामित्वात् परिमाणतो महान् वायुराकाशे सदा तिष्ठति तथा आकाशादीनि महान्त्यपि सर्वाणि भूतान्याकाशकल्पे शरीरे प्रतीच्यसंगे परस्मिन्नात्मनि संश्लेषमन्तरेण स्थितानीत्यर्थः ६

स्वामिकृतटीका ३

असंश्लिष्टयोरप्याधाराधेयभावं दृष्टांतेनाह यथेति अवकाशं विनावस्थानानुपपत्तेः नित्यमाकाशे स्थितो वायुः सर्वगतोपि महानपि नाकाशेन संश्लिष्यते निरवयवेन संश्लेषायोगात् तथा सर्वाणि भूतानि मयि स्थितानि जानीहि ६

पैशाचभाष्यटीका ४

यथेति यथा अयं दृष्टांतः आकाशस्थित अचलः नित्यं सार्वकालं वायुः सर्वत्रगो महान् महापरिणामः सर्वभूताधारत्वेन तथा तद्वत्सर्वाणि भूतानि मत्स्थानि मयि स्थितानीति उपधारय अवगच्छ ६

सर्वस्यास्य संकल्पायत्तस्थितित्वे रामानुजभाष्यटीका ५ निदर्शनमाह ॥

यथेति यथाकाशे तालंबने महान् वायुः स्थितः सर्वत्र गच्छति स तु वायुर्निरालंबनो मदायत्तस्थितिरिति मयैव धृत इति विज्ञायते तथैव सर्वाणि भूतानि तैरसंस्पृष्टे मयि स्थितानि मयैव धृतानीत्युपधारय यथाहुर्वेद

श्री
गी टी
न

विदः मेघोदयसागरसन्निवृत्तिरिंदोर्विभागः स्फुरणानि वायोः विद्युद्विरं
गागतयः स्वरस्मेर्विलो विचित्राः प्रभवंति मायया इति विस्रो रनयसा
धारणानि सर्वैस्वर्याणि इत्यर्थः एतस्यवा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सू
र्याचंद्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः भी
षास्मादग्निश्चेंद्रश्च मृत्युर्धावति पंचम इत्यक सकलेतर निरपेक्षभग
वत्संकल्पात्सर्वेषां स्थिति प्रवृत्तिश्चोक्ता [illegible]

अभिनवगुप्तकृतटीका ९

यद्वदाकाशवाय्वोरविनाभावित्वेऽपि असम्बन्धेन जातचिद्भ्रमः स्फुटता
प्यते एवं सकलसंसारविसार्यपि भगवत्तत्वं न सर्वजनविषयं [illegible]
[illegible] ९

परमार्थप्रपाटीका १

अथासंश्लिष्टयो राधाराधेयभावं दृष्टांतेन द्रढयति यथेति ९ अवका
शं विना वस्थानानुपपत्तेर्नित्यमाकाशे स्थितो महान् सर्वगोऽपि वायुर्निर
वयवेनाकाशेन सह न संश्लिष्टस्तथा सर्वाणि भूतानि मयि वर्तमानान्यपि
न संश्लिष्यंत इत्युपधारयेति हि तदुक्तं यथा विशुद्ध आकाशे सहसैवा
भ्रमंडलं भूत्वा विलीयते तद्वदात्मनीहाखिलं जगदिति ९

वनमाली टीका ८

नमनत्कृतमललेपत्वमनेन सर्वभूताधारत्वं दृष्टांतेनोपपादयति यथेति वा संग
समभावेऽप्याकाशे स्थितो नित्यं सर्वदाचलनस्वभावः अतएव सर्वत्रगच्छतीति सर्वत्रगः महत्परिमाणतः
एतादृशोऽपि न कदाप्याकाशेन सह संसृज्यते तथा सर्वाण्यपि स्थितिसंहारकालेष्वपीति वायुः
तानुपपादकानि मानेन तथा किम [illegible] सर्वभूतानि मत्स्थानीत्यसंग
त्वीनामिमदाधारकाय [illegible] स्थितानि सर्वाणि भूतानि मदं
मसंभावनाविपरीतभावनादिनाहादितमपि मत्प्रसादाज्जानीहि अतिदुर्ज्ञेय
प्रायः ९

[illegible] टीका ९

नत्रनिरालंबनेन संकल्पेन सर्वाणि भूतानि कथं तिष्ठंति तदुक्तिस्तमेमन

स्पसंभावितेव प्रतिभातीत्याशंकायांसदृष्टांतमाह यथाकाशस्थितइति
यथाऽनवलंबनोमहान्वायुरनवलम्बनेमहत्याकाशेनित्यंसर्वदैवस्थितः
मत्संकल्पाधीनैवास्यस्थितिर्भवेत् यथाचसर्वत्रगःमदधीनैवसर्व
त्रचराचरभूतानांबाह्याभ्यंतरेषुगच्छति तथासर्वाणिसमष्टाणिभूतानिचे
तनाचेतनात्मकब्रह्मादिस्थावरांतानिमत्स्थानिमयितिष्ठंतीतिमत्स्थानि
निरालम्बमदीयसंकल्पेसदामयिस्थितिप्रवृत्तिकानिभूतानिमत्संकल्पेनै
वतिष्ठन्तीत्यर्थः इत्येवंत्वमुपधारयजानीहि एवंवेदविदोप्याहुःमेघोदय
स्सागरसन्निवृत्तिरिन्दोर्विभागस्फुरणानिवायोः विद्युद्विभंगोगतयश्चरश्मे
र्विष्णोर्विचित्राःप्रभवंतिमायाइत्यत्रमायाशब्दःसंकल्पवाचीसत्यसंकल्पत्वेन
नैन्द्रजालिकवन्मिथ्यारूपत्वस्य सत्यसंकल्पविस्तृतेनसाधारणेस्यार्थेना
त तथाश्रुतयोप्याहुः एतस्यप्रशासने गार्गिसूर्याचन्द्रमसौविधृतौति
ष्ठतः भीषास्माद्वातः पवतेभीषोदेतिसूर्यः भीषास्मादग्निश्चेंद्रश्चमृत्यु
र्धावतिपंचमइत्यादयःसेष्यन्तसंपेयाइत्यर्थः ६

असंश्लिष्टयोरप्याधाराधेयभा मधुसूदनीटीका ६ [स्थिति]

दृष्टांतेनाह॥

यथैवासंगस्वभावे आकाशेस्थितोनित्यं सर्वदाउत्पत्तिसंहारकालेष्ववा
तोनिवायुःसदाचलनस्वभावः अतएवसर्वत्रगच्छतीति सर्वत्रगः महा
न् परिमाणतः एतादृशोपिनकदाकाशेनसहसंसृज्यतेतथैवासंगस्वभा
वेमयिसंश्लेषमंतरेणैव सर्वाणिभूतान्याकाशादीनिमहांतिसर्वत्रगाणि
चस्थितानि इत्युपधारयविमृश्यावधारय [illegible] ६

सदानन्दीटीका ॥

आधाराधेयभावंश्रीभगवानाह सर्वगः दृष्टांतेनप्रबोधार्थमसंश्लिष्ट
योरपि १ यथासंगस्वभावेपिव्योम्निवायुःस्थितःसदा सदाचलस्वभावो
पिमहांश्चपरिमाणतः २ ईदृशोपिनवैव्योम्निसहसंसृज्यतेकदा तथैवा
संगचिद्रूपस्वभावेमयिसर्वगे ३ संश्लेषमंतरेणैवसर्वगाणिमहांत्यपि
आकाशादीनिभूतानिस्थितानीत्यवधारय ४ गगनक्रमसमस्तांश्चविश्व
मध्यस्तमीशोव्रजतिविविधधर्मैर्भिन्नमसक्तं किरणजलमसक्तंरंजस
पोयथास्याद्भगवतिपरमात्मसद्विनीयेतथेदं ५ । ६

तांवै

नीलकंठीटीका १२

लोकद्वयोक्तेर्थे दृष्टांतमाह यथेति यथा लोके आकाशे स्थितो नित्यं सदा वायुः सर्वत्रगः परिमाणतश्च महान् तथा सर्वाणि भूतानि सर्वग तेमयि असंश्लेषेणैवावस्थितानीत्येवमुपधारयेति शेषः किंतद्ब्रह्मेति प्र श्नेनोक्तं अक्षरं परमं ब्रह्मेति अक्षरसंज्ञं शुद्धत्वपदार्थमेव निरुपा धिकंब्रह्मेत्युक्तं तत्र निरुपाधिकं ब्रह्म लोकद्वयेन व्याख्यातं इदानींतस्या क्षराख्येन जीवेनाभेदं सदृष्टांतमाह यथेति वायुः सूत्रात्मा वायुर्वैगौतम तत्सूत्रमिति श्रुतेः सर्वत्रग इति समष्टिलिंगतात्मत्वसर्वगतत्वं महानिति बाह्यवायुव्यावृत्त्यर्थं सयथा आकाशस्थितः अव्याकृताकाशे स्वकारणे स्थितः नित्यमिति कालत्रयेपि तस्याकाशसंबंध उक्तः सर्वाणि भूतानि उपाधिनिष्कृष्टत्वंपदार्थरूपी चेतनवर्गः बहुत्वं लोकाभिप्रायेण यथाका र्यं सर्वं उत्पत्तेः प्राक् नाशादूर्ध्वं मध्ये च स्वकारणेनाभेदेन तिष्ठति एवं सर्वो पि जीववर्गः उत्पत्तेः प्राक् नाशादूर्ध्वं मध्ये वा घटाकाशो महाका शादिव परस्माद्ब्रह्मणः कालत्रयेपि नातिरिच्यत इत्यर्थः एतेन जीवब्रह्मा भेदकथनेन स्वभावोध्यात्ममुच्यत इति यदुक्तं ब्रह्मैव जीव इति तद्वि वृत्तं ६

आनंदीटीका १२

अत्र सर्वत्र दृष्टांतमाह यथा वायुः सर्वत्रगः अत एव महान्व्यापको नित्यमाकाशस्थित एव भवति परममहत्परिमाणे आकाश एव लीयते तत एव चोदेति तत्स्थित एव च प्रवर्त तेन चाकाशो वायौ तिष्ठति तथा सर्वाणि भूतानि मत एव प्रथममुदितानि प्रलये मय्येवावस्थितानि पुनः सर्गमन्वेतिनान्येव प्रवर्तंते न चाहं तेषु भूतेषु व स्थित इति दृष्टान्ततात्पर्यं एतदेव निगमयति एवं सर्वेषु भूतेषु परात्मन मिलितः भूतप्रकृतिमास्थाय मदेहे वच विनेवच सहैवेयत्नर्यामितया विनैवेति कैवल्यनइति वायाकाशदृष्टांतो दर्शित एव जीवात्म एतत सदे वेति जागरावस्थायां विनैवेति समावस्थादिषु [illegible] ६

अत्र केनचित्साहचर्यपोनहदृष्टांतमाह

रामकंठीटीका १४

एवमनेन प्रकारेण मय्यनवच्छिन्नमहिम्नि स्थितान्याधेयत्वमापन्नानि तत्त देशागतानि सर्वाणि महांति च भूतानि उपधारय यद्वा अस्य कथं यथाकाशे

निरवच्छेदव्याप्तौ नित्यं सदैव स्थितो वायुः कीदृशः सर्वत्रगस्तत्रतत्रदे
शेगतः कृतयात्रिः महान् व्याप्त्यापेक्षया व्यापकः एवं मत्स्थानि भूता
नि युक्तानि चेदं तात्पर्यं यथा वायोः सर्वत्र सर्वगत्व महत्वादयो धर्मा अप
र्यन्ता आकाशावकाशैक निबंधनास्तथा सर्वभूतानां सर्वे धर्मा मत्स्वभावा
नुप्रवेशैक निबंधना इति तदेतन्निगमयितुमाह एवं हि सर्वभूतेषु च
गम्यत्वमभिलक्षितः भूतप्रकृतिमास्थाय सहैव च विनैव च एवमनेन
वाय्वाकाशसंबंधोपमेन प्रकारेण सर्वभूतेषु चरामितानि चाश्रयामि अ
त अभिलक्षितं इदं तया केनचिदप्यनवधारितस्वरूपः किं कृत्वा चरा
मि भूतप्रकृतिमाद्यक्रमचेतनात्मकं स्वलक्षणं प्रकृतिं स्वभावमास्था
याधिष्ठाय कथं चरामि सहैव च विनैव च नियम्यमोन्य संबंधत्वात्सहैव
घवेदकलक्षणस्वरूपभेदाद्विनैवात्मा मत्स्थयुक्तयेवात्मा हि वेदकस्वरूपो
मम स्वभावोऽप्यम मदिच्छोत्रा विनैव यत्स्वरूपे [illegible]
[illegible] ६

नन्वेवं चेन्नवाल्मालासिकी

[illegible]टीका १५ नभूतस्थः तर्हि कारणात्रप्रवेशं विना कार्यस्थितेरभावात् यथा मृदनुप्रवेशं विना घटस्थितेरभावान्मत्स्थानि सर्वभूतानीत्याकिंर्ड रूपपादेत्याशंक्य दृष्टांतपुरःसरसाधाराधेयभावेन नकाप्यनुपपत्तिरिति निगमयति ॥

यथा सर्वत्रगतो महान्वायुर्नित्यमाकाशे आधारे स्थित आधेयत
मापन्नः तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानि मयि शरणिहन्तामये आधा
रे स्थितानि आधेयत्वं प्राप्तानीत्युपधारय प्रमाणेन ज्ञात्वा अथ
वायद्वदाकाशवायोरविनाभाविसम्पि सम्बन्धो नजानचित्रभः
स्पृशतामस्यते एवं सकलसंसारविसार्यपि भगवन्मत्वेन सर्वज
नविषयमिति [illegible]
[illegible] ६

पंचोलीटीका

श्लोकद्वयेनोक्तमर्थं दृष्टांतेनोपपादयन्नाह यथेति यथा अ
संगस्वभावे आकाशे महान् महत्परिमाणः सर्वत्रगो वायुः नि
त्यं सर्वदा आकाशमसंस्पृशन् आकाशे स्थितस्तथा सर्वाणि भूता
नि मत्स्थानि मयि स्थितानि मां न स्पृशन्तीत्युपधारय जानीहि ६

…वीरसमिद्बोधिनी ॥

ननु भवदाश्रितानां कथं भवन्निर्वर्त्यनिर्वर्तने शक्तिमत्त्वमि
त्याशंकामाकाशमरुदृष्टांतेनापनोदितुमाह यथाकाश
स्थित इति सदाकाशे स्थितो वायुर्यथा सर्वत्र विषये प्रतिहत
गति विपक्वत्वादिधर्मवान्भवति तथैवमदाश्रयाणि सर्वा
णि भूतानि मामनोमहदहंकृति तत्त्वात्मिकत्वेन सन्निर्वर्त्य नि
वृत्तिं यंतीत्युपपद्यत एव ब्रह्मण एतोमदेकशरणत्वेन त्वयाप्येत
द्भीष्मादिहननेत्वकर्मैवेति भावः ६॥

मधुभाष्य

यथाकाशस्थित इति नह्याकाशस्थितोपि वायुः स्पर्श
प्नोति ज्ञानप्रदर्शनार्थं प्रलयादि प्रपंचयति ६॥

भाषा अनुवाद

अन मिल वस्तुभी आधार आधेय अर्थात् रहने की जगह औ रहने वाली वस्तु होसके है यह दृष्टान्त देखाय कहते हैं कि आकाश के विना रहने का असम्भव है इस से आकाशमे स्थित जो वायु सो सर्वगत औ महान होके भी आकाशके साथ मिलने की कोई उपाय न रहनेसे जैसे आकाशके साथ नहीं मिलते है तैसे भूत मेरे मे रह ते भी अलग जानो अर्थात् जैसे आधाररूप आकाशमे रहि कर वायु निर्लिप्त है तैसे भूतोंके रहते हुये भी आधार स्वरूप ब्रह्म निर्लिप्त है ६।

दोहा

जिमनभ नित्य स्थित रहैं वायुमहा सभगांहि तैसें जानहु सर्वय हभूतरहैं मोमांहि ६

98

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकां कल्पक्षये
पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहं ७

शाङ्करभाष्यं १

एवं वायुराकाश इव मयि स्थितानि सर्वभूतानि सर्वाणि भूतानि स्थि
तिकाले तानि सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकामपरां नि
कृष्टां यान्ति मामिकां मदीयां कल्पक्षये प्रलये प्रलयकाले पुनर्भू
यस्तानि भूतान्युत्पत्तिकाले कल्पादौ विसृजाम्युत्पादयाम्यहं पूर्ववत् ७

आनन्दगिरिकृतटीका २

आकाशे वाय्वादिस्थितिवदाकाशादीनि भूतानि स्थितिकाले परमेश्वरे
स्थितानि चेत्तर्हि प्रलयकाले ततोऽन्यत्र तिष्ठेयुरित्याशंक्याह एवमिति
प्रकृतिशब्दस्य स्वभाववचनत्वं व्यावर्तयति त्रिगुणात्मिकामिति सा
चापरेयमिति प्रागेव सूचितेत्याह अपरामिति तस्याश्चेश्वराधीनत्वेना
स्वातन्त्र्यमाह मदीयामिति प्रलयकाले भूतानि यथोक्तां प्रकृतिं यान्ति
चेदुत्पत्तिकालेऽपि ततस्तेषामुत्पत्तिरीश्वराधीनत्वं भूतसृष्टेर्न स्यादित्या
शंक्याह पुनरिति ७

स्वामिकृतटीका ३

तदेवमसंगस्यैव योगमायया स्थितिरेतत्वमुक्तं तथैव सृष्टिप्रलय दे
तदेवचाह कल्पक्षये प्रलयकाले सर्वाणि भूतानि मदीयां प्रकृतिं यान्ति
त्रिगुणात्मिकायां मायायां लीयन्ते पुनः कल्पादौ सृष्टिकाले तानि वि
शेषेण सृजामि ७

पैशाचभाष्यटीका ४

सर्वभूतानि कौन्तेय मामिकां प्रकृतिं प्रसवधर्मिणीं यान्ति गच्छन्ति
तत्र लीयन्त इत्यर्थः कल्पक्षये कल्पते सृज्यत इति कल्पः महदादि
प्रपंचस्तस्य क्षयः महाप्रलयस्तत्र पुनस्तानि भूतानि कल्पान्तरादौ
विसृजामि ७

रामानुजभाष्यटीका ५

तथा तत्संकल्पादेव सर्वेषां उत्पत्तिप्रलयावपीत्याह ॥

श्री
गी टी
न
२९

सर्वभूतानीति स्थावरजंगमात्मकानि सर्वाणि भूतानि मामिकां मदु
रीभूतां प्रकृतिं तमः शब्दवाच्यां नामरूपविभागानर्हां कल्पक्षये चतुर्यु
गावसानसमये मत्संकल्पाद्याति तान्येव भूतानि कल्पादौ विसृजाम्यहं
यथाहमग्रे आसीदिदं तमोभूतं सोभिध्याय शरीरात् स्वादिति श्रुति
रपि अव्यक्तमक्षरे लीयते अक्षरं तमसि लीयते तमः परे देवे एकीभवति
तम आसीत्तमसा गूढमग्रे प्रकेतमिति च १

अभिनवगुप्तकृतटीका ९ प्रकृतिमव्यक्तरूपाम्

[illegible] ॥

परमार्थप्रपाटीका १

तदेवमसंगत्वेपि जगत्कारणत्वं जगतश्च मिथ्यात्वं सहचरितं नश्वरत्वं च
माययाकृत्वा भवतीत्याह सर्वभूतानीति द्वाभ्यां हे कौन्तेय कल्पक्ष
ये प्रलये सर्वभूतानि मामिकां मत्संबंधिनीं प्रकृतिं यान्ति तथा कल्पा
दौ पुनस्तानि विसृजामि कुतः प्रकृतेर्वशात् प्राचीनकर्मनिमित्तस्वभाव
बलात् अवश्यमनिवार्यं १

वनमालीटीका ८

प्रसंगतया सर्वजगत्संहारकत्वेनाद्भुतमैश्वर्यमस्याः विश्वलयोदयादिकर्तृत्वेना
पि तदाह सर्वभूतानीति सर्वाणि भूतानि कल्पक्षये प्रलयकाले त्रिगुणात्मि
कां प्रकृतिं जगदुपादानभूतां यान्ति तत्र कारणे सूक्ष्मरूपेण लीयंते स्थूलाव
स्थां विहाय सूक्ष्मरूपेण तिष्ठंतीत्यर्थः ननु प्रकृतावेव भूतानां लयेन तत्र कोपयो
गस्तत्राह मामिकां मदधीनां यत्र प्रकृतौ भूतानि लीयंते सा मदधीना मयि
लीना चातः सूक्ष्मरूपेण प्रकृतिस्वरूपेण तानि मय्येव लीनानीत्यर्थः प्रकृति
योगमायाख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी पुरुषस्याप्रभावेनालीयंते परमात्मनी
निवेमत्वादिकैः सह सर्वतो वितानेनाद्भुतशक्तिः पुनस्तानि सर्वाणि भूतानि
प्रकृतिरूपेण मय्येव समवस्थितानि संस्थाप्यतानि नैरहतः प्रातः पद्मानीव
कल्पादौ विशेषेण सृजामि प्रकटीकरोमि १

कुसुमवैजयन्तीटीका ९

सर्वेषां भूतानां स्थितिप्रवृत्तिर्मत्संकल्पादेव भवतीत्युक्तमथेदानीं तेषामुत्प

नित्यानुवर्णमत्स्यकल्पादेवसृष्टिमाह द्वाभ्यां सर्वभूतानीति हे कौंतेय
कुंतीपुत्र कल्पक्षये ब्रह्मणो दिनांते सर्वभूतानि चराचरात्मकानि मामि
कां मच्छक्तिरूपां प्रकृतिं तमःशक्त्यभिधेयां प्रलयंतमसि लीयंते तमः
परे देव एकीभवतीति श्रुतेः मत्स्यकल्पादेवयातीति प्राग्वदेव प्रकृतिशक्ति
केन्मय्येव लीयंत इत्यर्थः पुनः कल्पादौ ब्रह्मदिनारंभे तान्येव वैविध्यानि भू
तानि विचित्रानंतशक्तिमानहमेव विसृजामि एकोऽहं बहुस्यां प्रजायेयेत्या
मरूपेण व्याकरवाणीत्यादिश्रुतिसिद्धेन संकल्पेनाहमेव सृष्टिं करोमीत्यर्थः ७

मधुसूदनीटीका ॥

एवंभूतोत्पत्तिकाले स्थितिका लेच कल्पितेन प्रपंचेनासंगस्यात्मनोऽसंश्लेषमुक्त्वा प्रलयेऽपि तमाह॥ सर्वाणि भूतानि कल्पक्षये प्रलयकाले मामिकां मच्छक्तित्वेन कल्पितां प्र
कृतिं त्रिगुणात्मिकां मायां स्वकारणभूतां यांति तत्रैव सूक्ष्मरूपेण लीयंत
इत्यर्थः हे कौंतेयेत्युक्तार्थं पुनस्तानि कल्पादौ सर्गकाले विसृजामि प्रक
टानि विभागापन्नानि विभागेन व्यनज्मि अहं सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वरः किं
निमित्ता परमेश्वरस्येयं सृष्टिर्न तावत् स्वभोगार्था तस्य सर्वसाक्षिभूतचेत
नमात्रस्य भोक्तृत्वाभावात् तथात्वे वा संसारित्वेनेश्वरत्वव्याघातात् नाप्यन्यो
भोक्तार्थं यदर्थेयं सृष्टिः चेतनांतराभावात् ईश्वरस्यैव सर्वत्र जीवरूपेण स्थि
तत्वात् अचेतनस्य [illegible] भोक्तृत्वात् अत एव नापवर्गार्था
पि सृष्टिः बंधाभावादपवर्गविरोधिनाश्च मायायाअनुपपत्तिः सृष्टेर्मायामय
त्वे मायां यतीनामस्माकं प्रतिकूलेति न परिहर्तव्येत्यमिथ्येत्समायामयत्वात्
मिथ्यात्वं प्रपंचस्य वक्तुमारभते त्रिभिः ७

सदानन्दीटीका ॥

एवं सृष्टौ स्थितौ संगाभावमुक्त्वा विलेर्जडैः असंगत्वमथेदानीं प्रलयेऽप्याह
चात्मनः १ लये सर्वाणि भूतानि मच्छक्तित्वेन कल्पितां प्रकृतिं यांति मायां
यो लीयंते न त्वैवेयतः २ सर्गकाले विभागेन पुनस्तानि व्यनज्म्यहं सर्व
ज्ञः सर्वशक्तिश्चाविभागं गतानामपि ३ । ७

नीलकंठीटीका ॥

नन्वेवं उपाधिरहितस्यैव ब्रह्मणो लयस्त्वेडुपाधेः का गतिरित्याशंक्याह
सर्वेति सर्वाणि भूतानि स्थावरजंगमशरीराणि मामिकां मम मायाविनः
प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकां अपरां स्वस्वभूम्याद्यात्मिकां यांति प्रविशंति कदा

श्री
गी टी
न

यांतिकल्पक्षये पुनस्ताम्येवभूतानिप्रकृतौसूक्ष्माविवसंस्कारात्मना
स्थितानिपक्वतांगतानिकल्पादौविसृजामिविविधरूपेणसृजाम्यहं
कारणात्मामायावी १

आनंदीटीका १३ ॥ तदेवप्रतिपादयति ॥

विविधंसर्गमेवाह १

मदिच्छाधीनत्वमेषांप्रतिपा रामकंदीटीका १४

दयितुमाह॥— एतानिचेतनाचेतनानिसर्वभूतानिमहाकल्पावसानेमदीयांप्रकृतिंस्वभा
वंयांतिमदिच्छयैवमयिप्रलीयंतइत्यर्थः तानिचकल्पादौकल्पान्तरारंभेत
मेवविसृजामिचतुर्दशविधभेदेनेवाऽवभासयामि तत्तयामेवप्रलीना
नितान्येवपुनःसृजामीत्यर्थः ईश्वरेच्छायाःप्रपर्यनुयोज्यत्वात्तेषुपिव
तुर्दशविधमेवभूतसर्गप्रलययोरनादेःवस्ययोःसंहरतिसृजतिचपरमेश्वरइ
तितात्पर्यं [illegible] १

एवमुत्पत्तिकालेस्थितिकालेच व्यासकृतटीका १५ भूतेषु स्वात्मनोसंसंगमुक्त्वाप्र

लयेपितमाह॥——हेकौन्तेयसर्वाणिचराचराणिभूतानिजीवाःकल्पक्षयेप्रलयकालेमाम
कींमदीयामेश्वरींसाधारणांत्रिगुणात्मिकांशक्तिमव्यक्तरूपांयान्तितत्रै
वलीयन्तेइत्यर्थः तत्तसामान्यांभूतप्रवृत्तिसहितसृष्टादिरूपात् पुनर्भूयः
कल्पादौसृष्टिकालेतानिप्रकृतावविभागापन्नानिभूतानिविसृजामिविभा
गेनव्यनज्मि अहंसर्ववित्सर्वशक्तिरीश्वरः [illegible]
१

पंचोलीटीका

तदेवमसंगस्यैवयथायोगमाययास्थितिहेतुत्वमुक्त्वेत्थमेवसृष्टि
प्रलयहेतुत्वमपीत्याह सर्वभूतानीति हेकौंतेयकल्पक्षयेसर्वा
भूतानिब्रह्मादिस्थावरांतानिमामकींमदीयांत्रिगुणात्मिकां अप
रांप्रकृतिंयांतिकल्पादौपुनस्तान्यहंविसृजामिविशेषेणसृजा
मीति १

रणवीरसमिद्धोयिनी॥

अथात्मैश्वर्यंप्रकटयितुमाह सर्वभूतानीति कल्पक्षयेप्रलयकालेम

वीक्षि भूतानि चतुर्दशविधानि मामकीं प्रकृतिं मत्सायुज्यं यांति अ
हं तानि चतुर्दशविधैर्नैव भेदेन कल्पादौ कल्पारंभे पुनः कस्मादस्या
मि अतः पर्यंते सर्वे रेते मय्येव प्रलीयंते ततश्चाव पदे भाविन्यर्थे मा
त्वं विमुखो भूरिति भावः अथवा सर्वभूतानि सर्वप्राणिमात्रादौ भूता
नि समवर्तीनि उक्तलक्षणसाम्ययोगारूढानीति यावत् मामकीं
मत्संबंधिनीं प्रकृतिं स्वभावं यांति कदा कल्पक्षये अथ श्रान्ताय
कल्पास्तु देशारूपं सममंजसमिति कोऽयं कल्पस्य पुरुषव्यवहारस्य
क्षये हृनो सत्यां अतएवाहं तानि दर्शान्येव कल्पादौ आदानमादि
अहणं उपसर्जयोः किमिति किमत्यर्थः कल्पस्य पुरुषवनाक्रम
स्यादावाहनार्थं यद्वा कल्पस्य पुरु कल्पस्यादावारंभे विसृजामि
मि विनियुंजे इत्यर्थः यद्वा कल्पस्य कल्पविधिक्रमाविति कोऽयमत्
विधेर्वेदबोदितस्य धर्मस्येति यावत् अथवा कल्पस्य पुरुषव्यवहार
स्य क्षये हृनो सत्यां सर्वभूतानि सर्वेषु समदर्शीनि साम्ययोगारू
ढाः तद्विषयप्रवणा इति यावत् मामकीं मदीयां प्रकृतिं प्रकर्षेण व
र्णाश्रमविभागानतिक्रमरूपेण क्रियते इति प्रकृतिः कर्मसृ
ष्टिं मयाकर्तव्यं इत्येवं यथादिकं यांति निष्पादयंति अथ चैवल
क्षणं मत्स्वभावं यांति प्राप्नुवंति कल्पादे पुनः उक्तलक्षणाकल्प
स्यादौ जनैः कृते स्वीकारे सति प्राप्तधर्मस्थितौ सत्यामिति यावत्
अहं तानि भूतानि विसृजामित्यागो विहाय तेदानमसृजनं न विस
र्जने इति कोऽयमत्यजामि अथ मत्र भावः धर्मक्षये सत्यां भवाह
प्रो पुरुषतेजोंशं समर्प्य तैरेव करणभूतैः प्रावर्तं स्थापिताया म
यादायां स्वतेजोंशं तेभ्यः प्रत्याहरामीति ७॥

मधुभाष्य

प्रकृत्यवष्टंभमस्तु यथा कश्चित्समर्थोऽपि
सर्वभूतानीत्यादिना ... सर्वभूतानि ... नैव तं
पादेन गं ... लीलया मव ... गच्छति

ज्ञातुमर्हसीति मोक्षयसे सर्वभूतगुणोपबृंहितं देवमात्मानमर्ह
सीति च विदित्वासमसूत्मानिष्ठुद्गं च महेश्वरं प्रधानविनि
योगस्यः परं ब्रह्माधिगच्छतीति च न कर्त्रविच्छक्तिरनंतरू
पाविर्हत्यते तस्य महेश्वरस्य तथापि मायामयिरूपसदेवःप्र
वर्त्तते सृष्टिविलापनेष्विति स्वेष्टाविलेषु मष्यनेतगुणनंते
गुणतोनंतविग्रह इति भागवते अथ कस्मादुच्यते परं ब्रह्म
हृदति हृदयति चेत्याथर्वणे परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयत इ
ति च विलोर्वकेवियोनिप्रवृत्तेवंधः पार्थिवानि विममे रजांसि
नतेविलोजायमानो न जातो देव महिम्नः परमंतमापेत्यादेश्च
प्रकृतेर्वैपादवमांतमेवैतत्सृजेते सर्वकर्माण्यनंतशक्तोपि
स्वमायथैव मायावशांचावमन्लोकमेतत्तस्मात्स्वरूपस्यास्ति
पासीराविला वितिगोजनमविलेषु उदासीनवच्चनूदासीनः
तदर्थमाह असक्तमिति अवाक्यनादर इति हि श्रुतिः इवत्वंकर्म
वकुलस्वस्वभावोजीवपवच यदनुग्रहतः सैतिनसंतियउपे
दय इति भागवते यस्यासक्तेवसर्वकर्मप्राप्तिः उतत्तस्य
सर्वकर्मवंध इति भावः न कर्मणावर्द्धते नो कनीयानिति हि
श्रुतिः यः कर्माणि नियमयति कथं चतनंबभाति उदासीन
वदिति चेत्स्वयमेवप्रकृतिः सूयतइत्यनतमाह ७॥

भाषा अनुवाद

इस से असङ्गरूप ईश्वर की योग मायासे चराचर की स्थिति ईश्वर मे कही गई अब सोई योग मायासे सृष्टि औ पालन के भी हेत ई याहैं यह कहते हैं कि प्रलय के समय मे सकल भूत सत रज तम गुण मयी मेरी प्रकृति मे लीन होते फेरि सृष्टिके समय मे स्थूल सूक्ष्म नानारूप भूतोंको मे सिर्जन करता हूं हे कौन्तेय अर्जुन ७।

दोहा

भूतसभीयहकंतिसुतममायामेजाय कल्पक्षयेमेफेरतिन कल्पआदरचौंआप ७॥

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः भूतग्राममिमं कृत्स्न मवशं प्रकृतेर्वशात् ८

शाङ्करभाष्यं १

एवमविद्यालक्षणां प्रकृतिमिति प्रकृतिं स्वां स्वीयामवष्टभ्य वशीकृत्य विसृजामि पुनः पुनः प्रकृतितो जातं भूतग्रामं भूतसमुदायं इमं वर्तमानं कृत्स्नं समग्रमवशमस्वतन्त्रमविद्यादिदोषैः परवशीकृतं प्रकृतेर्वशात् स्वभाववशात् ८

आनन्दगिरिकृतटीका २

तर्हि कीदृशी प्रकृतिः सा च कथं सृष्टावुपयुक्तेत्याशंक्याह एवमिति संसारस्यानादित्वद्योतनार्थं पुनः पुनरित्युक्तं भूतसमुदायस्याविद्यास्मितादिदोषपरवशत्वे हेतुमाह स्वभाववशादिति ८

स्वामिकृतटीका ३

नन्वसंगो निर्विकारश्च त्वं कथं सृजसीति अपेक्षायामाह प्रकृतिमिति स्वीयां स्वाधीनां प्रकृतिमवष्टभ्य अधिष्ठाय प्रलये लीनं सन्तं चतुर्विधं इमं सर्वं भूतग्रामं कर्मादिपरवशं पुनः पुनः विविधं सृजामि* कथं प्रकृतेर्वशात् प्राचीनकर्मणो निमित्तात्स्वभावबलात् ८

*विशेषेण सृजामीत्यर्थः

पैशाचभाष्यटीका ४

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य आश्रित्य विसृजामि पुनः पुनः भूयो भूयो अवशं परवशं प्रकृतेर्वशान्मायायात् ८

रामानुजभाष्यटीका ५

प्रकृतिमिति स्वकीयां विचित्रपरिणामिनीं प्रकृतिमवष्टभ्य अष्टधापरिणमय्येमं चतुर्विधं देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरात्मकं भूतग्रामं मदीयायाः मोहिन्याः गुणमय्याः प्रकृतेर्वशात् अवशं काले काले पुनर्विसृजामि [illegible] ८

[illegible]

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

[illegible] भावग्रामः [illegible] परप्रकृत्यनुग्रहात् प्रका स्वां प्रकृतिमवष्टभ्येति एतावता जडोपि [illegible] पूर्तो ग्रामः

श्री
गी टी
न

[illegible] ८

परमार्थप्रपाटीका ७

नन्वेवं नानाविधानि कर्माणि कुर्वतस्तवापि जीववद्बंधः कथं न स्या
दित्याह नचेति । तानि सृष्ट्यादीनि कर्माणि मां न बध्नंति कर्मासक्ति
र्हि बंधहेतुः अवाप्तसकलकामत्वात् ममनास्ति किं तर्हि मां उदासीन
वदासीनं वर्तमानं नं उदासीनत्वे कर्तृत्वानुपपत्तेः कर्तृत्वे च उदासीन
त्वानुपपत्ते रत उदासीनवदित्युक्तं ८

वनमालीटीका ८

स्वस्य कर्तृत्वरूपं प्रधानकारणत्वं प्रकृतेर्जीवादृष्टकालादेर्निमित्तमात्र
त्वमित्याशयेनाह प्रकृतिमिति स्वां मायां विचित्रपरिणामिनीं प्रकृतिम
वष्टभ्य अधिष्ठाय परिणमय्येमं स्वेदजोद्भिदण्डजजरायुजादिभेदेन चतुर्विधं
भूतसमूहं मदधीनायाः प्रकृतेः कार्यत्वात् प्रकृतिपदवाच्यायाः कर्मरूपावि
द्याया वशादवशं पुनः पुनः सृष्टिकाले समागते सतेषोहं विशेषेण सृजा
मि ८

कृतमवैजयन्तीटीका ९

किं प्रकृतिमिति स्वामात्मीयामपराख्यां प्रकृतिं त्रिगुणामयीमवष्टभ्याधि
ष्ठाय स्वसंकल्पमात्रेणैव भूम्याद्यात्मनाष्टधा विभज्येत्यर्थः इमं नामरूपवि
भागेन प्रत्यक्षं कृत्स्नं समग्रं भूतग्रामं चराचरात्मकं चतुर्विधं भूतसमूहं पु
नः पुनः काले काले विसृजामि विशेषेण देवतिर्यग्मनुष्यादिसमानाकारेण
हे परमेश्वरः सृजामि नतु भूतग्रामः स्वयमेव कुतो नोत्पद्यते इत्यपेक्षाया
माह अवशमिति मायाशक्त्या आयाति त्रिगुणमय्या मदीयायाः प्रकृतेर्व
शात् स्वभावादवशमस्वतंत्र मित्यनेन स्वभावतो ऽपास्तसमस्तदोषस्यापि विभ
नंतशक्तिकस्य संकल्पेन ततः सृष्ट्यादिकर्म कुर्वतो ऽपि मम न तन्नसाम्य
वगं योनानापि परिश्रमलेशाश्च भवतीत्युक्तिं तम् ८

मधुसूदनीटीका ९

प्रकृतिं मायाख्यामनिर्वचनीयां स्वां स्वस्मिन् कल्पितां अवष्टभ्य स्वसत्तास्फू

नु
स
32

स्थिम्यां दृढीकृत्य तस्याः प्रकृतेर्मायाया वशादविद्यास्मितारागद्वेषाभिनि
वेशाकारेणावरणविक्षेपात्मकशक्तिप्रभावाज्जायमानमिमं सर्वं प्रमा
णसन्निधापितं भूतग्राममाकाशादिभूतसमुदायमहं मायावी पुनः
पुनर्विसृजामि विविधं सृजामि कल्पनामात्रेण स्वप्नदृगिव स्वप्रपंचं

८

सदानन्दीटीका ११

किं निमित्तेश्वरस्येयं सृष्टिर्नो भोगसिद्धये साक्षिचिन्मात्ररूपत्वाद्भोक्तृत्वं
नास्ति तस्यैव १ अतएव न मोक्षार्थो बन्धाभावतयेशितुः न चाप्यस्या
स्ति भोक्तृत्वं तद्यस्मान्नास्ति चेतनं २ जीवरूपेण तस्यैव सर्वत्र स्थितभाव
तः सूचितो नास्ति भोक्तृत्वमित्याद्युपपत्तितः ३ सृष्टेर्मायामयत्वेन सा
थ्यं नोत्रवादिनः प्रातिकूल्यान्न चास्माकं निराकार्यान्न ते किल ४ इत्थ
भिप्रेतमिथ्यात्वं जगतो मायिकस्य च ब्रह्ममात्रमते श्रीशास्त्रिभिः स्तोके
स्दारगीः ५ प्रकृतिं स्वामनिर्वाच्यां मायां स्वशक्तिकल्पितां स्वसत्तास्फू
र्तिदानेन दृढीकृत्याहमीश्वरः ६ मायायाः प्रकृतेस्तस्याः प्रभावादवि
लं जगत् स्वाविद्याधिपराधीनं प्रमातॄणां सन्निधापितं ७ भूतभौतिकसं
च मायावी पुनः पुनः विविधं समहद्ब्रह्मसंकल्पेन सृजाम्यहं ८ ग
गनपवनतेजोवारिमह्यो विवर्तो भगवतः इति सिद्धं सर्ववेदान्तजाले न हि
णमपि विस्तो भिन्नसमो लभेत विधिशतमपि तद्वैव विस्तोर्विनिमित्ते ९।८

नीलकंठीटीका १२

एतदेवाह प्रकृतिमिति एवमविद्यालक्षणां स्वां प्रकृतिं अवष्टभ्याश्रा
श्रित्य तां विना केवलस्य स्रष्टृत्वासंभवात् इमं भूतग्रामं पुनः पुनर्विविधं सृ
जामि किं भूतं प्रकृतेर्वशात् स्वभाववशात् अवशं रागद्वेषाद्यधीनं ८

आनंदीटीका १३

अहं परमेश्वरः इमं दृश्यमानं कृत्स्नं सचराचरं भूतानां ग्रामं समूहं चतुर्दश
विधं प्रकृतेर्वशादवशं प्रकृतेः सात्विकाराजस्यास्तामस्याश्चापरतंत्रं सांप्र
कृतिं स्वस्याः स्वकीयाः प्रकृतिस्तामवष्टभ्य पुनः पुनरहं विसृजामि निजनि
जकर्माशयानुरूपेणैव विसर्गेण संयोजयामीत्यर्थः तापसा यतयो विप्रा ये
च वैमानिकागणाः नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्विकी गतिः यज्वान

श्री
गी टी
न

गी

३३

ऋषयो देवा वेदाः ज्योतींषि वत्सराः पितरश्चैव साध्याश्च द्वितीया सात्त्विकी
गतिः ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च उत्तमां सात्त्विकीमेतां गति
माहुर्मनीषिणः अथ सत्कार्यरतो धीरः आरम्भी विषयी च यः स राजसो मनुष्ये
षु पुनर्जन्माधिगच्छति मनुः झल्ला मल्ला नटाश्चैव पुरुषाः शस्त्रवृत्तयः
द्यूतपानप्रसक्ताश्च प्रथमा राजसी गतिः राजानः क्षत्रियाश्चैव राज्ञां चैव पु
रोहिताः वादयुद्धप्रधानाश्च द्वितीया राजसी गतिः गन्धर्वा गुह्यकाश्चैव वि
बुधाश्चराश्च ये तथैवाप्सरसः सर्वा राजसेषूत्तमा गतिः अथ तामसल
क्षणमाह निद्रालुः क्रूरकृल्लुब्धो नास्तिको याचकस्तथा प्रमादवान्भिन्न २
वृत्तो भवेत्तिर्यक्त्वं तामसः निद्रालुः निद्राशीलः क्रूरकृत्परद्रोहकारी लुब्धः
कृपणो नास्तिको ऽप्रसिद्धो याचकः सततं द्रव्यभिक्षणशीलः प्रमादः कार्यानादरः
भिन्नवृत्तो दुराचारः स तामसः स तिर्यक्त्वं जायते मनुः स्थावराः कृमिकी
टाश्च मत्स्याः सर्पाः ससरीसृपाः पशवश्च मृगा लोके जघन्या तामसी गतिः
हस्तिनश्च तुरङ्गाश्च शूद्रा म्लेच्छाश्च गर्हिताः सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च मध्यमा
तामसी गतिः अत्र च कर्मना रतेन सेन फलता रतमं [illegible]
[illegible] ८

एतदेव निगमयति

रामकंठीटीका १४

सां प्रकृतिं निजस्वभावं नाम किंचित्कारणान्तरमवष्टभ्यावलम्ब्येदं सर्वभू
तग्रामं प्राणिसमूहं पुनः पुनर्भूयो नादिप्रबंधप्रवृत्तकल्पादिकालकल्पन
या सृजाम्येवम् अस्या मे प्रकृतेर्वशात्स्वभावपारतंत्र्यादेवाऽवशं स्व म
तंत्रं कल्पान्तेष्वन्तर्धेव संहरामीत्यत्राप्यनुवर्तनीयं [illegible] ८

कथं विसृजसीत्यपेक्षायामाह॥ लासिकी टीका १५

सां प्रकृतिं निजमेवस्वं स्वभावं वेधोल्लासकं नाम किंचित्कारणान्तरमवष्ट
भ्य परामर्शेनावलम्ब्येमं सर्वप्रमाणसमाधिया पितं कृत्स्नं च न दर्शविधं भू
तसमूहं विसृजामि गुणवैषम्यविमर्दादिहेतुना विविधैः स्थूलदेहैः संयो
जयामीत्यर्थः स्वस्याः स्वस्याउकलतायाः प्रकृतेर्वशात् स्वनाद्यदेका
त्तरोधेन विविधं सृजामि कथं पुनः पुनरनादिप्रबन्धकल्पादिकालकल्पन
या श्रयोश्रयः कीदृशमवशमविद्यादिदोषैः परवशीकृतम् स्वस्वभाव
मधिष्ठायैव सृजामीत्यनेन [illegible] कं मातापितम अर्थेन मम स्वरूपविस्मर

णामित्यमेव कर्मणि भाव्यमिति सूचितम् [illegible]
कर्मणि [illegible]
[illegible] ८

पंचोलीटीका

नन्वसंगस्य निर्विकारिणस्तव कथं सृष्ट्यादिहेतुत्वमित्य
पेक्षायामाह प्रकृतिमिति इमं कृत्स्नं भूतग्रामं भूतसमुदा
यं प्रकृतेर्वशात् अवशं अस्वतंत्रं अविद्यालक्षणां त्रिगुणात्मि
कां स्वां प्रकृतिमवष्टभ्याश्रित्य पुनः पुनः विसृजामि उत्पाद
यामि ८

रणवीरसमिद्बोधिनी ॥

एतच्चानवरतं मम कर्तव्यमित्याह प्रकृतिमिति स्वां प्रकृ
तिं तत्र समर्पितं स्वकीयं तेजो धामवष्टभ्य प्रत्याहृत्य इमं कृ
त्स्नं भूतग्रामं पुनः पुनर्विसृजामि पुनरप्युत्स्वीकरोमीति शेषः
कीदृशं प्रकृतेर्वशात् स्वभावस्य पारतंत्र्यादवशमस्वतं
त्रं प्रथमपूर्वपद्यस्यादिव्याख्याकल्पानुसारेणेत्थमर्थसंघट
ना स्वां प्रकृतिं निजस्वभावमवष्टभ्य अन्तर्भावितण्यर्थतया
लेबयित्वा इदं प्रत्यक्षत उपलभ्यमानं कृत्स्नं भूतग्रामं पुडा
पिकृतं साम्ययोगान्तूर्ध्वं नत्रियसमूहं पुनः पुनर्विसृजामि
विनिधुनेऽदुष्टदमनपूर्वं धर्मसंस्थापने इति शेषः कीदृशं
प्रकृतेर्मत्स्वभावस्य वशादायत्तत्वादवशमस्वतंत्रं ८ ॥

मधुभाव

भाषा अनुवाद

जो कहो कि तुम असङ्ग निर्विकार सो कैसे सृष्टि करते हो इस अपेक्षापर कहतेहैं कि मै अपने आधीन प्रकृति को अंगीकार करि प्राचीन कर्म्मो के स्वभाव वश पराधीन कर्म्म के वश भूत सकलको फेरि नानारूप सिर्जन करता रहताहूं ८।

दोहा

मै प्रकृति निज आश्रय कर विरचित वारहिं वार भूतनिकर इह सर्वको अवश प्रकृति के द्वार ८

नचमांतानिकर्म्माणि निवध्नन्तिधनञ्जय उदासीनव
दासीन मसक्तंतेषुकर्म्मसु ९

शाङ्करभाष्य १

तर्हितस्यैव परमेश्वरस्य भूतग्रामं विषमं विदधतः तन्निमित्ताभ्यां धर्म्मा
धर्म्माभ्यां सम्बन्धः स्यादितीदमाह भगवान् न च मामिति न च मा
मीशं तानि भूतग्रामस्य विषम विसर्गनिमित्तानि कर्म्माणि निवध्न
न्ति धनञ्जय तत्र कर्म्मणामसम्बन्धत्वे कारणमाह उदासीनवदासी
नं यथोदासीन उपेक्षकः कश्चित् तद्वदासीन मात्मनोऽविक्रियत्वमसं
सक्तं फलसङ्गरहितमभिमानवर्जित महङ्करोमीति तेषु कर्म्म स्वतोऽ
न्यस्यापिकर्तृत्वाभिमानाभावः फलं संगाभावश्चाबन्धकारणमन्यथा
कर्म्मभिर्वध्यते मूढः कोशाकारवदित्यभिप्रायः ९

आनन्दगिरिकृतटीका २

यदि प्राकृतं भूतग्रामं स्वभावादविद्यातत्त्वं विषमं विदधासि तर्हि
तव विषमसृष्टिप्रयुक्तं धर्म्मादिमत्वमित्यनीश्वरत्वापत्तिरिति शंकते
नहीति तत्त्वेति सममया परमेश्वरो निरुच्यते ईश्वरस्य फलसंगाभावा
त् कर्तृत्वाभिमानाभावाच्च कर्म्मासम्बन्धवदीश्वरादन्यस्यापि तदुभया
भावोधर्म्माद्यसम्बन्धे कारणमित्याह अतोन्यस्येति यदि कर्म्मसु कर्तृ
त्वाभिमानोवा कस्यचित् कर्म्मफल संगोवा स्यात्तदाह अन्यथेति ९

स्वामिकृतटीका ३

नन्वेवंनानाविधानिकर्माणि कुर्वतस्तवजीववद्वंधः कथंनस्यादित्य
तआह तानिसृष्ट्यादीनि कर्माणिमांननिबध्नंति कर्मासक्तिर्हि वंधहे
तुः सा चाप्तकामत्वात् ममनास्ति अतउदासीनवद्वर्तमानस्यमेवंधनोपा
दयंति उदासीनत्वे कर्तृत्वानुपपत्तेः कर्तृत्वेचोदासीनत्वानुपपत्तेः उदा
सीनवत् स्थितमित्युक्तं ९

पैशाचभाष्यटीका ४

किंचास्यत् नचमांतानिकर्माणि वध्नंतिनेति प्रकृतेनसंवंधः धनं

नयज्जगदुत्पत्तिस्थापनसंहारकर्माणि बंधहेतवो भवंतीत्यर्थः कुत
इत्यत्राह उदासीनः उपेक्षकस्तद्वदासीनमलयपातेन आसीनं मम
कर्मफलसंगरहितं तेषु सृष्टि स्थिति संहारेषु कर्मसु अतोव गम्यते
फलासंगरहितकर्माणि नानि बध्नंतीति ९

एवं तर्हि विषमसृष्ट्यादी भगवंतं बध्नंतीत्यत्राह ॥ रामानुजभाष्यटीका ९ निकर्माणि नैर्घृण्यापादनेन
नच मामिति विषमसृष्ट्यादिकर्माणि मां न निबध्नंति मयि नैर्घृ
ण्यादिकं नापादयंतियतः क्षेत्रज्ञानां पूर्वकृतान्येव कर्माणि देवादि
भावहेतवः अहं तु तत्र वैषम्येष्वसक्तस्ततोदासीनवदासीनः यथाह
सूत्रकारः वैषम्यनैर्घृण्येन सापेक्षत्वात् नकर्माविभागादितीतिचे
त् न अनादित्वात् इति ९

अभिनवगुप्तकृतटीका ९

[illegible]

नचमेस्तिकर्मबन्धः वर्तमानोहमोदासीनेन यतः अत एवाहं जग
न्निर्माणेनाश्रित व्यापारत्वादेतः ९

परमार्थप्रपाटीटीका १

अथ तदेवोपपादयति मयेति ९ मयाध्यक्षेणाधिष्ठात्राकृत्वा प्रकृतिः
सचराचरं विश्वं सूयते जनयति अनेनैव मदधिष्ठानरूपेण हेतुना नि
मित्तभूतेन इदं जगद्धि परिवर्तते पुनः पुनर्जायते सन्निधिमात्रेणाधिष्ठा
तृत्वे कर्तृत्वमुदासीनत्वं चाविरुद्धमितिभावः अयेतदुक्तं भवति सत्ता
अयव्यतिरेकेण सत्ता वस्थानमेव नोपपद्यते शुक्तिकया विना रजतस्ये
व एवं सति रजतोत्पत्तिस्थिति विनाशान् शुक्तिर्न स्पृशति तद्वत् प्रकृते
पीत्यर्थः ॥ ९

वनमालीटीका ९

नत्र विषमसृष्टिकर्तृत्वेन वैषम्यनैर्घृण्यादिकं भवतः स्यादत्राह नचेतिता
नि विषमसृष्ट्यादिकर्माणि मां मयि नैर्घृण्यादिकं न निबध्नंति न ममवैष
म्यादिकमापादयंति प्रवाहानादिजीवादृष्टानुसारेण विषमसृष्टिकर्तृत्वा

सममवैषम्यादीतिभावः वैषम्यनैर्घृण्येन सापेक्षत्वादितिसूत्रात् नचक
र्माधीनत्वं हरेः शंक्यं सएवसाधुकर्मकारयतीत्यादिश्रुत्या कर्मणामपित
दधीनत्वोक्तेः नच विषमकर्मकारयितृत्वेन वैषम्यापत्तिः सर्वसर्वकर्मा
पेक्षयोत्तरोत्तरकर्मकारयितृत्वेन दोषाभावात् नकर्माविभागादितिचेन्न
अनादित्वादितिसूत्रात् नच विषमकर्मापितेनैवकारितमतः कर्मणोवि
भागाद्वैषम्यावारकत्वाभ्युपगमो हरेः कर्तृत्वमितिचेन्न कर्मणांप्रवाहानादि
त्वात् सर्वकर्मापेक्षत्वोत्तरोत्तरकर्मकारयतीत्यर्थः जीवसाधारणनिर्लेपत्व
हेतुमाह उदासीनवदिति यथाकश्चिदुपेक्षकोद्वयोर्विवदमानयोर्जय
पराजयासंसर्गी तत्कृतहर्षविषादाभ्यामसंस्पृष्टो निर्विकारस्तिष्ठति तद्व
न्निर्विकारतयासीनं अतएव निर्विकारत्वात्तेषु कर्मसु असक्तं इदमहंकरो
मीत्यभिमानशून्यं मां कर्माणि न निबध्नंति यथान्योऽभिमानवशात् तयासो
पिपुःकश्चित् कर्माणि करोति तमपि न निबध्नंतीति भावः ९

कृसमवेजयन्तीटीका ९

नन्वेवं चेत्तर्हि विषमाविसृष्ट्यादीनि कर्माणि वैषम्यादिनाजीवमिवेश्वरं
त्वामपि बध्नीयुरितिचेत्तत्राह नचमामिति हे धनंजय याज्ञेन तानि विषम
जगत्सृष्ट्यादिरूपाणि कर्माणि मामीश्वरं न निबध्नंति मयि वैषम्यादिदोष
मापाद्य तेन दोषेण जीववज्जन्ममरणलक्षणंबंधनं न कुर्वंति च शक्रोत्यर्थे
नम्यायमाशयः हि यस्मात् जीवानामनादिकालसंचितानि देवतिर्यगादिवि
षमाकारकराणि शुभाशुभरूपाणि कर्माण्येवकारणानि सृष्ट्यादेरतो न म
द्वैषम्यादिभावेप्रसृष्ट्यादिनारतम्ये वहेतुत्वं भवामितस्माद्वैषम्यादिदोषो
मां न स्पृशति तथासूत्रकारोऽप्याह वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् नकर्म
विभागादितिचेन्नानादित्वादितिनतु तर्हि त्वं केनप्रकारेण स्थितः सन् क
र्मचिरसियत्तत्वां दोषो न बाधते इत्याशंकायां हेतुगर्भितं हेविशेषणेनाह
ह उदासीनवदिति यतो हेतोस्तेषु कर्मसूदासीनवदौदासीन्येनासीन
स्थितो यतस्त्वतेषु सक्तोऽनासक्तोऽतो मां दोषो न बाधत इत्यर्थः उदासीनस्य
कर्तृत्वमसम्भवमतः उदासीनवदित्युक्तं ९

मधुसूदनीटीका ९

अतः नचैवं वस्तुनि स्थिति मलयाख्योनितान्निर्मायाविनेव समस्तप्रपञ्चमया

कर्माणि

श्री
गी टी
न

37

क्रियमाणानि मां निबध्नंति शुभग्रहनिग्रहाभ्यां न सुकृतदुःकृतभागिनं
कुर्वंति मिथ्याज्ञानत्वात् हे धनंजय युधिष्ठिरराजसूयार्थं सर्वान् राज्ञो जि
त्वा धनमाहृतवानिति महाप्रभावः सूचितः सोत्साहनार्थं तानि कर्माणि
कृतानि न बध्नंति तत्राह उदासीनवदासीनं यथा कश्चिदुपेक्षको द्वयोर्विव
दमानयोर्जयपराजयासंसर्गात्तत्कृतहर्षविषादाभ्यामसंसृष्टो निर्विका
रस्तिष्ठति तद्वन्निर्विकारतयासीनं द्वयोर्विवदमानयोर्विग्रहाभावादुपेक्षकमा
त्रसाधर्म्येणावत् असक्तः अतएव निर्विकारत्वात्तेषु सृष्ट्यादिकर्मसु असक्तं
अहं करोमीत्यभिमानलक्षणेन संगेन रहितं मां न निबध्नंति कर्माणि निष्क
मेव अन्यस्यापि कर्तृत्वाभावे फलसंगाभावे च कर्माणि न [illegible]
[illegible] बंधकारणानीत्युक्तमनेन तदुभयसत्वे
तु कोशकारवत्कर्मभिर्बध्यत इत्यभिप्रायः [illegible]
[illegible]
[illegible] ९

सदानन्दीटीका ११

इत्थं वर्गमिमं कुर्वन्तं तारतम्यान्वितं सृजन् न तत्कर्तृत्वसंबंधं भजामीत्याह
मापतिः १ सृष्टिस्थितिलयाख्यानि क्रियमाणानि मायया मायाविनेव कर्मा
णि तानि समदृशो वच २ निग्रहानुग्रहाभ्यां वा न निबध्नंति मां हरिं मिथ्यात्वा
देव कुर्वंति पुण्यपापादिभागिनं ३ उपेक्षको यथा कश्चिद्द्वयोर्विवदमा
नयोः जयाजयाद्यसंसर्गी निरास्ते निर्विकारधीः ४ निर्विकारतयातद्व
दासीनं निरहंकृतिं तेषु कर्मसु तस्मान्मां न निबध्नंति तानि वै ५ अमस्या
पि फलासंगाभावो निरभिमानिता सर्वकर्मसु बंधस्य कारणं हरिणेरितं ६ ११

नीलकंठीटीका १२

ननु विषमां सृष्टिं कुर्वतस्तव वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातामत आह न चेति तानि
विषमसृष्टिरूपाणि कर्माणि मां न निबध्नंति तत्र हेतुः उदासीनवदासीनमि
ति यथा पर्जन्यो बीजविशेषेषु रागं केषुचिद्द्वेषं वाकृत्वा उदासीनः सन् वर्षति
एवमीश्वरोपि पुण्यवत्सु रागं पापिषु द्वेषं वा कुर्वन् जगत्सृजति तत्तदसाधा
रणकर्मबीजवशात्तेन ते विभिन्नफलं प्राप्नुवंतीति नेश्वरे वैषम्यादीत्यर्थः ९

[illegible]दीटीका १३

नमां कर्माणि लिम्पंतीत्युक्तिहिंस्रं लक्षयति ॥

तानि कर्माणि उत्तमप्रथमादिवैचित्र्येण विषमाण्यपि कृता-
नि मां तेन कर्तारं परमेश्वरं न निबध्नन्ति पत इत्यस्य कारणं सूचितेन स-
म्पादयंति अत्र हेतुगर्भं विशेषणमाह उदासीनवदित्यादि यथास्यो-
पियः कश्चन कर्म कुर्वाणोऽपि कर्मफलेष्वनासक्तः उदासीनस्तिष्ठ-
ति तं कर्माणि न निबध्नन्ति न बंधकानि भवन्ति तथेत्यर्थः अपि चायम-
त्रवाक्यार्थः जीवात्मकवदसमानानयेन तस्तत्कर्मभोगार्थमुत्पद्यंते
विलीयन्ते च अहं तु परमेश्वरः तेषां कर्मविपाकं विदित्वा तदनुरू-
पैर्जात्यायुर्भोगैः संयोजनाय तत्तत्सर्गकर्तेत्यर्थः

९ रामकंठीटीका १८

किंच तानि सर्गसंहारादिरूपाणि कर्माणि न पुनर्मां निबध्नन्ति मन्मायो-
द्भावितनानात्वेऽपि तत्त्वविनिवृत्तिविपाकारंभकत्वादिना न परतंत्रीकु-
र्वंति यथा देहवतां कर्माणि जात्यायुर्भोगलक्षणविपाकारंभक-
त्वेन संसारबंधकारणत्वमापद्यंते न तथा सर्गादिकर्माणि ममेत्यर्थः
कीदृशं संतं मां न निबध्नन्ति हेतुगर्भं विशेषणमाह तेषु कर्मस्वसक्त-
त्वान्ममत्वादिग्रहाभावेन तन्निमित्तविलंबादुदासीनवत्तटस्थवदासीनं
स्थितम् यथा परकीयकर्मस्वपरो नेता निममत्वेन फलदानी निमम-
मानस्तटस्थस्तद्भवं तैस्तैः कर्मभिः स्वफलभोक्तृत्वादिना न नियम्य-
ते तथा सर्गादिभिः कर्मभिर्न निबध्यो यतस्तानि सर्गादीनि कर्माणि
स्वचित्स्वैभवस्वमायोद्भावितान्योन्यभेदात्तैस्तैर्जात्याति मम सर्वतः
स्वेच्छामात्रेण तथावभासकत्वमेव कर्तृत्वं तेऽत्र तापवहिर्मन्मायामो-
हिताः संतोऽन्योन्यभेदेनावभासमानानां सर्गाद्यवभासावस्थायोगि-
त्वं प्रतिपद्यंते मम पुनरेते सर्वे भावास्तत्तत्सर्गाद्यवस्थान्वेषणस्वयवि-
न्यासलक्षणस्वभावावभिद्यंते इत्यनेन प्रकारेण तेषु कर्मसूदासीन-
वदासीनं मामेतानि न निबध्नन्तीत्यर्थः एष चार्थः प्रागेव पुनः पुनस्त-
स्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययमित्यादिना न मां कर्माणि लि-
म्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहेत्यादिना च प्रतिपादितः

९

श्री गी टी॰

कथं नर्वं यः स्यादित्याशंक्याह॥

नन्वेवं नाना लासिकी ...टीका ९ विधानि कर्माणि कुर्वतस्तव जीववत् तानि सृष्ट्यादीनि कर्माणि मामीश्वरं नैव निबध्नंति फलपरतन्त्रं न कुर्वन्ति अत्र हेतुगर्भं विशेषणमाह तेषु कर्मसु असक्तं अपि असक्तत्वात् ममैव कर्तृत्वादिग्रहाभावेनाऽभिमानसंकल्पनात् तटस्थवदासीनं स्वस्वरूपे विश्रान्तम् एवमासक्तिरहितेन कर्म न बन्धकारणमित्युपदिष्टम्

पंचोलीटीका

तत एवम्भूतं मामेव विषमे विदधतस्तन्निमित्तधर्माधर्मसंबंधः स्यादित्यत्राह न चेति हे धनंजय चतुर्णां तानि विषमसृष्टिकृतानि कर्माणि मां न निबध्नंति स्वमहेशे वचने तेषु कर्मसु शक्तं फलापेक्षया रहितम् उदासीनवदासीनं कर्तृत्वाद्यभिमानरहितं ९

रणवीरसमिद्धोधिनी

ननु यदि विलक्षणमेवम्भूतं त्वं जगद्वसि तं प्रवृत्तोसि तत्कथं तेषु स्वतं त्रेषु भूतेषु स्वयं स्थितो भवतो दैवलं संहृयते तथा च प्रतिज्ञाभंगरूपदोषतादवस्थ्यमित्यत आह न च मामिति तानि तैर्मदनुप्राणितैः क्षत्रियप्रवरैर्निर्वर्तितानि च कर्माणि उपद्रवनाशादीनि मां न निबध्नंति बन्धनं संपादयंति मदनुष्ठितानि न भवंति अतश्च प्रतिज्ञा न ममनेति भावः अत्र च हेतुगर्भं विशेषणमाह उदासीनवत् तटस्थवदासीनं निषण्णं तेषु च कर्मसु संगरहितं एतेन देहेनाकरणादिति भावः उदासीनवदिति वतेश्चायमर्थः यद्यप्यहमेतेषां हनने प्रवृत्त एव तथापि प्रतिज्ञापालनार्थं रूपान्तरेण तथा करोमि न पुनरेतेन देहेन अस्त्रादिभिः स्वयमेव वा दत्त वतमीश्वरः सन्नुष्ठाने कर्मीत्याशयोपाकाकारा ९॥

[illegible]

[illegible]

भाषा अनुवाद

और जो कहो कि इस प्रकार नाना प्रकार कर्म्मकारी जो तुम तो
तुमारा जीवके समान बन्धन क्यौंन होय तो कहते हैं कि वे कर्म्म
हमको बन्ध नहीं कर शकते क्यों कि कर्म्ममे जो आसक्ति सोई
बन्धनका कारणहैं और हम पूरण कामहैं इससे वह आशक्ति
हमको नहींहै हमतो उदासीन के ऐसे वर्तमानहै इस उदासीन
के समान कर्म्म करो कछु डर नहींहै कोई कर्म तुम कोभी न
लगैंगे ९।

दोहा

नहियनंजय कर्मसो मोकहू बांधतकोय उदासीनज्योंस्थितर
हों कर्म प्रसंगीहोय ९॥

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरं हेतुनानेन कौ
न्तेय जगद्विपरिवर्त्तते ९

शाङ्करभाष्य ९

तत्र भूतग्राममिमं विसृजाम्युदासीनवदासीनमिति च विरुद्धमुच्यते
तत्परिहारार्थमाह मयेति मया सर्वतो दृशिमात्रस्वरूपेणाविक्रियात्म
नाध्यक्षेण मम माया त्रिगुणात्मिकाऽविद्यालक्षणा प्रकृतिः सूयते
उत्पादयति सचराचरं जगत् तथाच मन्त्रवर्णः एकोदेवः सर्वभूतेषु गू
ढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा कर्म्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी
चेता केवलोनिर्गुणश्चेति साक्षिमात्रेण हेतुना निमित्तेनानेनाध्यक्षत्वेन
कौन्तेय जगत् सचराचरं व्यक्ताव्यक्तात्मकं विपरिवर्त्तते सर्वावस्थासु
दृशिकर्मत्वापत्तिनिमित्ता हि जगतः सर्वा प्रवृत्तिरहमिदं भोक्ष्ये पश्या
मीदं शृणोमीदं सुखमनुभवामि दुःखमनुभवामि तदर्थमिदं करिष्या
म्येतदर्थमिदं करिष्ये इदं ज्ञास्यामीत्याद्यवगतिनिष्ठा अवगतिरवसा
ना योअस्याध्यक्षः परमेव्योमन्नित्यादयश्च मन्त्रा एतमर्थं दर्शयन्ति तत
श्चैकस्य देवस्य सर्वाध्यक्षभूतचैतन्यमात्रस्य परमार्थतः सर्वभोगान
भिसम्बन्धिनोऽन्यस्य चेतनान्तरस्याभावे भोक्तन्तरस्याभावात् किंनि
मित्तेयं सृष्टिरित्यत्र प्रश्नप्रतिवचनेऽनुपपन्ने कोऽद्धा वेद क इह प्रावो
चत् कुत आयाता कुत इयं विसृष्टिरित्यादिमन्त्रवर्णेभ्यो दर्शितञ्च
भगवता अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवइति ९

आनंदगिरिकृतटीका २

ईश्वरे स्रष्टत्वमौदासीन्यंतच्च विरुद्धमिति शंकते तत्रेति पूर्वग्रन्थः
समम्पर्थः विरोधपरिहारार्थमुत्तरश्लोकमवतारयति तदिति तृतीया
र्द्धं समानाधिकरणमित्यभ्युपेत्य व्याचष्टे मयेत्यादिना प्रकृतिशब्दा
र्थमाह ममेति तस्या अपि ज्ञानत्वं व्यावर्तयति त्रिगुणेति परामिष्ट
तंप्रधानं व्युदस्यति अविद्येति साक्षित्वे प्रमाणमाह तथाचेति मूर्तित्र
यात्मनो भेदं वारयति एकइति अवेदकमात्रं आत्माह देव इति आदि
त्यवन्नात्मत्वं प्रत्यादिशति सर्वभूतेष्विति किमिति तर्हि सर्वैर्नोपल

भते तत्राह शुद्ध इति घटादिवत् परिच्छिन्नत्वं व्यवच्छिनत्ति सर्वव्यापीति
तर्हि नभोवदनात्मत्वं नेत्याह सर्वभूतेति तर्हि तत्र तत्र कर्म्मतत्फल
सम्बन्धित्वं स्यात्तत्राह कर्म्मेति सर्वाधिष्ठानत्वमाह सर्वेति सर्वेषु भूते
षु सत्तास्फूर्त्तिप्रदत्वेन संनिधिर्वासोच्यते नकेवलं कर्म्मणामेवायमध्यक्षो
पि न तद्वत्तामपीत्याह साक्षीति दर्शनकर्तृत्वशङ्कां शातयति चेतेति
अद्वितीयत्वं केवलत्वं धर्म्मा धर्म्मादिराहित्यमाह निर्गुण इति किं बहुना
सर्वविशेषशून्य इति चकारार्थः उदासीनस्यापीश्वरस्य साक्षित्वमात्रं
निमित्तीकृत्य जगदेतत् पौनःपुन्येन सर्गसंहाराय भवतीत्याह हेतु
नेति कार्य्यवत् कारणस्यापि तदधीना प्रवृत्तिरिति वक्तुं यस्याध्य
क्षात्मकमित्युक्तं सर्वावस्थाधिष्ठानेन सृष्टिस्थितिसंहारावस्था गृह्यन्ते
तथापि जगतः सर्गादिभ्यो भिन्ना प्रवृत्तिः स्वाभाविकी नेश्वराधीनेत्या
शंक्याह दृशीति नहि दृशा व्याप्यत्वं विना जडवर्गस्य कापि प्रवृत्ति
रिति हिशब्दार्थः तामेव प्रवृत्तिमुदाहरति ग्रहमित्यादिना भोग्यस्य वि
षयोपलम्भाभावासम्भवान्नानाविधां विषयोपलब्धिं दर्शयति पश्या
मीति भोगफलमिदानीं कथयति सुखमिति विहितप्रतिषिद्धाचरण
निमित्तं सुखं दुःखं चेत्याह तदर्थमिति न च विमर्षपूर्वकं विज्ञाने वि
नानुष्ठानमित्याह इदमिति इत्याद्या प्रवृत्तिरितिसम्बन्धः सा च प्रवृत्तिः
सर्वा इदं कर्म्म त्वदुरीकृत्यैव विदधातीति इत्युक्तं निगमयति प्रवर्तती
ति तस्यैव च प्रवृत्तेरवसान मित्याह प्रवर्ततिरवसान इति परस्याध्यक्ष
त्वमात्रेण जगच्चेष्टास्य च प्रमाणमाह योऽस्येति अस्य जगतो योऽध्यक्षो नि
र्विकारः स परमे प्रकृष्टे हार्दे व्योम्नि स्थितो निर्विकारः न परमे प्रकृष्टे
हार्दे व्योम्नि स्थितोऽनुविनीयत इत्यर्थः ईश्वरस्य साक्षित्वमात्रेण स्रष्टृत्वे
सिद्धे फलितमाह ततश्चेति किं निमित्ता परस्येयं सृष्टिर्न तावद्भोगार्था
परस्य परमार्थतो भोगासम्बन्धित्वात्तस्य सर्वसाक्षीभूतचैतन्यमात्रत्वात्
नान्यो भोक्ता चेतनान्तराभावादीश्वरस्यैकत्वादचेतनस्याभोक्तृत्वान्न च
सृष्टिरपवर्गार्था तद्विरोधित्वादेवं प्रश्नो वा तदुत्तरं प्रति वचनं वा
युक्तं परस्य मायानिबन्धने सर्गे तस्यानवकाशत्वादित्यर्थः परस्याध्य
तोऽनुविनीयते श्रुतिमुदाहरति कोऽद्धेति तस्मिन् प्रवक्तापि संसारम

णत्वे नास्तीत्याह कश्चेति जगतः सृष्टिकर्तृत्वेन परस्य हेयमाशंक्य
कूटस्थत्वान्नतो न सृष्टिर्जातेत्याह कुत इति न हीयं विविधा सृष्टिर्
यस्मादपि कस्माच्चिदुपपद्यते अन्यस्य वस्तुनोऽभावादित्याह कुत इ
ति कथं तर्हि सृष्टिरित्याशंक्य ज्ञानाधीनेत्याह दर्शितश्चेति १

स्वामिकृतटीका ३

तदेवोपपादयति मयाध्यक्षेणाधिष्ठात्रा निमित्तभूतेन प्रकृतिः
सचराचरं विश्वं सूयते जनयति अनेन मदधिष्ठानेन हेतुनाऽऽइदं जगत्
विपरिवर्तते पुनः पुनर्जायते सन्निधिमात्रेणाधिष्ठातृत्वात्कर्तृत्वमुदा
सीनत्वं चाविरुद्धमिति भावः १

पैशाचभाष्यटीका ४

आत्मन उदासीनत्वं दर्शयितुमाह मयाध्यक्षेण साक्षिणा प्रकृति
सूयते सचराचरं स्थावर जंगम भूत सहितं हेतुना निमित्तमात्रेण
नेनेश्वरेण जगद्धि परि वर्तते संसृज्यते संह्रियते चेत्यर्थः १

रामानुजभाष्यटीका ५

मयेति तस्मात् क्षेत्रज्ञ कर्मानुगुणं मदीया प्रकृतिः सत्यसंकल्पेन म
याध्यक्षेणेक्षिता चराचरं जगत्सूयते अनेन क्षेत्रज्ञ कर्मानुगुणमदीय
ेक्षणेन हेतुना जगद्धि परिवर्तत इति मत्साम्यं सत्यसंकल्पत्वं नैर्घृण्यादि
दोषरहितत्वमित्येवमादि वसुदेवसूनोरैश्वरं योगं पश्य यथाह श्रुतिः
अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः मायां
तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमिति १

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थं १ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

अथादितो निरूपितार्थे ऋक्शाखीयश्रुतिसंदर्भस्तु किंस्विदासीदधि
ष्ठानमारंभणं कतमत्स्वित् कथासीत् यतो भूमिं जनयन् विश्वकर्मा वि
द्यामौर्णोन्महिना विश्वचक्षाः १ नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्र
जो नो व्योमा परो यत् किमावरीवः कुह कस्य शर्मन्नंभः किमासीद्गहनं

मयाध्यक्षेणाधिष्ठात्रा कर्त्रा प्रकृतिः सचराचरं विश्वं सूयते जनयति अनेनैव मदधिष्ठानरूपेण हेतुना नि
मित्तभूतेन इदं जगद्धि परिवर्तते पुनः पुनर्जायते सन्निधिमात्रेणाधिष्ठातृत्वे कर्तृत्वमुदासीनत्वं चाविरुद्ध
मिति भावः अत्रैतदुक्तं भवति सत्ताश्रयव्यतिरेकेन सत्तावस्थानमेव नोपपद्यते शक्तिक्रिया विनाशजन
स्य नत्वं सति रजनोत्पत्तिस्थितिविनाशानुशक्तिं न स्पृशन्ति तदृत्वाकृतेऽपि इत्यर्थः ॥+

श्री
गी टी
न

गभीरं २ नमृत्युरासीदमृतंनचासीन्नरात्र्या अह्नआसीत् प्रकेतः
आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्नपरः किंचनासेति २ आसोक्र
मेण व्याख्याभाष्यं । किंस्विदासीदिति पूर्वमंत्रे जगत्प्रलयकाले जग
त्संहृत्य पश्चात्सिसृक्षायां पृथिव्यादिव्योमोत्पादनवेलायामधिष्ठानं किं
स्विदासीत् किंनामाभून्न किंचिदित्यर्थः तथा आरंभणं कतमस्वित्
आरभ्यतेऽनेनेत्यारंभणमुपादानकारणं कतमद्भवेत् तदपि नेत्यर्थः
यद्यपि संभवेदारंभणं कथासीत्कथमभूत् किं सदसद्वा भवेदित्यर्थः उ
भयमपि नोपपद्यते सच्चेदद्वैतत्वभंगः असच्चेत्तदात्मकयोर्द्यावापृथि
व्योरुपादानानर्हत्वात् तामकिंचनमिषदित्यादिश्रुतेश्च यतो यस्माद
धिष्ठानादारंभणाच्च विश्वचलाः सर्वद्रष्टा परमेश्वरो भूमिं जनयन् वर्तते
तथा द्यां दिवं व्योर्णोत् स्वमहिम्ना सृष्टवान् महिना स्वमहत्वेन अथैत
समस्तं दिव्यतिपादिकामृतिमाह नासदिति अनया सृष्टेः प्राक्
रलसमस्तप्रपंचमूलावस्था निरूप्यते प्रलयदशायामवस्थितं यदस्य
जगतो मूलकारणं तदसच्छशविषाणवन्निरुपाख्यं नासीत् नहि ताद
शात्कारणादसतो जगत उत्पत्तिः संभवति तथा नो सदासीत् परमा
र्थसतः परमात्मनोऽन्यस्य दृशी सत्वमानेद्वैतत्वप्रसंगः नापि व्यवहारसत्
अग्रे व्यवहाराभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् तस्मादुभयविलक्षणमनिर्वाच्य
मेवासीदित्यर्थः अथ व्यावहारिकसत्वं निषेधयति तदानीमिति लो
का रजांस्युच्यन्त इति यास्कः अत्र सामान्यापदमेकवचनं एवं व्यवहार
सतां पृथिव्यादीनामभावादित्यर्थः तथा व्योमांतरिक्षं तदपि नासी
त् परइति सकारांतं परस्तादित्यर्थे वर्तते व्योम्नः परस्ताद्युलोकप्रभृ
ति सत्यलोकांतं यदस्ति तदपि नासीदित्यर्थः अनेन ब्रह्माण्डमपि निषि
द्धं भवति यदेतद्भासमानं भूतजातं सर्वं नासीत् किंतु शुक्तिकारज
तवन्मध्यवर्तीममिति अस्यानिरूक्ते नन्वस्यासीदिति यातो यदानी
मित्यत्र यत्र भूतकालवाचिना व्योमादीनामसंभवेऽपि किं काल आसी
दिति चेन्न आनीदवातमिति अत्र तस्यापि निषेधात् अतः सकल
मपि दृश्यजातं प्रागुत्पत्तेरसदसद्विलक्षणोपादानकं प्रातिभासिक

सितिपर्यवसन्नं अथैतस्यानेकनाशत्वेन प्रातिभासिकत्वं दृष्टीकर्तव्यमा
ह किमावरीवरिति प्रागुक्तं दृश्यजातं शर्मन्निति शर्माणि पिबाधिते ब्रह्मणि
किमावरीवः किमावरकं भवतिवानेत्यर्थः अनेनयत्सदसद्विलक्षण
मासीत् तत्ताअप्याऽव्यामोहकमित्युक्तं यथाकुहकस्यैन्द्रजालिकस्यगह
ने गभीरमक्षोभ्यमंभः तेनमाययारचितमंभः मध्यप्रवेशासन्नंसत्कुहकस्या
वरकं भवतिवानेत्यर्थः किंचन मृत्युरिति तदानीं शर्माणि केवलस्वरू
पेमृत्युर्जन्ममरणात्मकोबंधः अमृतंमोक्षोवानासीत् यथास्वर्यैरात्राअ
न्यस्यप्रकेतोज्ञानेनास्ति तद्वत् तर्हि किंतु आनीदिति एकं अवातम
प्राणशुद्धं ब्रह्मैवासीत् अप्राणोह्यमनाइतिश्रुतेः तथा अप्राणमना
मागोत्रमितिच एवंतत्स्वधयास्वस्मिन् ध्रियते कल्पते सास्वधामाययातया
कृत्वाआसीत् करिष्यमाणासीदित्यत्रआनीदितिप्रातः प्रयुक्तः एवंमाया
शबलितंस्वात्मसंज्ञमासीदित्युक्तं हेतिनिश्चयेनतस्मादन्यत् किंचकि
मपितासन्नासीत् परस्तादग्रेऽवसानेपितदेव १०

वनमालीटीका ८

ननुजगत्प्रकृत्यधीनंत्वमुदासीनश्चेत् प्रकृतेरेवस्वातंत्र्यंस्यात्तत्राह
मयेति मयासर्वसाक्षिणाध्यक्षेणस्वामिनाप्रकृतिस्त्रिगुणात्मिकासचरा
चरसहितंविश्वंसूयतेजनयति नकेवलंप्रकृतिस्वामित्वेनतद्द्रष्टृत्वेनच
प्रयोजकत्वंकिंतुकर्तृत्वरूपंहेतुत्वमपीत्याह हेतुनेति अनेनसर्वचेष्टकेन
सर्वांतर्यामिणामयासचराचरंजगच्चक्रवत्परिवर्ततेपुनःपुनरुत्पद्यते
नश्यतिचेत्यर्थः एतादृशंमद्भुतैश्वर्यज्ञानमतिगोप्यंयेनकेनापिदुःप्राप्य
तिरतिशयानंदाविर्भावरूपमोक्षकारणमहताप्रयत्नेनसंपाद्यमिति
भावः ९

कृष्णवैजयन्तीटीका ९

नन्वमामेकांलोहितशुक्लकृष्णांबह्वीःप्रजाःजनयन्तीस्वरूपामित्यादिश्रु
तिभ्यः प्रकृतेरेवप्रजोत्पत्तिःश्रूयतेतत्कथंकेनप्रकारेणत्वयाशंक्यमदीक्ष
णसंकल्पादिनाप्रेरितैवसाजगज्जनयतिनान्यथेत्याह मयाध्यक्षेणेति
मयासत्यसंकल्पेनपरमपुरुषेणाध्यक्षेणप्रकृतिप्रेरकेण ईक्षणवताबे
त्रहस्तकर्मानुगुणतयावीक्षिताप्रेरिताप्रकृतिर्मायासचराचरं देवतिर्यग्मा

श्री
गी टी
न

दिविषमाकाराभ्यां चराचराभ्यां सह वर्तमानं चेतनाचेतनात्मकं जगदु
त्पादं स्वयते जनयति हे कौन्तेय कुंतीपुत्र त्वनेन यथा पांडुना प्रेरितैव प
तिव्रता कुन्ती त्वामजनयत् यथा [illegible]
[illegible] प्रकृतिर्मया प्रेरितैव जगज्जनयतीति स्वचितं अनेन हेतुना
सर्वकर्मानुगुणामदीक्षणप्रकाररूपेण हेतुना कारणेन जगद्विवर्तते पुनः
पुनरुद्भवति इत्येवं प्रकारेण वैषम्यादिदोषवर्जितात्मस्वसंकल्पात् पर
मपुरुषात्मनो जगदुत्पत्तिः स्यामतः केवलायाः प्रकृतेरिति भावः १०

मित्याशंकापरिहारार्थं पुनर्मायामयत्वमेव प्रकटयति इति ॥+

ननु त्वामहमिमं विसृजामि मधुसूदनीटीका १० उदासीनवदासीनमिति चु परस्परविरुद्ध
मया सर्वतोदृशिमात्रस्वरूपेणाविक्रियेणाध्यक्षेण नियंत्रा भासकेनावभा
सिता प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका सत्त्वासत्त्वादिभिरनिर्वाच्या माया सूयते उत्पाद
यति सचराचरं जगन्माया विनाधिष्ठितैव मायाकल्पितगजतुरगादि
कं नतु अहं सकार्यमायाभासनमंतरेण करोमि व्यापारांतरं हेतुना निमित्ते
नानेनाध्यक्षत्वेन हे कौन्तेय जगत्सचराचरं विपरिवर्तते विविधं परिव
र्तते जन्मादिविनाशांतं विकारजातमनुवरतमासादयतीत्यर्थः अतो भा
सकत्वमात्रेण व्यापारेण विसृजामीत्युक्तं तावता चादित्यादेरिव कर्तृत्वा
भावादुदासीनवदासीनमित्युक्तमिति न विरोधः तदुक्तं अस्यद्वैतेन्द्रजाल
स्य यदुपादानकारणं अज्ञानं तदुपास्य ब्रह्मकारणमुच्यते इति श्रुति
स्मृतिवादाश्चार्थमहस्त्रश उदाहार्याः [illegible]
[illegible] १०

सदानन्दीटीका ११

ननु त्वामहं सृजामीति न चोदासीनवत्स्थितिः इत्यन्योन्यविरुद्धं स्यादित्याशं
क्याह माधवः १ मयाध्यक्षेण रूपेणाध्यक्षेणाविक्रियात्मना नियंत्री
प्रकृतिर्मायाभासकेनावभासिता २ सत्त्वादिभिरनिर्वाच्यायादयस
त्रिलंमयत् मायाविनाश्रिता मायायथाध्यक्षगजादिकं ३ सृजाम्यहं
नत्वाध्यक्षेण सृजामीदं चराचरं नत्वहं सर्वकार्यात्ममायाभासनमंतरा ४
व्यापारांतरमप्यत्र विदधे विक्रियात्मिका अनेनाध्यक्षभावेन निमित्तेन च
राचरं ५ जननादिविनाशांते विकारमनुयात्यदः अतोऽहं भासकत्वाख्य
व्यापारेण सृजामि न तु ६ तावता सूर्यवन्नास्ति कर्तृत्वं मम सर्वथा उदा

सीनवदासीनमित्युक्तेन विरुद्धता ७ अस्यैवेदं जालस्य यदुपादानकार
णं अज्ञानं तदुपाश्रित ब्रह्मकारणमुच्यते ८ अतएवं नापरं ब्रह्मतत्त्वस्य का
र्यंकारणं अधिष्ठानत्वमात्रेण जगति ब्रह्म गीयते ९ इत्युक्तेरविरोध
त्वेमायया नतत्वतः अतः प्रवृत्तिः सर्वजगतस्थितिर्दधीनास्तदेव हि अतस्त
दुभयं नैव विरुद्धं स्यात्परमार्थतः १०।१०

नीलकंठीटीका १२

ननु विसृजामि उदासीनवदासीनमिति परस्परं विरुद्धमुच्यत इत्याशंक्याह
मयेति मयाकूटस्थेन अध्यक्षेण अयस्कान्तकल्पेन प्रवर्तकेन प्रकृतिः
सचराचरं जगत्सूयते उत्पादयति अनेन अध्यक्षत्वेनैव हेतुना हे कौन्तेय ज
गद्विपरिवर्तते जन्माद्यवस्थासु भ्रमति अयस्कान्तवदहमुदासीनश्च सृष्टि
प्रवर्तकश्च भवामीति भावः तथा च मंत्रवर्णः एको देवः सर्वभूतेषु गूढः
सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केव
लो निर्गुणश्चेति एकस्यैव देवस्य सर्वाध्यक्षत्वं साक्षित्वं च प्रतिपादयति १०

करणप्रकारमेवाह ॥ आनंदीटीका १३ सर्व

मयाध्यक्षेण सर्गादिकरणाधिकृतेन सतंत्रेण नियंत्रा प्रेरिता प्रकृतिः सम
माख्या योनिः त्रिगुणापरापरात्मिका प्रकृतिप्रधानसंज्ञा प्रवर्तिता स्वकीया शक्तिः
सचराचरं विश्वं सूयते जनयति मदधिष्ठानं विना परतंत्रायाः प्रकृतेर्नाधिष्ठा
तृत्वे एतेन निजनिजकर्मभोगार्थं मम सर्वज्ञस्य प्रेरणया हेतुना जगद्विपरि
वर्तते नानारूपतां भजते संसारचक्रे च परिभ्रमति [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ९

यद्येवं वस्तुस्थित्या परमेश्वरेणेदं जग रामकंठीटीका १४ त्तात्सर्गादिकर्मणा विप्रुज्यते तत्केनेदं जगत्क्र
ज्यते इत्याह ॥

मयापरमेश्वरेण नित्यस्वभावमात्रावस्थितेनैवाध्यक्षेणाधिष्ठात्रा हेतुभूते
न प्रकृतिः सममाख्याचेतनाचेतनप्रविभागेन प्रतिपादितपरापरस्वरू
पा स्वभाववृत्तिरेवाऽपर्यन्तस्थावरजंगमभेदयुक्तं जगत्सूयते जनयत्येतेन
हेतुना निमित्तेनेदं जगद्विपरिवर्तते सर्गस्थितिसंहारप्रबंधचक्रे परिभ्रम
ति [illegible] ९

श्री
गी टी
न

ननूदासीनत्वेकर्तृत्वासिकी [illegible]टीका १९ मेतद्वचनसंगतिरित्याशंक्योपपादयति
त्वेनानुपपत्तेः कर्तृत्वे चोदासीन्यानुपपत्तेः
मयेश्वरेण सर्वतोदृशिमात्रस्वरूपेणाध्यक्षेणाधिष्ठानेन साक्षिणा चेतन
भूतेन प्रकृतिस्त्रिगुणा मायात्मिका स्वरूपाच्छादनरूपा शक्तिः सचराचरस्था
वरंजंगमात्मकं भोक्तृरूपजीवभेदयुक्तं जगत्सूते जातं भोग्यरूपं सूयते जनय
ति हे कौन्तेयानेनाध्यक्षत्वेन हेतुना जगद्भोक्तृभोग्यभेदभिन्नं विपरिवर्तते
सर्गस्थितिसंहारप्रबन्धचक्रे परिभ्राम्यति यथा शुक्तिकयाधिष्ठानेन त
ज्ज्ञानावधारणरूपासत्याप्रतिपत्तिः रजतमुत्पादयति यथा वा राजा क
र्मसाक्षिभूतेन सता सैन्ये जयपराजयादिकं विदधाति तद्वत्प्रकृतिरपि
तद्वत्कर्म अस्मैतेन्द्रजालस्य यदुपादानकारणं अज्ञानं तदुपाश्रित्य ब्रह्म
कारणमुच्यत इति [illegible] १०

पंचोलीटीका

तत्र भूतग्रामं विसृजामि उदासीनवदासीनमिति च विरुद्धं भातीति त
द्विरोधपरिहारार्थमाह मयेति हे कौन्तेय प्रकृतिः त्रिगुणात्मिका वि
द्या मया चैतन्यरूपेणाविक्रियेणाध्यक्षेण साक्षिणा चराचरं जगत्सूय
ते उत्पादयति अनेनाध्यक्षत्वेन निमित्तेन सचराचरं जगद्विपरिवर्तते पु
नः पुनः जायते १०

रमावीरसमिच्छायिनी

मयेति अनेनैव हेतुना प्रतिज्ञाभंगहेतूनि दुष्टवधादीनि कर्माणि
मां निबध्नन्ति मा कार्षुरित्यभिप्रायेणैव हेतुभूतेन अध्यक्षेण सत्यज्ञा
भूतेनाधिष्ठात्रा मया प्रकृतिः सप्तमाध्याये प्रतिपादिता परापर
भेदेन द्विविधा स्ववर्णोचितकर्मसाधनीभूता सचराचरं चराचरैः
गज तुरग रथादिभिः सहैव सूयते उत्पाद्यते तत एव च जगद्धि प
रिवर्तते विपरीता भवति १० ॥

मधुभाष्य

मयेति प्रकृतिः सूते इत्यत्र कर्ता अहमेवेत्यर्थः तथा च श्रुतिः यतः

प्रसूताजगतः प्रसूतीतोयेनजीवान्व्यसमर्जभूम्यामिति
तद्धिकेविरूपंनामवजानंतिकावतेषांगतिरित्यनश्राद
१०॥

भाषा अनुवाद

सोई कहते हैं कि अधिष्ठाता कारण स्वरूप मेरे बलसे यह प्रकृति चराचर विश्व को बार बार उत्पन्न करतीहै तात्पर्य्य यह कि मेरी सान्निध्य से प्रकृति सृष्टि करने को समर्थ होतीहै इससे हमको कर्तृत्व औ उदासीनत्व दोनो असङ्गत नहीं हैं क्यों कि माया हमारे सहाय बिन असमर्थहै १० ।

दोहा

मोहिपतिकर रचतहे प्रकृति चराचर कोय हे अर्जुन इह हेतु
सें जगत हि वर्तत सोय १०॥

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीन्तनुमाश्रितं परंभावम
जानन्तो ममभूतमहेश्वरं ॥

शांकरभाष्य १

एवं मां नित्य शुद्ध बुद्ध मुक्तस्वभावं सर्वजन्तूनामात्मानमपि सन्तं अवेति
अवजानन्त्यवज्ञां परिभवं कुर्वन्ति मां मूढा अविवेकिनो मानुषीं म
नुष्यसम्बन्धिनीं तनुं देहमाश्रितं मनुष्यदेहेन व्यवहरन्तमित्येतत्
परंप्रकृष्टंभावं परमात्मतत्वमाकाशकल्पमाकाशादप्यन्तरतमम
जानन्तो मम भूत महेश्वरं सर्वभूतानां महान्तमीश्वरं स्वमात्मानं त
तश्च तस्य ममावज्ञानभावेनाहताः वराकास्ते ॥

आनन्दगिरिकृतटीका २

सर्वात्मत्वः सर्वभूताधिवासो नित्यमुक्तश्चैवं तर्हि किमिति त्वामेवा
त्मत्वेन भेदेन वा सर्वे न भजन्ते तत्राह अवमिति विपर्यस्तबुद्धि
त्वं भगवदवज्ञायां कारणमित्याह मूढा इति भगवतो मनुष्यदेह
सम्बन्धादस्मिन् विपर्यासः सम्भवतीत्याह मानुषीमिति अस्मदादि
वद्देहतादात्म्याभिमानं भगवतो व्यावर्तयति मनुष्येति भगवन्तम
वजानतामविवेके मूलाज्ञानं हेतुमाह परमिति ईश्वरावज्ञानात्
किंभवतीत्यपेक्षायां तदवज्ञानप्रतिबन्धदुरितः शोच्याभवन्तीत्याह
ततश्चेति भगवदवज्ञानादेव हेतोरवजानन्तस्ते जन्तवो वराकाः शो
च्याः सर्वपुरुषार्थबाह्याः स्युरिति सम्बन्धः तत्र हेतुं सूचयति तस्येति
प्रकृतस्य भगवतोवज्ञानमनादरेण निन्दनम्वा तस्य भावनं पौनः
पुन्यं तेन हता स्वजनित दुरितप्रभावात् प्रतिबन्धदुरित इत्यर्थः ॥

स्वामिकृतटीका ३

नन्वेवंभूतं परमेश्वरं त्वां किमिति केचिन्नाद्रियंते तत्राह द्वाभ्यां स
र्वभूतेषु महेश्वररूपं मदीयं परंतत्वं अजानन्तो मूर्खाः स्वाधेयं दुःख
यमिति मामवमन्यन्ते अज्ञाने हेतुः शुद्धसत्वमयीमपितनुंभक्तेच्छा
वशात् मनुष्याकारामाश्रितवन्तं ॥

श्री
गी टी
न

पैशाचभाष्यटीका ४

अवजानंति मां मूढाः अज्ञाः मानुषीं मनुष्यीं विनां तनुं शरीरमाश्रितं मयि स्थितं परं प्रकृष्टं भावमत्र भाव मजानंतः अनवगच्छंतो ममेश्वरस्य भूतस्य महेश्वरं भूतानि प्राणिनस्तेषां वा महांतमीश्वरं ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

अवजानंतीति मां भूतमहेश्वरं सर्वज्ञं सत्यसंकल्पं निखिलजगदेककारणं परमकारुणिकतया सर्वेषां समाश्रयणीयत्वाय मानुषींतनुमाश्रितं एवं स्वतत्त्वमिदं परं भावमजानंतो मनुष्यत्व समाश्रयणमात्रेण मामितर समजातीयं मत्वा तिरस्कुर्वंतीत्यर्थः ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

सोहं सर्वजनान्तःशायी सर्वस्मात्परत्वेनतया वर्त्मास्वदं यत्मनुष्यादि वर्त्तदर्शा विध सर्गयतिविकृ ईश्वरो यो नोपलभ्यते स कथमस्तीति ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

अथ मानुषं स्वकीयमव्यक्तं प्रकटयन् जगत्कारणीभूतमायागतमोक्षं जीवेष्ववर्तनरस्मात् अवजानंतीति मम परमत्कृष्टं भावं तत्त्वं प्रकटमपि अजानंतो मूढाः सर्वभूतमहेश्वरं अवजानंति अवमन्यंते मत्स्वरूपेन सर्वभूतनिवासनवेसतिनदं तर्यामितेनेश्वरं नियंतारं नगणयंति कथमवाप्यनेन गोचरं विमात्रेज्ञासंतो स्याहा मानुषीमिति किंभूतं मां मानुषीं तनुमाश्रितं भक्तानुकंपया ज्ञातं स्वलभीस्व इत्सत्वमयीं मनोहारिणीं मनुष्याकारां मूर्तिमधिष्ठाय विभूतं तडत्कं विश्वप्रकाशमपि योजनं सहस्रस्य विस्तारमुक्तमथिमिर्यदिहार्कविं वमर्मे विनस्ति मितमीदृत एतदेवं पश्यंति मर्मस्मिव विश्वविभुं विश्वराइति श्रुति रपिश्वेदे मयासोन्नमतियो विपश्यतियः प्राणितिर्यईसृणोस्वकं श्रमंतवोमानउपामियंति स्कंधिस्तश्रद्धिवंते वदामीति भाष्यं अभणस्यश्रद्धरूपस्यमहर्षेः कमावाङ्मात्री ब्रह्मरूपिणीवदति योममति सभोकृ शक्तिरपया मयेवहृतान्नमति तथायः मनोमिरामंवि

एवं विपश्यति सादरमवलोकयति घ्राणोति श्वासोच्छ्वासादिकं करोति
यईशृणोति समयैवकृत्वा [illegible]
[illegible] एवंमतिर्यईदृशी अंतर्यामिरूपेण बा
ह्यस्थिता अपकारिणी न जानंति ते मां अनंतवः अममममानं अजानंतो म
द्विषयत्तानरहिताः संत उपलयंति उपलीनाः संसारेण दीना यातनाया
तयातनाभिर्दीना भवंति हे सूत विसूत सर्वेऽस्थिमया वर्तमाणे सूण
किंतद्ग्रोतव्यं अहिं वे अहिः अज्ञातयाधुक्तं अन्यथानेनलभ्यामित्यर्थः
ईदृशं अत्माल्मकेवक्तते वदामि ११

वनमालीटीका ८

नवेतादृशं वदेश्वर्यं सर्वेकृतो न जानंतीत्याह अवजानंतीति सर्वेश्व
रोयमितिनाद्रियंते निंदंति च मूढा अविवेकिनो जना स्तेषां भ्रमहेतुंस्च
यति मानुषीं तनुमाश्रितमिति यथा स्वकर्माधीनादेहं धारयंति तथायम
पि कर्मवशादृस्देवशूहे आमवानिति धीयास्तादिनमयथार्थद्वानाः स
तः परं भावं भूतमहेश्वरं भूतं सर्वदा विद्यमानमीश्वरमैश्वर्यं सच्चिदानंद
घनं निसदेहाभिमानो स्वशक्तिदौर्बल्येन परिछिन्नतया प्रतीयमानोप्यन
तपारोतिवेरिंविप्रपंचवैभवः स्वभक्तानुग्रहाया विर्भूतो ती इन्द्रियोपि परम
कृपयास्मद्दृग्गोचरतां गतः इत्यजानंत इत्यर्थः ११

कुसुमवैजयन्तीटीका ९

ननु यद्येवंभूतमहिमानमसितर्हिं वो केचिज्जनाः कुतो नाद्रियन्ते इत्याशं
का तेषां मूढानां भावेन राजस तामस कर्मभीजन्मसः स्वभावनादत्तसमे
नादरं कुर्वन्तीत्याह द्वाभ्यां अवजानंतीति ये केचिन्मूढा राजस तामस
लक्षणोः स्वकर्मभिर्मोहिता मम सर्वेश्वरस्य परं सर्वोत्कृष्टमसाधारणं भा
वं स्वभावमजानन्तो यमेव सर्वकारणं सर्वनियंता चिन्त्यानंतगुणशक्ति
को जगज्जीवोद्धरणायैवेहावतीर्णो मोक्षप्रदः सत्यसंकल्प इत्येवं मत्स्वभा
वमविदन्तः सन्तो भूतमहेश्वरम् भूतानां चेतनाचेतनरूपाणां महेश्वर
परमस्वामिनं मानुषीं तनुमाश्रितं मानुषचेष्टा बहुलां मानुषाकृतिं तनुं
दिव्यमूर्तिमाश्रितं तादात्म्यसंबंधेन नित्यमेव प्राप्तं मां सर्वत्रं वेद वेद्यं शा
स्त्रयोनिं केशशेषाद्यमरनिकरवंद्यं योगिध्येयपदाम्बुजं सर्वेश्वरं अवजा

श्री
गी टी
न

नेति केनचित्सर्वोपार्जितेन गुणेनैव बुद्धिबलचातुर्यसौंदर्यादिगुण
संपन्नो देहोऽनेन प्राप्तोऽयमीश्वरस्य कालयवनजरासंध्यादिभयात्किमि
ति पलायितः कुतो वा सिंधुशरणमगच्छदित्येवमितरराजकुमारस
मानत्वभ्रमोऽवमंस्यते इत्यर्थः मानुषीतनुमाश्रितमित्यनेन द्विभुजचतुर्भु
जयोर्भगवद्विग्रहयोरेकतरस्यापि ध्यानार्चनादिना मोक्षप्रदत्वं सूचितम्
न तु चतुर्भुजस्य दिव्यत्वात्तत्सेवया मोक्षः संभवत्येव नात्र संदेहः किं तु द्विभुज
स्य तु पाञ्चभौतिकत्वात्तत्सेवया कथं मोक्षः स्यादिति चेन्न द्विभुजस्यापि दिव्या
प्राकृतत्वेन पाञ्चभौतिकत्वाभावात् तथाहि गोपालतापिन्यां नैरुक्तः किं
तद्रूपं किं रसनं कथं वाहो तज्जननं सर्वं विविदिषतामाख्याहीति सनकादि
भिर्धृष्टः स्वरूपं किमिति पृष्टः स तु तदुहोवाच हैरण्यो गोपवेषमभ्राभं तरु
णं कल्पद्रुमाश्रितं तत्पुंडरीकनयनं मेघाभं वैद्युताम्बरं द्विभुजं ज्ञानमुद्रा
ढ्यं वनमालिनमीश्वरं गोपीगोपगवावीतं सुरद्रुमतलाश्रयं दिव्यालंकर
णोपेतं रत्न[illegible]पंकजमध्यगं कालिंदीजलकल्लोलसंगिमारुतसेवितं चिं
तयंश्चेतसा कृष्णं मुक्तो भवति संसृतेरिति त्रलोकेमंत्रे द्विभुजस्य गोपवेष
स्य कृष्णस्य चिंतनेन चिंतकस्य संसारान्मुक्तिः श्रूयते एवं च द्विभुजस्य पाञ्च
भौतिकत्वांगीकारे तया विना क्रियते तस्यापि दिव्यत्वश्रवणात् तदुक्तं तदुहोवा
च ब्रह्मसवनं चरतो मे ध्यानतः स्तुतः परार्धांते सोऽबुध्यत गोपवेषो मे पुरुषः
पुरस्तादाविर्बभूवेति मंत्रेण द्विभुजरूपगोपवेषस्यानादिमत्प्राकृतत्वं दि
व्यत्वं चोक्तं भवति स एव वसुदेवगृहे प्याविर्भावमात्रो बभूव न तु जीववत्स
भूतदेहवानित्यर्थः ब्रह्मसवनं ब्रह्मणः सवनं यज्ञं परार्धं चरतो वर्त
मानस्य मे ध्यानतः स्तुतः परमेश्वरः परार्धांते राज्ञि मे सगोपवेषोऽबुद्ध्वा नयो
गनिद्रांतउत्थितस्य ध्यायामे मम पुरस्तात्सः पुरुषः आविर्बभूवेति मंत्रार्थः
न तु हरतिग्रहे शर्वचतुर्भुजत्वेनाविर्भूतः पश्चात्स बभूव प्राकृतः शिशुरि
ति द्विभुजत्वस्य प्राकृतत्वश्रवणात्कथं दिव्यत्वं निश्चीयते इति चेन्न द्विभुज
त्वस्यापि चतुर्भुजत्वस्येव स्वेच्छयाविर्भूतत्वात् प्राकृतस्य स्वस्वरूपस्वभावे
न व्यक्तो जातः इति प्राकृतः शिशुः मनुष्यशिशुवदाकृतिकोऽयमेवार्थो मा
नुषीतनुमाश्रितमित्यस्यापीत्यर्थः वस्तुतस्तु उभाभ्यामपि द्विभुजचतु
र्भुजाभ्यां विग्रहाभ्यां मानुषविग्रह एव सिद्ध इति नैव रूपेण चतुर्भुजेनेति

पार्थप्रार्थनयाचतुर्भुजंतंप्रतिदर्श्येदंमानुषंरूपमित्यादि पार्थवाक्या
त् तस्मादुभयोरप्यभेदाभावेनमोक्षप्रदत्वमस्त्येवतयोर्भगवद्विग्रह
त्वाविशेषादित्यर्थः ११

एवंनित्यशुद्धबुद्धमुक्त **मधुसूदनीटीका** १० स्वभावसर्वज्ञंतत्त्वात्मानमानंदघनमनंतमपिसंतं ॥

अवजानंति मांसादादीश्वरोयमितिनाद्रियंतेनिंदंतिवामूढाअवि
वेकिनोजनास्तेषामवज्ञाहेतुंभ्रमंसूचयति मानुषींतनुमाश्रितंम
नुष्यतयाप्रतीयमानांमूर्तिमात्मेच्छयाभक्तानुग्रहार्थंगृहीतवंतं म
नुष्यतयाप्रतीयमानेनदेहेनव्यवहरंतमितियावत् ततश्चमनुष्यो
यमितिभ्रांत्याच्छादितांतःकरणाःममपरंभावंप्रकृष्टंपारमार्थिकं
तत्त्वंसर्वभूतानांमहांतमीश्वरमजानंतोयन्नाद्रियंतेनिंदंतिवा तद
नुरूपमेवमूढत्वस्य ११

सदानंदीटीका ११

एवंनित्यविशुद्धंमामानंदघनमद्वयं नित्यमुक्तस्वभावंतमात्मानंस
र्वदेहिनां १ परमेश्वरोयंसाक्षादित्येवंदृढनिश्चयात् नाद्रियंतेयथा
मूढानिंदंत्येवाविवेकिनः २ तेषांसूचयतीशोपिह्यवज्ञाकारणंभ्र
मं मनुष्यत्वेनतनुंआभासमानांनिजेच्छया ३ मूर्तिंगृहीतवंतंमां
स्वभक्तानुग्रहायच तथाव्यवहरंतंचनटनाटकनयादुत ४ मनुष्यो
यमितिभ्रांत्याछन्नांतःकरणाःशठाः प्रकृष्टंवास्तवंतत्त्वमजानंतोम
मेशितुः ५ ब्रह्मादिसर्वभूतानांमहांतंपरमेश्वरं इत्थंमांनाद्रियं
तेवानिंदंत्येवाविवेकिनः ६ तस्मात्तद्रूपमेवास्तिमूढत्वस्येतिचा
ध्वनिः ७। ११

नीलकंठीटीका १२

एवंभूतंमांसंतंमूढाः अवजानंतियतोमानुषींतनुमाश्रितंमनुष्यदेहे
नव्यवहरंतं ममपरंप्रकृष्टंभावंतत्त्वमजानंतः भूतानांमहेश्वरंमा
मवजानंतीतिसंबंधः ११ ॥

श्री
गी टी
व

47

+ एवं परापरात्मत्वेन साधारणान्मद्गुणांल्लक्षयित्वा प्रकृतिविकारोपाधिभिर्नानात्वं प्रतिपन्नस्या
परस्यात्मनो जीवस्यैव गुणांल्लक्षयितुमुपक्रममाणः अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नमिति सप्तमेऽप
उक्तं तदेवार्जुनस्याविश्वासदार्ढ्यार्थं पुनराह ॥+

आनंदीटीका १२

+ मूढा अहंकारात्मनात्मसमोहितास्समाश्रवणात्माना जीवाः ममाव्ययंज
न्मादिविकारहीनं रहितं अनुत्तमं सर्वतत्वोर्ध्ववर्तिनं परंभावमकलल
णं परमैश्वर्यस्वभावमजानंतः मां मानुषीं तनुमाश्रितमवजानंतीत्य
यमपि कश्चित्सामान्यो जीवो मनुष्याद्यन्यमहंस्यवगणयंति मूढात्मे
[illegible] ॥

एवमद्वैतैश्वर्यैकास्पदं ॥

रामकंठीटीका १४

मूढा मायाश्रवितनवस्तानां मां यथोक्तस्वभावमवजानंति निरोधि
तनिरतिशयप्रकाशप्रद्योतनस्वभावमपि मोहबलोत्साहाविच्छेदा
मन्निनाशायामपवत्तामाश्रयंति कीदृशं मामवजानंति मानुषीं तनु
माश्रितं मानुषीग्रहणमुपलक्षणार्थं तेन मनुष्यादिभेदेनासौ मभि
नानन्ताकृतिविशेषरूपां पारमार्थिकस्वरूपतिरोधानतिरस्कारिणी
माश्रितमत एव ते मूढा कीदृशां मामवजानंति एवंविधया मन्मायया
मदीयं परमेनस्मामानाचेतनाचेतनभावलक्षणात्प्रपंचाद्विलक्षणं
तथाव्ययमविनश्वरमत एवानुत्तमम्स्मत्तरो नन्तु विचार्यमाणप्रकर्षसम
विद्यमानो मत्तमः प्रकृष्टो यस्मात्तेन यथाविधपारमार्थिकीं स्तनाम
जानंतः संतो मामेव विमर्शाभावादवगणमानायतनमे मूढाः संतः ॥

एवमद्वैतैश्वर्यैकास्पदमपि ॥ लासिकी

[illegible]टीका १५

मूढाश्च विवेकिनो जना मामीश्वरं मनुष्याकारं शुद्धसत्त्वमयीमपि त
नुदेहं कारणेनाश्रितवंतमवजानंति एवममन्ते मनुष्यादिवन्देह
शाविपर्यव्यतिरिक्त ईश्वरो येनोपलभ्यते स कथमस्तीति कनश्या
ह ममपरमसत्कृष्टं भावं पारमार्थिकं स्वभावमजानन्तो नुपलभमानाः
कीदृशं भूतानां महान्तमीश्वरं सान्तन्त्रेणायथेष्टविनियोक्तारं किंच ॥

पंचोलीटीका

एवं मां नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वज्ञं सर्वात्मानमपि संतं
केचित्तदुरात्मानो नाद्रियंते इत्याह अवजानंतीति मूढाः अ
विवेकिनः मम भूतमहेश्वरं सर्वभूतानां महान्तमीश्वरं परमात्म

हं भावं परमार्थतत्त्वमजानंतः मां मानुषीं तनुं मनुष्यदेहं आश्रितम
वजानंति अवगणयंति ॥११॥

रसवीरसामिद्धोधिनी ॥

अवजानंतीति मूढा यथाप्रतिपादितज्ञानशून्या आह अप्रकृ
त्याश्रिताजनानां मनुष्यशरीरिणं मामवजानंति मानुषीमित्युप
लक्षणमन्यासामपि तनूनां यद्यप्यमीश्वरः स्यात्तद्दिव्यस्वरूपं
परित्यज्य नित्यामनित्यां च मनुष्यादीनां तनुं किमित्याश्रयेत अ
तोयमप्येकोस्माकं मध्येऽत्येवं रूपामवज्ञामाश्रयंति कीदृशाः
मतः ममभूतमहेश्वरं सर्वजगदीश्वरं परं स्वरूपं अस्मान्मनुष्य
शरीराद्रूपे वर्तमानं च भावस्वरूपमजानंतः ममाव्ययमनुत्तम
मितिपादे परं सूक्ष्ममनुत्तममखंडितफलेवाभिप्रायेउष्टमना
दिलक्षणां मर्यादानियमनलक्षणां वाजानंतः ॥११॥

मधुभाष्य

अवजानंतीत्यादिना मानुषीं तनुं मूढानां मनुष्यवत्प्रतीतं न
नु मनुष्यरूपो उक्तं च मोक्षधर्मे यत्किंचिदिह लोके वै देहबद्धं
विशांपते सर्वं पंचभिराविष्टं भूतैरीश्वरबुद्धिजैः ईश्वरो हि जग
त्स्रष्टा प्रभुर्नारायणो विराट् भूतान्तरात्मा वरदः सगुणो निर्गु
णोऽपि च भूतप्रलयमव्यक्तं शुश्रुम नृपसत्तमेति च अवतार
प्रसंगे चैतदुक्तं अतो नावतारा मे दृष्टकर्मपाकाः रूपाण्यनेका
न्यसृजत्प्रादुर्भावभवाय सः वाराहं नारसिंहं च वामनं मानुष
तथेति तत्रैव प्रथमसर्गकाल एवावताररूपविभक्तमुक्तैः अ
तोऽनन्तेषां मानुषत्वादि विनाशाति भूतं महदीश्वरं चेति भूतमहे
श्वरं तथाहि बाधृत्व्यपास्तथापि अनाद्यनंतं परिपूर्णरूपमीशं
वरणमपि वीर्यमिति अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतिच ब्रह्म
पुरोहितब्रह्मविकायिकमहतानिकेतिच मोक्षधर्मे ॥११॥

भाषा अनुवाद

और जो कहो कि ऐसे जो परमेश्वर तुमतो तुमको कोई कोई आद
र नहीं क्यों करतेहैं तो दो श्लोकसे कहतेहैं कि सर्व भूत के ईश्वर
जो हमसो हमारा परमतत्व जो लोग नहीं जानते तेई मूढ हमा
रा निरादर करतेहैं इसमे कारण यहहै कि हम विशुद्ध सत्व रूप
होयके भी अपने भक्तोंकी इच्छा वशते मनुष्यके नाईं शरीर ध
रते औ तैसे ही कर्म्म करतेहैं इससे लोग अपने समान मानते
॥ १ ॥

दोहा

मानुष तनको आश्रितजानत मोकोंमूढ भूतेश्वरनजान
मोहिपरं भाव मम गूढ ॥ ११ ॥

मोघाशा मोघकर्म्माणो मोघज्ञाना विचेतसः राक्षसी-
मासुरीञ्चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः १२

शाङ्करभाष्य १

कथं मोघाशेति मोघाशा वृथा आशा आशिषो येषां ते मोघाशास्त-
था मोघकर्म्माणो यानि चाग्निहोत्रादीनि तैरनुष्ठीयमानानि कर्म्माणि
तानि च तेषां भगवत्परिभवात् स्वात्मभूतस्यावज्ञानान्मोघान्येव निः-
फलानि कर्म्माणि भवन्तीति मोघकर्म्माणस्तथा मोघज्ञानाः मोघं
निःफलं ज्ञानं येषां ते मोघज्ञानाः ज्ञानमपि तेषां निःफलमेव स्यात्
विचेतसो विगतविवेकाश्च ते भवन्तीत्यभिप्रायः किञ्च ते भवन्ति रा-
क्षसीं रक्षसां प्रकृतिं स्वभावं आसुरीमसुराणाञ्च प्रकृतिं मोहिनीं
मोहकरीं देहात्मवादिनीं श्रिता आश्रिताः छिन्धि भिन्धि पिब खाद
परस्वमपहरेत्येवं वदनशीलाः क्रूरकर्म्मकारिणो भवन्तीत्यर्थः असु-
र्य्या नाम ते लोका इति श्रुतेः १२

आनन्दगिरिकृतटीका २

भगवन्तमवजानतां प्रश्नपूर्वकं प्रोक्तं विशदयति कथमिति भग-
वन्निन्दापराणां न काचिदपि प्रार्थनार्थवतीत्याह वृथेति ननु भगव-
न्तं निन्दतोऽपि नित्यं नैमित्तिकञ्च कर्म्मानुतिष्ठन्ति तदनुष्ठानाच्च तेषां
प्रार्थनाः सार्था भविष्यन्तीति नेत्याह तथेति परिभवस्तिरस्करणं अ-
वज्ञानमनादरणं तेषामपि शास्त्रार्थविज्ञानवतां तद्द्वारा प्रार्थनार्थ-
वत्त्वमित्याशंक्याह तथा मोघेति तथापि यौक्तिकविवेकवशात्तत्प्रार्थ-
नासाफल्यमित्याशंक्याह विचेतस इति न केवलमुक्तविशेषणवत्त्वमे-
व तेषां किन्तु वर्त्तमानदेहपातादनन्तरं तत्प्रदतिक्रूरयोनिप्राप्तिश्च
निश्चितेत्याह किञ्चेति मोहकारीमिति प्रकृतिद्वयेऽपि तुल्यं विशेषणं छि-
न्धि भिन्धि पिब खादेति प्राणिहिंसाद्यपरो रक्षसां स्वभावोऽसुराणां स्व-
भावस्तु न देहिनो जडऽपि परस्वमेवापहरेत्यादिरूपः मोहो मिथ्याज्ञा-
ने उक्तमेवस्फुटयति छिन्धीति १२

श्री
गी टी
न

स्वामिकृतटीका ३

किंच मत्तोन्यदेवतांतरं क्षिप्रफलं दास्यतीति एवंभूता मोघा निष्फलैव आशा येषां ते अतएव मदीश्वरत्वेनात् मोघानि व्यर्थानि कर्माणि येषां ते मोघमेव नानाकुतर्काश्रितं शास्त्रज्ञानं येषां ते अतएव विचेतसो विक्षिप्तचित्ताः सर्वत्रैव ते राक्षसीं तामसीं हिंसादिप्रचुरां आसुरींच कामदर्पादिबहुलां मोहनीं बुद्धिभ्रंशकरीं प्रकृतिं स्वभावमाश्रिताः संतो मामवजानंतीति पूर्वेणैवान्वयः १२

पैशाचभाष्यटीका ४

कथंभूतास्ते अजानंत इत्यत आह मोघा आशा येषां ते मोघाशाः मोघप्रार्थनाः मृगतृष्णा जलपिपासावत् मोघानि कर्माणि येषां ते मोघकर्माणः मृगतृष्णोदकपिपासास्वर्गेत्यवन्मोघज्ञानं येषां ते मोघज्ञानाः मृगतृष्णा जलज्ञानवत् विचेतसः विगतविवेकाः इत्यस्मिंश्च राक्षसीं प्रकृतिं तामसीं अकारणाभियमासुरीं प्रकृतिं तामसीं राजसीं मासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः १२

रामानुजभाष्यटीका ५

मोघाशेति ममानुष्ठाने परमकारुण्यादिपरत्वनिरोधनकरीं राक्षसीं आसुरींच मोहिनीं प्रकृतिमाश्रिताः मोघाशाः मोघवांछिताः मोघकर्माणो मोघारंभाः मोघज्ञानाः सर्वेषु मदीयेषु चराचरेषु अर्थेषु विपरीततया निष्फलज्ञानाः विचेतसः सर्वत्र विगतयथार्थज्ञानाः मां सर्वेश्वरं इतरसमं ज्ञात्वा अपहसयंते कर्तुमिच्छंति यत्नुहिश्यारंभान् कुर्वंते तत्सर्वं मोघं भवतीत्यर्थः १२

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

तेषां कर्मज्ञानमाकांक्षा चेति सर्वं निष्फलमवस्तुविषयत्वात् आसुरी राक्षसी चेति उद्रिक्तरजस्तमोधर्माण इति १२

परमार्थप्रपाटीका ७

८० अथ तेषां मूढत्वमेव प्रकटयति मोघाशा इति मोघा निष्फला तद्देवतोपासनया क्षणभंगुरा तुच्छफलाशा येषां ते अतएव मदीश्वरत्वेनात् मोघानि मोघानि कर्माणि येषां ते तथा मोहं कृतकाश्रितं ज्ञानं येषां ते वि

चेतसो विक्षिप्तचेतसः अथ सर्वं चरेत मोहाराक्षसीमित्यादि राक्षसीतां
मसीं हिंसाप्रचुरां आसुरीं कामक्रोधदर्पबहुलां मोहिनीं बुद्धिभ्रंशकरीं
प्रकृतिं स्वभावमाश्रिताः संतो मामवजानंतीति पूर्वेणान्वयः तदुक्तं का
विद्यामोहमूर्तिः परब्रह्मचरता राक्षसी प्राडुरासीत्स्या गर्भिण्येभकौघविष
ममज्जनयंत्यथ चक्षुता मिथाने यासेकं नीचमार्गे रतिजडमपरं धावतीतस्त
त्राम्यत् वाह्यातः स्वप्नमहरति तदपरं किं पुनस्तत्समाजइति १२

वनमालीटीका ८

तेषामज्ञानफलमाह मोघाशा इति ईश्वरः विनैवाकर्माण्येवास्मभ्यं फलं
दास्यतीत्येवंरूपा मोघानिःफलैवाशाफलप्रार्थना येषां ते अत एवेश्वरवि
मुखत्वात् मोघानि श्रममात्ररूपाण्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि येषां ते मोघ
मीश्वराप्रतिपादकं कुतर्कशास्त्रजनितं ज्ञानं येषां ते कुत एवं यतो विचेतसो
भगवदवज्ञानजनितदुरितप्रतिबद्धविवेकविज्ञानाः किं च ते भगवदज्ञा
नाद्राक्षसीतामसीमविहितहिंसाहेतुद्वेषप्रधानां आसुरीं राजसीं शास्त्रा
नभ्यनुज्ञातविषयभोगहेतुरागप्रधानां च मोहनीं शास्त्रीयज्ञानभ्रंशहेतुं
प्रकृतिं स्वभावमाश्रिता एव भवंति १२

कृष्णमैवजयन्तीटीका [illegible]

ननु सर्वेश्वरं त्वामवजानतां तेषां का गतिः स्यादि[illegible] विशेषणाक
ह्यनेनैव तदुक्तिमाह मोघाशा इति मोघाशाः मोघा व्यर्था आशा ऐहि
कामुष्मिकफलभोगप्राप्तिस्पृहा येषां ते तथा ते अ[illegible]कारादि देवभक्ता अपि
मदवज्ञानात्तेषां सर्वाः स्वर्गभोगेच्छा न सिद्ध्यंतीत्यर्थः मोघकर्माणो मो
घं निष्फलं कर्माग्निहोत्रादिरूपं कर्म येषां ते तथा मदवज्ञानात्तेषां सर्वं नित्य
नैमित्तादिलक्षणं निष्काममपि सर्वं परिश्रममात्रफलं भवतीत्यर्थः मोघ
ज्ञाना मोघं व्यर्थं ज्ञानं शास्त्रीयमनुभवरूपं वा येषां ते तथा मदवज्ञानात्तेषां
सर्वं ज्ञानमयथार्थरूपत्वेन विपरीतं भवतीत्यर्थः ननु चित्तस्य सावधानत्वे
सत्येवं कुतस्ते भवन्तीति चेत्तत्राह विचेतसः विगतविपरीतप्रायं चेतो ये
षां ते तथा मदवज्ञानात्तेषां चित्तं शास्त्रप्रतिपाद्यवस्तुयाथात्म्यस्वरूपस्फूर्ति
नष्टा भवतीत्यर्थः तथोक्तं दुष्टवेलवेयावेतिभौतिकं देहं कृष्णस्य परमात्मनः
यः सर्वस्मात् बहिः कार्यः श्रौतस्मार्तविधानतः मुखं तस्यावलोक्यापि सचे

श्री
गी टी
न

लस्वानमाचरेदिति अतएवराक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः राक्ष
सींहिंसादिप्रचुरांतामसीं आसुरींकामगर्वादिबहुलांराजसींमोहिनींस्वपर
स्वरूपज्ञानादिविवेकविलोपिनींप्रकृतिंस्वभावंश्रिताः आश्रिताः निरयनिवा
सार्हाःलिष्टत्तिमविंद्याततेदुर्गतिरूपांगतिंप्राप्नुवंतीतिभावः १२

तेचभगवदज्ञाननिंदनजनितम

मधुसूदनीटीका १०

ह्याडुरितप्रतिबद्धबुद्धयोनिरंतरंनिरयवासा

र्होएव -

६।

ईश्वरमंतरेणकर्माण्येवनः फलंदास्यंतीत्येवंरूपामोघानिष्फलैवाशाफल
प्रार्थनायेषांते अतएवेश्वरविमुखत्वान्मोघानिष्फलमात्ररूपाण्यग्निहोत्रा
दीनिकर्माणियेषांतेतथामोघमीश्वराप्रतिपादककुतर्कशास्त्रजनितंज्ञा
नंयेषांते कुतएवंयतोविचेतसोभगवदवज्ञानजनितदुरितप्रतिबद्धवि
वेकविज्ञानाः किंचतेभगवदवज्ञानवशात् राक्षसींतामसीमविहित
हिंसाहेतुद्वेषप्रधानां आसुरींचराजसींशास्त्रानभ्युपगतविषयभोगहे
तुरागप्रधानांच मोहिनींज्ञानभ्रंशहेतुंप्रकृतिंस्वभावमाश्रिता
एवभवंति ततश्चत्रिविधंनरकस्येदंद्वारंनाशनमात्मनः कामःक्रोधस्त
थालोभस्तस्मादेतत्त्रयंत्यजेदित्युक्तनरकद्वारभागितयानरकयातनामेवतेसततमनुभवंती

न

त्यर्थः [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] १२

सदानन्दीटीका ११

तेश्रीनारायणावज्ञानिंदनोद्भूतपातकैः विभ्रांतबुद्धयोनित्यंनिरयाहीं
इतीर्यते १ फलंदास्यंतिकर्माणिविनेवेश्वरमत्रनः इत्येवंनिष्फलैवा
शायेषांतेव्यर्थजीवनाः २ अतईश्वरवैमुख्यात्कुत्सितमात्रात्मकानिच अग्नि
होत्रादिकर्माणियेषांतेव्यर्थचेष्टिताः ३ तथैवनिष्फलंयेषांज्ञानंभ्रांतकु
तर्कजं ईश्वरनिंदादिजैःपापैःप्रतिबद्धधियोयतः ४ मदवज्ञावशात्तेचरा
क्षसींतामसींजनाः वृथाहिंसाद्वेषप्रधानामासुरींतथा ५ शास्त्र
निरंकुशभोगादिरागलोभादिकारिणीं मोहिनींशास्त्रजज्ञानभ्रंशहेतुंस

माश्रिताः ५ प्रकृतिंदुःस्वभावाद्योनिरयार्हीस्तनमवते ७।१२

नीलकंठीटीका १२

मद्वक्तानाज्ञते मोघाशाः इत्थेवमाशा आशिषो येषां ते मोघाशाः
तथा मोघकर्माणः निष्फलोद्योगाः मोघज्ञानाः निष्फलज्ञानाः
यतो विचेतसः निर्विवेकाः यतो राक्षसीमासुरींच रजस्तमःप्रधानां
मोहिनीं मोहकरीं प्रकृतिं श्रिताः छिंधि भिंधि पिब खाद परस्वमपह
रेत्येवंशीलाः क्रूरकर्माणो भवंतीत्यर्थः १२

मूफलत्वमेवलक्षयति ॥

आनंदीटीका १२

मोहिनीं तमसः प्राचुर्येणज्ञानमाच्छादयंतीं आसुरीं राक्षसीं च प्रकृ
तिमाश्रितानां जीवानां विचेतसां विगततत्त्वज्ञानानां मां परमेश्वरमभ
जतां यद्देवदास्यामीत्यादिवक्ष्यमाणाशास्तहापि मोघा विरुद्धफलैव
तेषामित्थं निरयपतनात्केः तथैव कर्म क्रियमाणं मोघमेव तेषां ज्ञान
मपि वक्ष्यमाणं विरुद्धमेव १२

रामकंठीटीका १४

मोहनीं स्वभावाज्ञानकारिणीं प्रकृतिं गुणमयं स्वभावं श्रिता देहात्मका
हंकारनिबंधनस्थितयो तएव कीदृशीं प्रकृतिं मासुरीं रजोलेशानुगत
तमःप्रधानां तथा राक्षसीं केवलतमःप्रधानां शुभमाध्यमाः स्वसर्ग
भेदत्वेन प्राक्तनस्तावनायां शुक्लस्वरूपं यतएवंविधां प्रकृतिं श्रिताः
ततो मोघाशा मोघा फलशून्या आशा येषां ते तथाविधाः ते ह्यात्मस्वरूपात्
मप्रकृतिवाद्जस्तमोमयत्वे सति कामात्मानो भोगविषये संकल्पं कु
र्वंति न तु तत्फलप्राप्तिहेतुं शास्त्रोदितं कर्मारभंते ततो मोघाशा इत्यु
क्तं तथा मोघकर्माणो यदपि कर्मारभंते तच्छास्त्रीयोपायनियमाभावा
न्मोघं निष्फलं येषां ते तथाविधाः वक्ष्यति हि राजसतामसयोः कर्मणोर्ल
क्षणं तद्यथा यत्तु कामेप्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः क्रियते क्लेश
बहुलं तद्राजसमिति निरूह्यते अनुबंधं क्षयं हिंसामनवेक्ष्य च पौरुषं मो
हादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते इति तथैवंविधं कर्तृलक्षणमपि
रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः हर्षशोकान्वितः कर्ता रा
जसः परिकीर्त्यते तथा अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः

विषादीदीर्घसूत्रीचकर्त्तातामसउच्यते तथा मोघज्ञाना नास्तिकीर्वि
तकर्मा निष्फलिहे तद्वाकर्मारंभश्रवणादिताविस्तानमपिमोघं निष्फलमे
षां तेन शोकाः सात्त्वर्षकं हि कर्म सान्स्येवचाहरादि प्रकृत्याश्रि
तत्वात् संबंधिनो विपर्ययप्रतिपत्तिदोषसंबंधात् कर्मफलेन विसंवा
दान्निष्फलत्वात् स्थितैव तथाचैवं विपत्तानलक्षणामपि वक्ष्यति ह
यस्केनत्वयज्ञानेनानाभावान्स्थ्याग्विधान् वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तद्रा
जसमिति स्मृतं तथा यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहेतुकं
अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतमिति मोघज्ञाना विचेतसः
तत्त्वार्थनिष्ठताभावात्तदपि विगतसम्यग्ज्ञानलक्षणस्वकार्याकर
णादविद्यमानमेव चेतो अंतःकरणं येषां ते तथाविधाः [illegible]
मायाक्रोडीकृतात्मानस्तु प्रकृत्याश्रितानां [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] १२ लासिकी [illegible]टीका १५

किंच तेषां कर्मणां मोक्षाकांक्षा च सर्वं निष्फलमवस्त्वविषयत्वात् यतो वि
चेतसो विवेकशून्याः तथाः राक्षसीं आसुरीं राजसकामदर्पादिबहुलां रा
क्षसीम् तामसीं हिंसादिबहुलाम् मोहिनीं स्वभावाच्छादिकां प्रकृतिं नी
स्वभावमाश्रिताः संतः मामवजानन्ति इति पूर्वेणैवान्वयः [illegible]
[illegible] १२

पंचोलीटीका

यतो नाद्रियंते अत आह मोघाशेति यत एव मोघाशाः निःफलका
माभिलाषाः परमेश्वरं अवगणय्य फलाशया कर्माणि प्रवृत्ताः अ
त एव फलदातुः अवगणनात् मोघकर्माणः अत एव मोघज्ञाना वि
चेतसः विगतविवेकाः राक्षसीं आसुरीं च मोहिनीं मोहकरीं प्रकृ
तिं स्वभावमाश्रिताः मामवजानंति अवगणयंति १२

[illegible]वीरसमिद्धायिनी॥

मोघाशा इति निष्फलत्वे तेषां तत्तल्लोकाभिलषणं तदर्थं कर्म

तुष्ठानं ज्ञानं वा यथार्थं भवति तेषां चित्तं च इदं कर्तव्यमिदं ने
ति विवेकाच्छन्नतीत्यर्थः यतस्तेनाज्ञसा स्वस्वसंबंधिनं स्वभा
वं किंकर्तव्यतायां मोहोत्पादकं श्रिताः १२॥

मधुभाष्य

तेषां फलम् मोघाशा इति भगवद्द्वेषिभिराशासितमानुष्मि
कं न किंचिदाप्यते सत्कादिकर्माणि च तेषां द्वेषेण ज्ञानं च के
नापि ब्रह्मकल्पादि भक्त्याद्युपायेन न कश्चित्कर्षार्थज्ञानुष्मि
कस्तेनाप्यत इत्यर्थः वक्ष्यति च तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारे
ष्वित्यादि मोघत्वमेव कर्मणा मनसा वाचा यो द्विष्याद्विभुम
व्ययम् मज्जन्ति पितरस्तस्य नरके शाश्वतीः समाः यो हि द्विष्या
द्विबुधश्रेष्ठं देवं नारायणं हरिं कथं न सम्भवेद्द्वेष्यस्त्रालोको
तस्य कस्यचिदिति सर्वात्मके ज्ञानभक्तोद्दियस्य नारायणे
पुष्करविष्टराय सर्वाविमोहेषधुतश्चेतस्मिन्नुपेणानंतशौ
ण्यस्य समो न चैवेति सामवेदे शांडिल्यशाखायां कामात्
स्नेहाद्भयाद्द्वेषाद्यथा भक्त्येश्वरे मनः आवेश्य तदघं हित्वा ब
हवस्तद्गतिं गताः गोप्यः कामाद्भयात्कंसो द्वेषाच्चैद्यादयो नृ
पाः संबंधाद्वृष्णयः स्नेहाद्यूयं भक्त्या वयं विभो वैरेण यं नृ
पतयः शिशुपालपौंड्रसाल्वादयो गतिविलासविलोकना
द्यैः ध्यायंत आकृतधियः शयनासनादौ तत्साम्यमीयुरनु
रक्तधियः पुनः किमित्यादि श्रीभागवते भक्तप्रियत्वज्ञापना
यं नित्यध्यानकृत्यर्थं च स्वभक्तस्य कदाचिच्छापबलात्
द्वेषिणोपि भक्तिफलं भगवान्ददातीति भक्ता एव हि पूर्व
शिशुपालादयः शापबलाद्द्वेषिणः तत्पूर्वपार्षदत्व
शापादिकथनाच्चैतज्ज्ञायते अन्यथा किमिति तदप्रस्तुतमध्ये

त भागवतः साम्यकथनं तु द्वेषिणामपि तूष्णं सर्वत्र न भक्ति
फलमेव ददातीति ज्ञापयितुं न मे भक्तः प्रणश्यतीति न च
भावो हि भावकारणमित्यादि विरोधः द्वेषभाविनां द्वेष एव भ
वतीति हि युक्तम् अन्यथा गुरुद्वेषिणामपि गुरुत्वं भवतीत्य
निष्टमापद्येत न चाकृतयीते विशेषः तेषामेव हिरण्यकशि
पादीनां पापप्रतीतेः हिरण्यकशिपुश्चापि भगवन्निंदया त
मः विविक्षुरत्यगात्सूनोः प्रह्लादस्यानुभावत इति यदनिंद
त्पिता मघं त्वद्भक्ते मयि चाघवान् इत्यादारभ्य तस्मात्पिता
मे पूयेत दुरंता दुस्तरादघात् इति प्रह्लादेन भगवतो वरया
चनाच्च वृद्धश्रवस्यैव प्रतिषेधः क्वचिदेव तदुक्तिरिति विशे
षः यस्मिंस्तदुच्यते तत्रैव च निषेध उक्तः महतामपि विरो
धश्चोक्तः पुरस्तात् अयुक्तिमद्युक्तिमंत्र्येव बलवंति वा
क्यानि युक्तं यश्चोक्तान्येषां न मते षां का विकृतिः साम्ये
पि वाक्ययोर्लोकानुकूलं ननुकूलयोर्लोकानुकूलमेव
बलवत् लोकानुकूलत्वे च भक्तप्रियत्वं नेतरत् उक्तं च ते
षां पूर्वं भक्तत्वं मन्ये ह वान्भागवतान्न्यायी प्रोसंरम्भमार्गा
भिनिविष्टचित्तान् इत्यादि अतो न भगवद्द्वेषिणां का वि
कृतिरिति सिद्धं द्वेषकारणमाह एतदसीमिति नेतरे हि
षतीति दर्पायितं देवानाह ॥२॥

भाषा अनुवाद

और जो मनुष्य हमसे भिन्न और देवतोंसे कि शीघ्र फल देय गे ऐसी निःफल आशा करते हैं और हमसे विमुख जो फलके हेत कर्म करैं हैं और जिनके शास्त्रसे जो ज्ञान सो नाना कुतर्क युक्त है वेई सकल विचेतस कहे विक्षिप्त चित लोग अनर्थ के हेत हिंसादि तामस कर्म तथा काम अभिमान से भरी हुई जो राजसी बुद्धि तिसके आश्रित होय हमकोन जानि हमारा निरादर करते हैं १२।

दोहा

वृथा आश वृथाकर्म हूं वृथा ज्ञान अनचेत राक्षस असुर स्वभाव के आश्रे मोह समेत १२॥

53

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः भजंत्य
नन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययं १३

आनंदगिरि

शांकरभाष्यटीका १

केपुनर्भगवंतं भजंते तानाह येपुनरिति महान् प्रकृष्टोयत्नादिभिः
साधितआत्मास्वंयेषामितिप्रकृतिमाश्रिताह अस्त्विति नशब्दो
वधारणे प्रकृतिं विशिनष्टि शमेति अनन्यस्मिन्परभूते मयिपरस्मि
न्नेवमनोयेषामितिशुद्धसत्वाव्याकरोति अनन्यचित्ताइति अत्रातेसेवा
नुपपत्तेः शास्त्रोपपत्तिभ्यामादौ ज्ञात्वाततः सेवंते इत्याह ज्ञात्वेति १३

शांकरभाष्यं

आनंदगिरिकृतटीका २

येपुनः श्रद्दधानाः भगवद्भक्तिलक्षणे मोक्षमार्गे प्रवृत्ता महात्मानस्तु
अक्षुद्रचित्ताते मामीश्वरं पार्थ दैवीं देवानां प्रकृतिं शमदमदयादिल
क्षणामाश्रिताः संतोभजंति सेवंते ऽनन्यमनसो ऽनन्यचित्ता ज्ञात्वा भू
तादिं भूतानामादिकारणमव्ययं १३

स्वामिकृतटीका ३

केतर्हि त्वामाराधयंतीत्यतआह महात्मानइति केमहात्मनः कामाद्य
नभिभूतचित्ताः अतः अभयं सत्वसंशुद्धिरित्यादिना वक्ष्यमाणां दैवीं प्रकृति
माश्रिताः अतएव मद्व्यतिरेकेणान्यस्मिन् मनो येषां ते भूतादिं ज
गत्कारणमव्ययं नित्यं च मां ज्ञात्वा भजंति १३

पैशाचभाष्यटीका ४

महात्मानः अक्षुद्रांतःकरणाः मामीश्वरं वा पार्थ देवानामियं दैवी सा
त्विकी तामाश्रिताः भजंति सेवंते अनन्यमनसो न विद्यते ईश्वरादन्यत्र
मनो येषां ते अनन्यमनसः ज्ञात्वा जगत्स्य भूतादिं मां सकलभूतानामंतः
करणमव्ययं विनाशरहितं १३

रामानुजभाष्यटीका ५

महात्मानइति येतुस्वकृतैः पुण्यसंचयैर्मां शरणमुपागम्य विध्वस्तस
मस्तपापबंधा दैवीं प्रकृतिमाश्रिता महात्मानस्ते भूतादिमव्ययं वाङ्मन
सागोचरकर्मस्वरूपं परमकारुणिकतया साधुपरित्राणाय मनुष्यत्वे
नावतीर्णं मां ज्ञात्वा ऽनन्यमनसो भजंते मत्प्रियत्वातिरेकेण मद्भजने

श्री
गी टी
न

54

नविनामनसश्चात्मनश्चबाह्यकरणानांचधारणमलभमानानामङ्गज
नैकप्रयोजनानामांभजंति १३

अभिनवगुप्तकृतटीका ९ दैविकीसात्विकीमू

सर्वार्थं १३

परमार्थप्रपाटीका ७

केतर्हित्वामाराधयंतीत्याशंक्यदेवाममुपासकाः संतीत्याह महात्मा
नइति महान्कामक्रोधजयशीलआत्मामनोयेषांतेमहात्मानः
दैवींमोक्षसाधनीभूतांप्रकृतिंस्वभावमाश्रिताः संतः अनन्यमनसः
अव्यभिचारिणाभक्त्योपेतामदेकात्मामांसगुणब्रह्मत्वेनभजंति ज्ञानि
नस्तुमामव्ययमनाद्यंतंभूतादिंस्थूलसूक्ष्मप्रपंचकारणीभूतंनिर्गु
णब्रह्मरूपंज्ञात्वाभजंति १३

वनमालीटीका ८

भगवदेकशरणाएवभगवंतंभजंतेश्वर्यैकंगृह्यंतमंतावंलभंतेचेत्या
ह महेतिमहाननेकजन्मकृतसुकृतैःसंस्कृतः त्वद्कामाद्यनभिभूत
आत्माचित्तंयेषांतेअभयंसत्वसंशुद्धिरित्यादिवक्ष्यमाणांदैवींसात्विकीं
प्रकृतिमाश्रिताःनविद्यते मदन्यस्मिन्मनोयेषांतेभूतादिंसर्वजगत्का
रणमव्ययंसदेकाकारंमांसर्वैश्वर्यंसदनंतगुणालयंज्ञात्वाभजंतेसेव
तेतनस्तादृशंमामपरोक्षीकुर्वंतितत्तोमत्प्रसादेनसंसारान्मुच्यंतइ
तिभावः १३

कुसुमवैजयंतीटीका ९

ननुयेत्वमानुषींतनुमाश्रितंत्वामाद्रियंतेतेकीदृशाः सत्तिस्यपेक्षायामा
ह द्वाभ्याम् महात्मानस्त्विति हेपार्थ इत्याद्युक्तयेतु महात्मानः महान्रा
जसतामसस्वभावरहितआत्माचित्तंयेषांतेतथा रादस्यादिप्रकृतिवि
हितार्थः महामहात्माकृतविषयवासनाशून्यः आत्माचित्तंयेषांते
तथा [illegible] नरो
[illegible] यद्वा महान्काम
क्रोधाद्यनभिभूतआत्मामनोयेषांतेतथा यद्वा महान्सरागरनरा
दिसाध्यनीयआत्माटेहोयेषांतेतथाअनेकजन्मार्जितपुण्यपुंजैर्लब्धो
धर्मोपंभावनश्रेष्ठोमानुषदेहोयेनतुल्यमभक्तिप्रकेनानिषेनप्राकृते

नापि नित्यप्राकृतं दिव्यविग्रहं जनागच्छं तितज्ञाः किं रहितेन देवदेहे
नापि वयं नात्मगोः हो अस्मात् पिपिणि गि एवं ह्रस्वं देहं विनिनत्य कृत्स्न
भक्तदेहस्यैव स्मात्याकुर्वन्तीत्यर्थः यद्वा महान्देवादिभिः पूजनीयः आ
त्मा देहो येषां ते तथा यद्वा महान् चेतनाचेतनब्रह्मस्वरूपविदात्मा
चित्तं येषां ते तथा इत्यनेन त्रयाणां तत्त्वानां मध्ये एकतमस्याप्यज्ञाना
भावेनावधानानुपपत्तिर्ज्ञानाभावस्तत्सम्भावितम् यद्वा महात्मा
नो महोदारचित्ताः परदुःखेन स्वयं दुःखितो भवन्ति तद्दुःखं वेतप्रणस्व
भावा इत्यर्थः एवंभूता एव ते कृतार्थत्यपेक्षायामाह यतो ऽनन्यमनसः
नास्त्यन्येष्वशिवब्रह्मादिदेवानां तेषु मनो येषां ते तथा विलम्बं विनाभा
वीष्टफलदं परमप्राप्यं परमाराध्यं जगत्कारणं वासुदेवं नमन्यन्ते इ
त्यर्थः तदेव कुतो यतो दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः सात्त्विकं स्वभावमा
श्रिताः अभयं सत्त्वसंशुद्धिरित्यादिना वक्ष्यते यद्वा देवस्य विष्णोर्वि
मोदैवी जीवभूतां परां प्रकृतिमाश्रिताः अहं चेतनरूपो भगवदंश
भूत इत्येवं चेतनरूपा न देवब्रह्मादिनानाविषयाकाराभूतास्वचेष्ट
या मां वंचयित्वा सर्वदा ये पि संसारापकूपपातयिष्यतीत्येवं विविच्या
चेतनप्रकृतिनियुक्तात्मस्वरूपेणावस्थिता इत्यर्थः यद्वा विष्णुदे
वस्येयं दैवी तां प्रकृतिं क्षमाकारुण्यसौशील्यादिभगवद्गुणस्वभाव
माश्रिताः यदाराध्यस्वभावमाराधकः प्राप्नोति तद्दैवतस्य कार्यं स्थि
अतिशीलानन्यस्याराधकस्य तद्गुणस्वभावप्राप्त्यैव शीतनि
ष्ठुतिः स्याज्ञात्वर्थ इत्यर्थः भूतादिं भूतानां चेतनाचेतनरूपाणामादिः
कारणं तमव्ययं अव्ययस्वरूपं नित्यमित्यर्थः ज्ञात्वाऽसतामवनाया सतां
[illegible] विनाशनाय
धर्मसंस्थापनाय च भूभारहरणाय च विधिशिवेन्द्रादिसुरैः सम्प्रार्थि
तः स्वस्वाभाविकानन्ताचिन्त्यगुणशक्त्यादिकमत्यजन्नेव वसुदेवगृ
हे नराकारेण स्वेच्छयावतीर्णोऽयं नारायण इति निश्चित्य मां सर्व
कारणं सर्वेश्वरं नमस्कारार्थिन भजन्ति सेवन्ते विशेषणत्रयेणैतेषु
श्रानन्यप्रवणमनुजनाधिकारित्वमेव च मे सामीप्यं कुर्वन्ति य
था वक्रो विनङ्क्ष्यन्ति यो तितम ।१२

+ भगवद्विमुखानां फलकामनायाः तत्प्रयुक्तस्य नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मानुष्ठानस्य तत्
प्रयुक्तशास्त्रीयज्ञानस्य च वैयर्थ्यात् पारलौकिकफलतत्साधनशून्यास्तेनापीहलौकिकं किं
फलमस्तीति तेषां विवेकविज्ञानशून्यतया विचेतसो हि ते अतः सर्वपुरुषार्थबाह्याः शोच्या एव
सर्वेषां ते चकाराद्युक्तं अथ
मधुसूदनीटीका ९
नाके सर्वे पुरुषार्थभाजो शोच्याः ये
श्री भगवदेकशरणाः उच्यते ॥

गी टी
न

55

+ महाननेकजन्मकृतसुकृतैः संस्कृतः क्षुद्रकामाद्यनभिभूतश्चान्तः
करणं येषां त एव अभयं सत्त्वसंशुद्धिरित्यादि वक्ष्यमाणां दैवीं सा
त्त्विकीं प्रकृतिमाश्रिताः अत एवानन्यमनसः मद्व्यतिरिक्ते नास्ति मनो
येषां ते अनन्यमनसो भूतादिं सर्वजगत्कारणमव्ययमविनाशिनं च
मामीश्वरं ज्ञात्वा भजन्ति सेवन्ते [illegible]
१३

सदानंदीटीका ११
फलाशा कर्म च ज्ञानमैहिकामुष्मिकार्थदं भगवद्विमुखानां स्यादि
फलं मूढचेतसां १ अतः सर्वपुमर्थेभ्यो बाह्याः शोच्यास्त एव च वराका
इति संप्रोक्तमिदानीं केतरे जनाः २ भगवच्छरणा ये स्युः पुरुषार्थैक
भागिनः अशोच्याः सन्ति शिष्टास्त इत्याह भगवान् स्वयं ३ बहुजन्मा
र्जितैः पुण्यैर्येषां धीः संस्कृता भवेत् कामैरनभिभूता ते महात्मानो
गुणाकराः ४ अभयं सत्त्वसंशुद्धिरित्यादि प्रकृतिं श्रिताः अत एव च
नान्यस्मिन्मनो येषां हि गोचरे ५ ते मां सर्वजगद्धेतुमविनाशिनमी
श्वरं ज्ञात्वाचार्योपदिष्टेन सेवन्ते वैदिकाध्वना ६।१३

नीलकंठीटीका १२
तथा ये महात्मानः अक्षुद्रचित्ताः तस्सर्वेभ्योऽसन्तं विलक्षणाः मां भ
जन्ति यतो दैवीं प्रकृतिं सत्त्वप्रधानां आश्रिताः अनन्यमनसः एकाग्रचेतसः किं
गतानुगतिकतया दंभेन वा भजन्ति न किं तर्हि मां भूतादिं सर्वस्य
तकारणं अव्ययं ज्ञात्वा मत्वा भजन्ति १३

आनंदीटीका १३
महान् राजसतामसीभ्यामभिभूयमानो विर्भावाद्रिक्ता आत्मा येषां ते
[illegible] १३

रामकंठीटीका १४
+ अल्लावनाम्प्रतिपादितपापरब्रह्मरूपमध्याः परस्या दैव्याः प्रकृतिं दै
वीं सम्यग्ज्ञानविवेकयोग्यतनशीलत्वाद्देवशब्दवाच्यानां सम्बन्धिनी
प्रकृतिं स्वभावमाश्रिताः स्त त एव महात्मानः उत्कृष्टस्वभावा मामेप

+ एवमेकांतनो मायाक्रीडीकृतानां मानुषरूपकृत्याश्रितानां हननिंदनप्रतिपाद्यविद्यानुद्धीनानां शब्द
शिनिवृत्तिविषयशास्त्रोपदेशमात्रं कृतानां देवप्रकृत्याश्रितानां प्रतिपिपादयिषुः परदेवप्रकृत्या
श्रितानां माचक्ष्णां प्रतिपादयितुमाह ॥ +

रमात्मानंभजंतेचनविंधसेवया अनन्यमनसोमह्यतिरिक्तवस्तु
न्तराभावप्रकृष्टप्रतिपत्तिवान्मय्येवैकस्मिंस्तेषमनोयेषांतेतथा
विधाः तानाचाज्ञुष्ठानमितिनिश्चितैः कीदृशंमांविदित्वाभजंतेभूता
दिं भूतानांचेतनाचेतनानांमध्येआदिंप्रथमं तथाव्ययंनित्यत्वा
न्नमनलयोविद्यतइत्यर्थः सर्वभूतानामायन्तवन्ति अहमादिरेवना
नवानित्यत्वतात्पर्यं [ ] १३

केपुनस्त्वांभजन्तेइत्यत लासिकी ~~[illegible]~~टीका १५

आह- तेलेभ्योवैलक्षण्ये दैवीसात्विकीशमदमादिलक्षणांप्रकृतिंस्वभाव
माश्रिताजनाः अनन्यमनसोनविद्यतेमत्तस्मिन्कामेफलादौमनोये
षांतेतादृशाःसन्तः शास्त्रतोगुरूपदेशतोवामामनुकलक्षणामीश्वरं
ज्ञात्वाप्रमाणेननिश्चित्यभजन्ति परप्रेमास्पदीकृत्योपासते कीदृ
शंमांभूतादिं भूतानांचराचराणामादिंकारणम् तथाव्ययमक्षयं
तेनमहात्मानःसर्वेनमाः [ ]

[ ] १३

पंचोलीटीका

ये:पुनःश्रद्दधानाभगवद्भक्तिलक्षणेमोक्षमार्गेप्रवृत्तामामाहि
ये:पुनःश्रद्दधानाभगवद्भक्तिलक्षणमोक्षमार्गेप्रवृत्तामामाहि
यतइत्याह महात्मानइति हेपार्थतपुनःमहात्मानःअक्षुद्रवि
त्तादैवीप्रकृतिंदेवानांस्वभावंशमदमादयःश्रद्धादिलक्षणामा
श्रिताअनन्यमनसःसंतःभूतानामाकाशादीनांआदिंअव्ययंनि
त्यंचमांज्ञात्वाभजंति १३

रणवीरसमिद्धेयिनी॥

केपुनस्त्वांभजंतीत्याह महात्मानइति महांतोतिप्रशस्ता
आत्मानोबुद्धिरितियन्त्रायेषांतेमहात्मानः प्रशस्यतरबुद्धि
प्रतियत्नश्चालिनस्तेजस्विनश्चदाक्षिण्यप्रवराःमांअभूता
दिनभूतः प्रामआदिर्यस्यतमनादिमंतं तथाव्ययमनंतंच
विज्ञाय अतएव नविद्यतेन्यत्रदेवतांतरादौपुत्रमित्रदारा
गारादिषुमनोयेषांतेतादृशाभूता भजंति प्रावरणमसावित्ति

थियाश्रपद्यंते यतस्ते दैवीप्रकृतिं देवस्वभावमथच देवानां
गतामियं दैवीप्रकृतिः प्रकृष्टास्त्वयमो विनाकृतिर्यतस्तेऽ
ष्टद्मनादिलक्षणकलामास्थिताः शुद्धादिव्यापारमाचरंत
इतियावत् १३॥

मधुभाष्य

महात्मनइत्यादिना सर्वस्यैकपवनारायणः स्थितएकत्वे
न पृथक्त्वेनसर्वतोवैलक्षण्येन न बहुधादिरूपमाभाति
शुक्लमिवलोहितमिवाथो नीलमिवाथार्जुनमितिदिश
नस्तुजातीयं दैवमेवापरइत्युक्तप्रकारेणबहवोबहुधा
प्रतिभातेविज्ञानमाहू १४॥

दोहा

पार्थ महात्म पुरुष मोहि देव स्वभाव प्रभूत भजत एक मन
जान मोहि अव्यय आदि प्रभूत ॥१३॥

सततंकीर्तयंतोमां यतंतश्चदृढव्रताः नमस्यंतश्च
मांभक्त्या नित्ययुक्ताउपासते १४

आनन्दगिरि शांकरभाष्यटीका १

अव्ययमविनाशिनं भजनप्रकारं पृच्छति कथमिति तत्प्रकार
माह सततमिति सर्वदेति श्रवणावस्थायां गृहीतं कीर्तनं वेदांतश्र
वणे प्रवीणे जपश्च व्रते ब्रह्मचर्यादि नमस्यंतश्च मां प्रतिचेतसा प्र
ह्वीभवंतो भक्त्या परेण प्रेम्णा नित्ययुक्ताः संतः तदासंयुक्ताः १४

शांकरभाष्य आनंदगिरिकृतटीका २

कथंसततंसर्वदाभगवंतं ब्रह्मस्वरूपंमांकीर्तयंतोयतंतश्चेंद्रियो
पसंहारेशमदयाःहिंसादिलक्षणैर्धर्मैःप्रयतंतोदृढव्रतादृढंस्थि
रमचलंव्रतंयेषांतेदृढव्रतानमस्यंतश्चमांहृदयेशयमात्मानंभक्त्या
नित्ययुक्ताःसंतउपासतेसेवन्ते १४

स्वामिकृतटीका ३

तेषांभजनप्रकारानाह द्वाभ्यां सर्वदास्तोत्रमंत्रादिभिःकीर्तयंतः के
चिन्मामुपासतेसेवंतेदृढानिव्रतानिनियमायेषांतादृशाःसंतोयतं
तः पावंतेचेंद्रियोपसंहारादिष्विज्यादिषुप्रयत्नंकुर्वंतश्च केचित्
भक्त्यानमस्यंतः प्रणमंतश्चामेनित्ययुक्ताअवहिताःसेवंतेभक्तेइतिनि
त्ययुक्ताइतिचकीर्तनादिष्वपिद्रष्टव्यं १४

पैशाचभाष्यटीका ४

सततमिति सततंसर्वकालेकीर्तयंतःभाषमाणाः यतंतःयत
मानाःदृढव्रताः दृढंव्रतंयेषांतेदृढव्रतसंकल्पाः नमस्यंतःनम
स्कारंकुर्वंतः मामीश्वरंभक्त्याप्रीत्यानित्ययुक्ताउपासतेसेवंतेइत्यर्थः १४

रामानुजभाष्यटीका ५

ज४ सततमिति अत्यर्थमत्प्रियत्वेनमत्कीर्तनयत्ननमस्कारैर्विनाक्षण
मात्रमप्यात्मधारणमलभमानामद्गुणविशेषवाचीनिनामानिस्म
त्वापुलकितसर्वांगाहर्षगद्गदकंठानारायणकृष्णवासुदेवेत्येवमा
दीनिसततंकीर्तयंतस्तथैवयजंतःयत्कर्मार्चनादिकेप्रवंदनस्तवन

श्री
गी टी
न

५८

करणादिकेषु च दृढसंकल्पा यतमाना भक्तिभयावष्टम्भितमनोऽभ्य
भिमानाः पदद्वयकरद्वयशिरोभिरष्टभिरंगैरवितितपांसुकर्दमादिषु भु
णीतलेषु दंडवत्प्रणिपतंतः संतः मां नित्ययुक्ता नित्ययोगकांक्षमा
णा महात्मानः मम दास्यव्यवसायिनः उपासते १४

अभिनवगुप्तकृतटीका ६ यजंतो वाक्यद्वादियोगेः

सततं १४

परमार्थप्रपाटीका ७

अथ भक्तानां भजनप्रकारमाह सततमिति सततं निरंतरं कीर्त
यंतो मन्नाममहोत्सवं कुर्वंतस्तथा दृढव्रताः निश्चितसंकल्पाः संतो
यतंतः प्रयत्नं कुर्वंतः भक्त्यानतदेहेन मद्दिव्यमूर्तीर्वा नमस्य
तः नमस्कारं कुर्वंतः नित्ययुक्ता नियमवंत उपासते श्रुतिरपि क
स्तन्ने कतमस्यामृतानां मनामहे चारुदेवस्य नाम अग्नेर्वयं प्रथम
स्यामृतानां मनामहे चारुदेवस्य नामेति भाष्यं अमृतानां मोक्षप्र
दानां उपायानां मध्ये कस्य किं नाम कस्य कतमस्य कीदृशस्य देवस्य
नाम चारु मनामहे चारु मनोरमं सुखजनकं मन्यामहे इति प्रश्नः
उत्तरमाह अग्नेरिति अत्र कस्येत्यत्रोत्तरमग्नेरिति अग्निर्वै देवाना
मवमो विष्णुः परम इति श्रुतेः अथ कतमस्येत्युत्तरमाह प्रथमस्ये
ति सर्वेषामादिभूतस्य देवस्य विष्णोरित्यर्थः ७

वनमालीटीका ८

भजनप्रकारमाह सततमिति द्वाभ्यां ब्रह्मनिष्ठंगुरूपसन्नवेदांत
वाक्येनोक्तमनेन गुणान्मां सततं निरंतरं कीर्तयंतः श्रवणव्यापारविषयी
कुर्वंतः गत्वपसदनैनरकालेखयंत्सोत्रादिभिर्मद्गुणकर्मप्रधाननाम
स्तुतिः कीर्तयंतः यतंतः विजातीयवृत्त्यनंतरितचेतोवृत्तिप्रवाहं म
यि कुर्वंतः दृढव्रताः दृढानि प्रतिपदैकादशीयतनमशक्यानि अहिंसा
सत्यास्तेयब्रह्मचर्यादीनि व्रतानि येषां ते भक्त्या नितिप्रेमणा मां नमस्यं
तः साष्टांगदंडवन्नमस्कारान् कुर्वंतः चकारात् श्रवणं कीर्तनं विष्णोः
स्मरणं पादसेवनं अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनमिति नवधा
भक्तिः संगृह्यते तथा भक्ताः मद्विषयेण परेण प्रेम्णा नित्ययुक्ताः सर्व

दासंयुक्ताः तदेवं शमदमादिसाधनसंपन्नावेदांतश्रवणमननपरा
यणाः परमेश्वरे परमगुरौ प्रेमणा नमस्कारादिना च विगतविघ्नाः परिद
र्णसर्वसाधनाः संतो मामुपासते विजातीयप्रत्ययानंतरितेन सजाती
यप्रत्ययप्रवाहेण श्रवणमननोत्तरभाविना संततं चिंतयंति महा
त्मानः अनेन निदिध्यासनं च परमसाधनं दर्शितं एतादृशो साधन
योः कल्मषतिशुद्धांतःकरणं यदुक्तं भगवदाप्रोक्षं तदनायासेन भवतीति
भावः १४

कुसुमवैजयंतीटीका ९

केन प्रकारेण ते त्वां भजंतीत्यपेक्षायां तत्प्रकारमाह सततमिति नि
त्ययुक्ताः भाविनि नित्यमल्ये योगकांक्षमाणाः अप्राप्तसायाभूतवश्चेति
सत्त्वाद्वर्त्तमानेपि भूतकालिकनिष्ठाप्रत्ययः महात्मानो भक्ताः केवल
यामनिष्ठया भक्त्या मां सर्वेश्वरमुपासते सेवंते यद्वा भक्ता नित्ययुक्ता
महात्मानो [illegible] मा
मुपासते ज्ञानादिसाधनांतरापेक्षारहितेन केवलमद्भक्त्यैव नित्यमु
क्ताः संतो मदुपासनं कुर्वंतीत्यर्थः किं कुर्वंतः संतः सततं कीर्तयंतो
मां भक्त्या सततं सर्वदा देशकालावस्थादिशुद्ध्यशुद्धिविचारानपेक्षत्वे
न मां कृष्णेति नाम कीर्तयंतः अष्टादशाक्षरादीन्मन्मंत्राञ्जपंतः गोपा
लसहस्रराजादिभिर्मां स्तुवंतः कवचोपनिषत्सु गीतादीनि पठंतः ममा
नंतमधुराणि मंगलरूपाणि कर्मानुबंधीनि गोविंदगोपालगोवर्द्धनधर
गोपीजनमनोहरनवनीतचौरकालियमर्द्दनकेशवादीनि नामानि
कीर्तयंतः उच्चस्वरेणोच्चारयंतः च पुनः भक्त्या मां नमस्यंतः पद्भ्यां करा
भ्यां जानुभ्यां उरसा शिरसा दृशा वचसा मनसा चेति प्रणामोऽष्टांग ई
रितः इति रीत्या मद्वचोभिरुक्तविधिना वंदनं वा प्रणामं कुर्वंतः संतः द्वितीयशाहेन
मत्कथाः शृण्वंतो मां स्मरंतो मामर्चयंतो मत्पादसेवनं कुर्वंतो मद्दास्यमा
त्मानं मम समानानां मां मित्रं कुर्वंतो मयि सर्वमात्मात्मीयादिकमर्पयंत
इति संगृह्यते पुनः किं कुर्वंतो यतंतः संतः स्वसमानाशयैः साधिक
बुद्धिभिर्वा साधुभिः सह मत्स्वरूपगुणशास्त्रादिनिर्णयायेंद्रियादिनि
ग्रहादिवा यत्नं कुर्वंतः यद्वा मत्प्राप्तिविरोधिनिवारणाय संसारदुःखये
वा यत्नवंतः यद्वा श्रवणकीर्तनार्चनादिषु तत्सवादिषु वा उद्योतव

श्री
गी टी
न

59

वदतिशयानंदेन तत्तत्समयोचितं यत्नं कुर्वंत इत्यर्थः पुनः किंवि
शिष्टाः दृढव्रताः दृढानि विघ्नबाहुल्येनाप्यप्रच्युतानि व्रतान्येकाद
शीजन्माष्टम्यादीनि येषां ते यद्वा श्रवणकीर्तनार्चनवंदनादिषु
दृढानि विहितानि नियमा येषां ते तथा यद्वा भगवत्प्रसादाय स्वर
मार्जलेपनादिकमेवाहमङ्गीकरोमि नान्यमिति दृढनियमा इत्य
र्थः मामिति पदेन पुनरुक्तिदोषावहं यतो मत्कीर्तनादीनामेवमु
पासनत्वं स्यादिति वाक्यार्थत्वात् १४

नैकेन प्रकारेण भजंते इत्युच्यते द्वाभ्यां ॥ मधुसूदनीटीका ९

सततं सर्वदा ब्रह्मनिष्ठं गुरुमुपसृत्य वेदांतवाक्यविचारेण गुरूपस
दनोत्तरकाले च प्रणवजपोपनिषदावर्तनादिभिर्मां सर्वोपनिषत्प्र
तिपाद्यं ब्रह्मस्वरूपं कीर्तयंतः वेदांतशास्त्राध्ययनरूपश्रवणव्याप
रविषयीकुर्वंत इति यावत् तथा यतंतश्च गुरुरूपसन्निधावप्यवावे
दांतविरोधितर्कानुसंधानेनाप्रामाण्यशंकानास्कंदितगुरूपदिष्ट
मत्स्वरूपावधारणाय यतमानाः श्रवणनिर्धारितार्थबाधशंकापनो
दकतर्कानुसंधानरूपमननपरायणा इति यावत् तथा दृढव्रताः दृ
ढानि प्रतिपक्षैश्चालयितुमशक्यानि अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरि
ग्रहादीनि व्रतानि येषां ते शमदमादिसाधनसंपन्ना इति यावत् तथा
चोक्तं पतंजलिना अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः एते तु
जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतमिति जात्या
ब्राह्मणत्वादिकया देशेन तीर्थादिना कालेन चतुर्दश्यादिना समये

अहिंसादयः

न यज्ञाद्यंगत्वेनानवच्छिन्नाः सार्वभौमाः [illegible] इति सम्यग्विशि
ष्टा अपि भाव्यमानाः कुत्रापि जातौ कस्मिन्नपि देशे कस्मिन्नपि
काले यज्ञादिप्रयोजनेऽपि हिंसां न करिष्यामीत्येवंरूपेण किंचिदप्य
पर्युदस्य सामान्येन प्रवृत्ता एते महाव्रतमित्युच्यंते इत्यर्थः तथा नम
स्यंतश्च मां कायवाङ्मनोभिर्नमस्कुर्वंतश्च मां भगवंतं वासुदेवं सकल
कल्याणगुणनिधानमिष्टदेवतारूपेण गुरुरूपेणाद्यपि बोद्धव्यं अ
र्चनं पादसेवनमिति पितृरूपेण सन्निकर्षमेव अत्यमामिति पुन
र्वचनं सख्यमात्मपरामर्शार्थं अस्य चैव यत्र्यर्थप्रसंगात् तथा भक्त्या
महिषयेणापरेणप्रेम्णा नित्ययुक्ताः सर्वदा संयुक्ताः एतेन सर्वसाधन

४ ५ एवं चोक्तं चकारात् श्रवणं कीर्तनं
विष्णोः स्मरणं पादसेवनं अर्चनं व
न्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनमिति
वन्दनसहचरितम्

पौष्कल्यं प्रतिबंधकाभावश्च दर्शितः यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे त
था गुरौ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशंते महात्मन इति श्रुतेः पतं
जलिना चोक्तम् ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यंतरायाभावश्चेति तत
ईश्वरप्रणिधानात् प्रत्यक्चेतनस्य त्वंपदलक्ष्यस्याधिगमः साक्षात्का
रो भवति अंतरायाणां विघ्नानां चाभावो भवतीति सूत्रस्यार्थः तदे
वं शमदमादिसाधनसंपन्ना वेदांतश्रवणमननपरायणाः परमे
श्वरे परमगुरौ प्रेम्णा नमस्कारादिना च विगतविघ्नाः परिपूर्णसर्व
साधनाः संतो मात्रुपासते विजातीयप्रत्ययानंतरितेन सजातीय
प्रत्ययप्रवाहेण श्रवणमननोत्तरभाविना संततं चिंतयंति महा
त्मानः अनेन निदिध्यासनं चरमसाधनं दर्शितं एतादृशसाधनव
तां पौष्कल्ये सति यद्वेदांतवाक्यजमखंडगोचरं साक्षात्काररूपमहं
ब्रह्मास्मीति ज्ञानं तत् सर्वशोकाकलंकास्पृष्टं सर्वसाधनफलभूतं
स्वोत्पत्तिमात्रेण दीपवत्तमः सकलमज्ञानं तत्कार्यं च नाशय
तीति निरपेक्षमेव साक्षान्मोक्षहेतुर्न तु रश्मिजयक्रमेण भ्रूमध्ये प्रा
णप्रवेशने मूर्धन्यनाड्या प्राणोत्क्रमणमर्चिरादिमार्गेण ब्रह्म
लोकगमनं तद्भोगेन कालविलंबं वा प्रतीक्षते अतो यत्प्राक्प्रति
ज्ञातं इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ज्ञानमिति तदेतदुक्तं
फलं चास्याशुभान्मोक्षणं प्रागुक्तमेवेतीह पुनर्नोक्तं एवमत्रायं गं
भीरो भगवतोऽभिप्रायः उत्तानार्थस्तु प्रकट एव [illegible]
[illegible]
[illegible] १४

सदानंदीटीका ९

नैव केन प्रकारेण भजंतीत्युच्यते अनया उपसन्नगुरुं ब्रह्मनिष्ठं वेदांत
सद्गिरा १ विचारेण तत्त्वोंकारजपोपनिषदोर्गणैः वेदांतप्रतिपाद्यं
मां कीर्तयंतोऽद्वयं सदा २ वेदांतश्रवणेनैते निश्चिन्वंतो हि मे स्थितिं
यतंतो मननं नित्यं सज्जनैः श्रुतमादरात् ३ कुर्वंतः संयुताः शांति
दांतिक्षांत्यादिसाधनैः चालयितुमशक्याश्च हिंसामनस्मवानिव
व्रतानि प्रतिपदैस्म येषां ते दृढसंयमाः कायेन मनसा वाचा नम

स्कुर्वंतआदरात् ५ मांसदावासुदेवंश्रीभगवंतंकृपानिधिं इष्टदे
वतारूपेणगुरुरूपेणचस्थितं ६ भक्त्यामद्विषयेणातिप्रेमणायुक्ता
सदैवमां उपासतेसजातीयप्रत्ययेननिरंतरं ७ विजातीयंतिरस्कृ
त्यनिदिध्यासनतत्पराः इतिसाधनपौष्कल्यमतिवेदांतवाक्यजं ८
ब्रह्मैकगोचरंज्ञानंसाक्षात्कारात्मकंफलं भवत्येवततःसद्योऽज्ञक्ति
विनाशपोहरेः ९ । १४

नीलकंठीटीका २

भजनस्वरूपमाह सततमिति यतंतः इंद्रियोपसंहारशमदमादि
षु प्रयतमानाः दृढाम्बहिंसादीनि व्रतानियेषांतेदृढव्रताः नमस्य
तश्चमां हृदयेशयंप्रतिमादिरूपंवाभक्त्यानित्ययुक्ताः नित्यमवहिताः
संतउपासते १४

श्रवणादिभजनप्रकारमेवाह ॥ आनंदीटीका १३

कीर्तयंतः श्रुतिभ्यःस्वयंश्रुत्वामां यथोक्तगुणपदान् पिश्रावयंतः य
तंतः मननार्थंशास्त्रोपपत्तिमभ्यस्यंतः दृढव्रताः निदिध्यासनपराः
एवंश्रवणादिप्रकारयाभक्त्यानित्ययुक्ताः तानसम्युच्छितं कर्मानुति
ष्ठंतः प्रणमंतमस्यंतः कायवाङ्मनोभिर्मदेकशरणाउपासते
[illegible]
[illegible] १४

रामकंठीटीका १४

किंच तएवंदैवप्रकृत्याश्रिताः मद्भक्ताः सततमव्यवधानेनकीर्तयंतोमन्त्र
जपस्तुत्यादिनोद्घोषयंतः तथाध्यानादिनायतमानास्तथानम
स्यंतः प्रह्वीभवंतोमांभक्त्याहेतुभूतयानित्ययुक्ताः सन्तउपासते
वाङ्मनःकायव्यापारान्मदेकविषयान्कुर्वाणाःपरिचरंतीत्यर्थः
[illegible] १४

अथज्ञानदृशाभक्तिनिर्दिशन्भ जनलक्षणमाह॥ सात्विकी [illegible]टीका १५

तोदृशामहात्मानोनित्ययुक्तानिमेननिपरिमितंकालंयुक्ताः स्वात्म
निसमाहितासंतः मामुक्तस्वरूपमीश्वरंभक्त्यात्मलक्ष्टेन प्रेमातिशा
येनोपासतेसेवन्ते विशेषणद्वारेणोपासनालक्षणमाह सततं

सर्वदामांकीर्तयंतः मंत्रजपस्तुत्यादिनोच्चैर्घोषयन्तः तथायतन्तोध्या
नादिनायतमानाः तथानमस्यन्तश्चप्रह्वीभवन्तः एवंदृढव्रताः
कीर्तनप्रयत्ननमस्कारेषुवाङ्मनसकायव्यापारेषुमेदकविषयेषु
दृढमचलंव्रतंसंकल्पोयेषांते [illegible] १४

पंचोलीटीका

एषांभजनप्रकारमाह सततमितिमांसततंकीर्तयंतश्चाप्यत
यतंतः इंद्रियनिग्रहः शमदमादयः अहिंसादिधर्मैर्यतंतः य
त्नंकुर्वंतः दृढव्रताः दृढाःस्थिरश्चाचापल्यव्रतेयेषांतेदृढव्रताः
वपुतः मांनमस्यंतः भक्त्यानित्ययुक्तामांहृदयेआत्मानंउपास
तेसेवंते १४

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

सततमिति सप्तेसततंसर्वास्ववस्थासुमांकीर्तयंतःस्तु
वंतः तथायतंतश्चशास्त्रप्रयोगादिरूपंव्यापारंकुर्वंतश्च
कीदृशाः यतव्रताः स्थिरनियमाः प्रतिज्ञातनिश्चयाः अदृ॰
त्वामयदृतिष्ठेन्यथास्वशरीरमग्नौनिक्षिपामीत्येवमचल
प्रतिज्ञाः मांचनमस्यंतः प्रह्वीभवंतः भक्त्यादेवभूतयामामु
पासते परिचरंति एवंनित्ययुक्तानित्यंसर्वदासमाहिताः सं
तः अयंभावः मामेवसिद्ध्यसिद्ध्योर्विषयेप्रमाणंकृत्वास्व
कर्माचरणेनैवमउपासनातेषांसंपन्नेति १४॥

मधुभाष्य

१४॥

दोहा

जपतनिरंतर मोहिको दृढव्रतयत्नहिं सोय· वंदतमोकों
भक्तिसें मुक्तनिरंतर होय १४॥

62

ज्ञानयज्ञेनचाप्यन्ये यजंतोमामुपासते एकत्वे
नपृथक्त्वेन बहुधाविश्वतोमुखं १५

आनन्दगिरि शांकरभाष्यटीका १

उपासनप्रकारभेदप्रतिपित्सयापृच्छति तेनेति तत्प्रकारभेदो
दाहरणार्थंश्लोकमवतारयति उच्यतइति इज्यते पूज्यतेपरमेश्व
रोयेनेतिप्रकृतेज्ञानेयज्ञशब्दः ईश्वरंचेतिचकारोवधारणेदेवता
न्तरध्यानत्यागमपिशब्दसूचितंदर्शयति अन्यामिति अन्येचब्रह्म
निष्ठाइतियावत् ज्ञानयज्ञमेवविभजतेतेनत्वेति उत्तमाधिकारि
णामुपासनमुक्त्वामध्यमाधिकारिणोउपासनप्रकारमाह केचि
च्चेति तेषामेवप्रकारान्तरेणोपासनमुदीरयति केचित्तुबहुप्र
कारेणआदित्यादिरूपेणेतियावत् १५

शांकरभाष्य आनंदगिरिकृतटीका २

तेनकेनकेनप्रकारेणोपासतइत्युच्यते ज्ञानेति ज्ञानयज्ञेनज्ञा
नमेवभगवद्विषयंयज्ञस्तेनज्ञानयज्ञेनयजंतःपूजयंतोमामीश्व
रंचाप्यन्येअन्याउपासनाःपरित्यज्यउपासतेतच्चज्ञानमेकत्वेनएक
मेवपरंब्रह्मेति परमार्थदर्शनेनयजंतउपासते केचिच्चपृथक्त्वे
नआदित्यचंद्रादिभेदेनसएवभगवान्विष्णुरवस्थितइत्युपासते
केचिद्बहुधावस्थितःसएवभगवान्सर्वतोमुखोविश्वरूपइतितं
विश्वरूपंसर्वतोमुखंबहुधाबहुप्रकारेणोपासते १५

स्वामिकृतटीका ३

किंच वासुदेवःसर्वमित्येवंसर्वात्मत्वदर्शनंतदेवयज्ञः तेनयज्ञे
नमांयजंतःपूजयंतः अन्येप्युपासते ज्ञानयज्ञे तत्रापिकेचिदेक
त्वेनअभेदभावनया केचित् पृथक्त्वेनदासोहमितिभावः केचि
त्तुविश्वतोमुखंसर्वात्मकंमांबहुधाब्रह्मरुद्रादिरूपेणोपासते १५

पैशाचभाष्यटीका ४

ज्ञानयज्ञेनविज्ञानमेवेश्वरविषयंयज्ञस्तेनयज्ञेनच अन्येअपरे
जंतवःयजंतेपूजयंतःमामीश्वरमुपासतेसेवंते एकत्वेनएकमे

१

श्री
गी टी
न

वपरंब्रह्मेतिपृथक्त्वेन इंद्रमित्रवरुणादिनानारूपेणबहुधाव
स्थप्रकारैर्व्यवस्थितं तथाविश्वरूपेणविश्वतोमुखं तथाविश्वरूप
परंविश्वतोमुखं १५

रामानुजभाष्यटीका ५

ज्ञानेति अन्येपिमहात्मानःपूर्वोक्तैःकीर्तनादिभिःज्ञानाख्येनय
ज्ञेनचयजंतोमामुपासते कथंबहुधापृथक्त्वेनजगदाकारेण
विश्वतोमुखंविश्वप्रकारत्वेनावस्थितंमामेकत्वेनोपासतेएतदु
क्तंभवति भगवान्वासुदेवएवनामरूपविभागानर्हातिसूक्ष्म
चिदचित्शरीरःसत्यसंकल्पोविविधमक्तनामरूपस्थूलचिद
चित्शरीरस्यामितिसंकल्पएकएवदेवतिर्यङ्मनुष्यस्थावराख्य
विचित्रजगच्छरीरोवतिष्ठतेइत्यनुसंधानाच्चमामुपासतइति [illegible]
[illegible]

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

अन्येतुमांज्ञानयज्ञेनैवोपासते
अन्तःकेचिदेकतयाज्ञानतःकेचि
द्बहुधाकर्मयोगान्मत्पराएवसर्वे

[illegible] १५

परमार्थप्रपाटीका ७

अथज्ञानिनःकथंभजंतइत्याह ज्ञानयज्ञेनेति अन्येचज्ञानयज्ञेन
सर्वत्रात्मदर्शनरूपेणमांयजंतःपूजयंतःएकत्वेनस्थूलसमष्टिरू
पेणपृथक्त्वेनेंद्रादिविभूतिरूपेणबहुधासर्वदेहिष्वात्मानंविश्वतो
मुखंविश्वरूपमुपासते श्रुतिश्च हंसःशुचिषद्वसुरंतरिक्षसद्धो
तावेदिषदतिथिर्दुरोणसत् नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जागोजा
ऋतजाअद्रिजाऋतं बृहदिति भाष्यं एतत्सर्वंव्यष्टिरूपमभिलिना
ऋतेबृहत्समष्टिरूपमसंब्रह्मैवाभिलितदेवाहहंसइति हंसोजी
वोब्रह्मैवतथाशुचौज्ञानेनेयद्येनास्तीतिशुचिषत् वसुःस्थूलप्र
पंचरूपोविराडपिअंतरिक्षसत् आकाशेवर्तमानःसोपियद्वावस्त
र्यतः तथाजुहोतीतिहोतासोपिब्रह्मैवतथावेदिषदुत्तरवेद्यांव
र्तमानोःतिथिरग्निःसोपि तथादुरोणेगृहेतार्थस्यापितेद्रोणक
लशेवर्तमानंदुरोणसत् तथानृषुमनुष्येषुतिष्ठतीतिनृषत्
वरेषुदेवेषुतिष्ठतीतिवरसत् तथाऋतेप्राणेतिष्ठतीतिऋतसत्

योऽस्मीति श्रुतीति योऽमसत् तथा अण्डजा उदकजा जीवाः गोजाश्वभिजाः
ऋतजा वा अद्रिजाः द्विजा पर्वतजाश्चेति सर्वं ब्रह्मरूपं १५

वनमालीटीका ८

अन्ये महात्मान उक्तकीर्तनादिभिर्भगवदाकारपरोक्षवृत्तिप्रवाहरूपज्ञा
नाख्ययज्ञेन च मां यजंतः सेवमाना नारायणं सर्वान्तर्यामिणं मत्स्यादि
रूपेण बहुधा स्थितं व विश्वतोमुखं सर्वस्य व्यापकं नानारूपवान चिन्मयशक्ति
र्भगवानेक एवैतेकत्वेन सदनं तद्गुणावताराः सर्वेभ्यो मुक्तामुक्तजीवजडे
भ्यः पृथक्त्वेन विलक्षणत्वेन मामुपासते १५

कुसुमवैजयंतीटीका ९

एवं कीर्तनादिशुद्धभक्तिप्रधानान्महात्मनः शाहित्वानभिधायेदानीं ज्ञानप्र
धानान्भक्तानाह ज्ञानयज्ञेनेति अन्ये पूर्वोक्तेभ्योऽन्ये ज्ञानप्रधानाः के
वलभक्ताः पूर्वोक्तप्रकारैः कीर्तनादिभिर्भक्त्युक्तं ज्ञानयज्ञेन च ज्ञानमेव य
ज्ञो यजनं तेन च यजन्तः पूजयन्तः सन्तो मां सर्वेश्वरं सर्वकारणं सर्वात्मा
नमुपासते सेवंते केन प्रकारेणेत्यपेक्षायामाह एकत्वेन पृ
थक्त्वेनेति पृथक्त्वेन स्थूलसूक्ष्मचिदचिद्रूपाज्जगतः सकाशात्स्वरूपेण
भिन्नत्वेनापि एकत्वेपि न तस्यान्तरात्मस्वरूपेण तस्मादपृथक्त्वेनाभिन्नत्वे
नेति जगदभिन्नाभिन्नं ब्रह्मेति ज्ञानेन बहुधा बहुप्रकारेण देवतिर्यङ्मा
द्याकारेण विश्वतोमुखं विश्वात्मस्वरूपेणावस्थितं मामुपासते यद्वा
एकत्वेन कारणरूपत्वेन पृथक्त्वेन कार्यरूपत्वेन च बहुधा बहुप्रकारेण
विश्वतोमुखं विश्वस्वरूपेणावस्थितं मामुपासते १५

इदानीं यपवर्गक्रमश्रवणमननेति मधुसूदनीटीका ९ द्विधा सन्नासमर्थास्तेपि त्रिविधा उत्तमा मध्यमा मंदाश्चेति सर्वे
इत्याह अन्ये पूर्वोक्तसाधनानुष्ठानासमर्थाः ज्ञानयज्ञेन केवाप्यहमस्मि भग पिस्मानुरूपेण मामुपासते
वो देवत्वेऽहं वैतन्मसौ स्मादिश्रुत्युक्तमहंग्रहोपासनं ज्ञानं स एव परमे
श्वरयजनरूपत्वाद्यज्ञस्तेन चकार एवार्थे अपिशब्दः साधनांतरत्या
गार्थः केचित्साधनांतरनिस्पृहाः संतः उपास्योपासकाभेदचिंतारूपे
ण ज्ञानयज्ञेनैकत्वेन भेदव्यावृत्त्या मामेवोपासते चिंतयंत्युत्तमाः अन्ये
तु केचिन्मध्यमाः पृथक्त्वेनोपास्योपासकयोर्भेदेनादित्यो ब्रह्मेत्यादे
शादित्यादिश्रुत्युक्तेन प्रतीकोपासनरूपेण ज्ञानयज्ञेन मामेवोपास
ते अन्ये त्वहंग्रहोपासने प्रतीकोपासने चासमर्थाः केचिन्मंदाः का

श्री
गी टी
न

64

विदसां देवतां चोपासीनाः कानिचित्कर्माणि वा कुर्वाणा बहुधा तैस्तै
र्बहुभिः प्रकारैर्विश्वरूपं सर्वात्मानं मामेवोपासते तेन तेन ज्ञानयज्ञेने
ति उत्तरोत्तराणां क्रमेण शर्व शर्वभूमिलाभः [illegible]
[illegible] विश्वरूपं तमेव चयन्ति बहुभिः १५

सदानंदीटीका ११

भगवद्भोचरं ज्ञानं प्रमाणरूपं प्रदर्श्यैव तथात्मधियां ब्रह्मोपासना बहुधो
च्यते १ ज्ञानयज्ञेन वेदोक्ताहं ग्रहोपासनेन च त्वं वाहमस्मि भगवो देवते
हमितीरिते २ ज्ञानं तदेव गोविंद यजंतेतेन तत्पराः उपास्योपासका
भेदचिंतारूपेण निस्पृहाः ३ मामेव भेदव्याहृत्या चिंतयंत्युत्तमा जनाः
अन्ये भेदेन वेदोक्तादित्यो ब्रह्मेति तत्पराः ४ प्रतीकोपासनेनैतेमध्यमा
मामुपासते उभयत्राधमाः कांचिदुपासीनाश्च देवतां ५ अन्ये कर्माणि
कुर्वाणाः प्रकारैर्बहुभिः सदा मामेवोपासते विश्वरूपं सर्वगतं हरिं १५

नीलकंठीटीका १२

ज्ञानयज्ञेन निर्विकल्पसमाधिना पातंजलाः एकत्वेन अहमेव भगवा
न्वासुदेव इत्यभेदेनोपनिषदाः इत्यन्ये तु अयमीश्वरो मम स्वामीति बु
द्ध्या भक्ताः अन्ये पुनर्बहुधा बहुप्रकारं विश्वतोमुखं सर्वैश्वर्यं किंचि
दृष्टं तद्भगवत्स्वरूपमेव यच्छ्रुतं तन्नामैव यद्दत्तं भुक्तं वा तत्तदर्पितमेवे
त्येवं विश्वतोमुखं यथा स्यात्तथा मामुपासते १५
सर्वत्र सर्वव्यासर्वात्मकोहमेवोपास्यइति

श्रानंदीटीका १२ उपासनापर्यायज्ञानकर्मणोः समुच्चयान्नु
ष्टानं लक्षयति ॥ अन्येपि केचनैकत्वेन ज्ञानयज्ञेन एकोनहे तेनायज्ञानं तत्स्वर्वकेण यत्ते
नयष्टृयजनीयतत्पोपकरणानां त्रयाणामपि ब्रह्मार्पणमित्यादिना ब्रह्मै
कत्वानुदर्शनेन यज्ञेन यजंतो मामुपासते अन्ये इंद्रः केनयष्टाहं यजनी
यो विष्णुः यत्तोपकरणानि मंत्रहविरादीनि इति भेदज्ञानदर्शनेन
यजंतो मामुपासते अन्ये बहुधा नानाप्रकारकदेशकालाकारादिभेदवैचि
त्र्यज्ञानदर्शनेन यज्ञेन यजंतो मामुपासते तदेवं सर्वे सर्वत्र सर्वैः प्रकारैर्मा
मेव सर्वात्मानं परमेश्वरमुपासते नास्ति कश्चिन्मदन्यस्सेव्य इत्यत्रोपपत्त
ये विशेषणमाह सर्वतोमुखम् येन यत्र यथोपास्यते तेन तत्र तथा
फलदानार्थं संमुखमित्यर्थः यथा सर्वाः सरितस्सर्वेषां सर्वार्थप्रका
शनाय स्वर्यः संमुखस्तथाहमित्यर्थः तथा च परमेश्वरस्यैकात्मता

मेवाह अथ चैको वासुदेव एव सर्वदेवात्मा सर्वत्र सदा इज्यत इत्ये
कत्वानुसर्वकेण यत्नेन यजंतोऽन्ये मामुपासते तथा देवाः पितरो म
नुष्याः यथाकालं यथादेशं इज्या इत्यमेव यत्कत्वानुसर्वकेण य
त्नेन अपरे ब्रह्मावर्तादिदेशे एकादश्यादिकाले च तत्तुल्याराधनाका
रे तुलसीचंदनादियत्सोपकरणभेदेन बहुप्रकारत्वानुसर्वकेन यत्नेन
यजंतो मामुपासते सर्वत्र सर्वेषामहमेवोपास्यः फलदश्चेत्यर्थः त
था चस्तुतं त्रयीसांख्ययोगाद्यत्र १५

रामकंठटीका १४

किंच सर्वेभ्यः प्रसिद्धभक्तिप्रकाराश्रयणेन महाजनपरेभ्योऽन्ये विलक्षण
ज्ञानेन विशुद्धसंविन्मात्रमत्स्वरूपचिन्तनैकलक्षणेन यत्नेन याग
विधिना यजंतः पूजयंतश्च मामुपासते सेवंते कथं मां ज्ञानयज्ञेनो
पासते एकत्वेन सकलप्रपंचपरिहारादभिन्नैकसंविन्मात्रमत्स्वरू
पतया तथा पृथक्त्वेन नानात्वेनातएव बहुधाऽनेकधा ज्ञानेन क्रि
याद्युपचरणीयविचित्राकृत्यादिभिर्नानारूपतया वस्तुतः कीदृशं
विश्वतोमुखं सर्वतः सर्वप्रवोपासनीयाः भेदान्तु एवं प्रत्यभिज्ञाकार
णं यस्य तं तादृशं इदमत्र तात्पर्यम् द्विविधः पारमार्थिको मत्स्वरूपो
पासाक्रमः एकः संविन्मात्रैकतत्वविषयज्ञानसाधनः अपरएकस्यै
व तत्वस्य नानाजगद्भावनानाशक्तिसमूहत्वात् द्वारेण तत्तत्स्यो
पासनमिति
१५

एवं भजनलक्षणमु लासिकी टीका १५ ज्ञानस्प्रकारानाह ॥
अन्येभ्यो मुख्येभ्यः प्रसिद्धभक्तिप्रकारपरेभ्यो विलक्षणाश्च पिजनाः
वासुदेवः सर्वमिति एवं सर्वात्मदर्शनेन ज्ञानेन तदेव यज्ञस्तेन यजन्तो मा
मेव पूजयन्त उपासते सेवन्ते चोऽवधारणे अनेकप्रकारमाह एकत्वे
न सोऽहमित्यभेदभावनया पृथक्त्वेन दासोऽहमिति बहुधा विचित्रा
कृतिभिर्नानारूपतया ब्रह्मविष्णुमहेश्वरपरशुरामादीनां साकाररूपेण
यतो वस्तुतो मां कीदृशं विश्वतोमुखं विश्वतः सर्वत एव तत्तदुपास
नीयद्वारेणानुवेधं प्रत्यभिज्ञाकारणं यस्य तम्

[illegible] विश्वरूपेण [illegible]
[illegible] १५

पंचोलीटीका

किंच ज्ञानेति च पुनः अन्येपि ज्ञानयज्ञेन भगवद्विषयं ज्ञानमेव यज्ञस्तेन ज्ञानयज्ञेन मां यजन्तः अन्या उपासनां परित्यज्य मामेव मीश्वरं सेवंते तत्त्वज्ञानमेकत्वेन एकमेव परं ब्रह्मेति परमार्थदर्शनेन उपासते केचित्पृथक्त्वेन आदित्यचंद्रादिभेदेन स एव भगवान्विष्णुरेवास्थितः स एव भगवान्सर्वतोमुखो विश्वरूप इति तं विश्वरूपं सर्वतोमुखं बहुधा बहुप्रकारेण उपासते १५

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

ज्ञानयज्ञेनेति अन्ये वीराः ज्ञानयज्ञेन ज्ञानं प्रतिपादितलक्षणं स्ववर्णाश्रमोचितकर्मावश्यकर्तव्यताविषयं निश्चयस्वरूपं तदेव यज्ञो गृह्ययज्ञसाधनेतेन यजंतः पारदीयत्वा विमदयंतः संतो मामुपासते परमेश्वरोस्म भ्यमिष्टां सिद्धिं ददातु तमेव वयं शरणं प्रपद्यामहे इत्येवं भक्तिं कुर्वंति कथमुपासते एकत्वेन एक एव परमेश्वरः सर्वव्यापक इत्येवं भावेन तथा पृथक्त्वेन परमेश्वर एव तत्तद्देवतारूपेण स्थित इत्येवं नानात्वेन वा यद्वा कथं यजंत इत्याह एकत्वेन पृथक्त्वेन च युगपद्बहून् लक्षीकृत्य पृथक् पृथक् एकैकलक्ष्यीकृत्य च अप्रार्थ्यैव कथमुपासते बहुधा बहुभिर्नामोच्चारध्यानादिभिः प्रकारैः कथंभूतं मां विश्वतोमुखं विश्वतो विश्वस्मिन्मुखं मिव श्रेष्ठं यद्वा विश्वरूपमित्यर्थः १५॥

मधुभाष्य

१५

दोहा

कोइ जन ज्ञान यज्ञसें यजें उपासत मोहि एक भाव भिन।
भावसें बहुविध विश्वरूप सोंहि १५॥

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधं मंत्रोहमह मेवाज्य महमग्निरहंहुतम् १६

आनन्दगिरि [illegible]टीका १

भगवदेकविषयमुपासनं तर्हि न सिध्यतीति शंकते यदीति प्रकारभेदमादाय ध्यायंतोपि भगवंतमेव ध्यायंतीति तस्य सर्वात्मकत्वादिमाह अतआहेति क्रतुयज्ञशब्दयोरपौनरुक्त्यं दर्शयन्व्याचष्टे श्रौतइति क्रियाकारकफलजातं भगवदतिरिक्तं नास्तीति समुदायार्थः १६

शांकरभाष्य आनंदगिरिकृतटीका २

यदि बहुभिः प्रकारैरुपासते कथं त्वामेवोपासत इत्यत आह अहमिति अहं क्रतुः श्रौतकर्मभेदोऽहमेव अहं यज्ञः स्मार्तः किंच स्वधान्नमहं पितृभ्यो यद्दीयते अहमौषधं सर्वप्राणिभिर्यदद्यते तदौषधशब्दवाच्यमथवा स्वधेति साधारणमन्नमौषधमिति व्याध्युपशमार्थं भेषजं मंत्रोहं येन पितृभ्यो देवताभ्यश्च हविर्दीयते अहमेवाज्यं हविः अहमग्निर्यस्मिन्हूयते सोग्निरहमेवाहं हुतं हवनकर्म च १६

स्वामिकृतटीका ३

सर्वात्मतां प्रपंचयति अहमिति चतुर्भिः क्रतुः श्रौतोऽग्निष्टोमादिः यज्ञस्तु स्मार्तः पंचयज्ञादिः स्वधा पित्रर्थं श्राद्धादि औषधमिति औषधिप्रभवमन्नं भेषजं वा मंत्रो याज्यापुरोनुवाक्यादिः आज्यं होमादिसाधनं अग्निराहवनीयादिः हुतं होमः एतत्सर्वमहमेव १६

पैशाचभाष्यटीका ४

कथमेकस्यैव भगवतो बहुविधत्ववचनमित्याशंक्यात्मनो बहुविधत्वं दर्शयितुमाह अहं क्रतुः सोमयागभेदोऽग्निष्टोमादिरहं यज्ञः अहरहः क्रियमाणो देवयज्ञादिरहं स्वधा पितृयज्ञात्मको यज्ञः स्वधेत्युच्यते पितृयज्ञादिः अहमौषधं यवव्रीह्यादि निरूपणार्थमुपयुज्यते तद्दोषघ्नं हरीतक्यादि मंत्रोऽहं येन देवेभ्यो हविर्दीयते याज्यादिः स आज्यं घृतमहमग्निः यत्र हविर्हूयते स आहवनीयादिरहं हुतं होमं

ननु कर्म तावत्कारककलापव्याप्तभेदोऽहं कि कथमभिन्नं भगवत्पदं प्रापयति इत्युच्यते अहं क्रतुरे
कस्यैव निर्भागस्य ब्रह्मतत्त्वस्य परिकल्पित साधनाधीनं कर्म पुनरेकत्वं निवर्तयति क्रियायाः स
र्वकारकात्मक साक्षात्कारेणावस्थाने भगवत्पदप्राप्तिं अविदूरत्वात् उक्तं च सेयं क्रियात्मिका
शक्तिः शिवस्य पशुवर्तिनी बंधयित्री स्वमार्गस्था ज्ञाता सिद्ध्युपपादिकेति मयाप्युक्तम् उपक्रमे
यैव बुद्धिर्भावाभावानुयायिनी उपसंहृतकाले साभागा भावानुयायिनीति तत्र तत्र वितत्य
विचारितं चरमेतदिती होपरम्यते

श्री गी टी न

तदप्यहं १६

तथाहि विश्वशरीरोऽहमेवावस्थितः

रामानुजभाष्यटीका ५

तद्व्याह अहमिति अहं क्रतुरहं ज्योतिष्टोमादिकः क्रतुरहमेव यज्ञो महा
यज्ञोऽहमेव स्वधा पितृगणोद्देशदायिनी औषधं हविः स्वाहाऽहमे
व अहमेव मंत्रोऽहमेवाज्यं प्रदर्शनार्थमिदं अन्नादिकं च हविरहमे
व अहमाहवनीयादिकोऽग्निः होमस्त्वाहमेव १६

अभिनवगुप्तकृतटीका १६

[illegible] १६

परमार्थप्रपाटीका ७

अथ सर्वरूपत्वं प्रपंचयति अहमिति चतुर्भिः तत्रापि वाह्यकर्मरूप
त्वमादौ वदति क्रतुः श्रौतो ज्योतिष्टोमादिः यज्ञः स्मार्तः पंचयज्ञादिः
स्वधा पित्रर्थं श्राद्धादिः औषधमोषधिप्रभवं भेषजमन्नं वा मंत्रः पुरो
नुवाक्यादिः आज्यं होमसाधनं अग्निः आहवनीयादिः हुतं होमः एतत्स
र्वमहमेव १६

वनमालीटीका ८

प्रतिज्ञातं निरतिशयैश्वर्यत्वं प्रपंचयन्नाह अहमिति चतुर्भिः क्रत्वा
दिव्यापकत्वात् क्रत्वादिरहं सर्वसमाम्नायोपेतत्वात् सर्व इति वक्ष्यमाण
त्वात् सर्वव्यापकत्वात् सर्वस्वरूपोऽहमिति विवक्षयैतदेकदेशकथ
नमेव पूर्वमनुवादेन वैश्वानरे द्वादशकपाले दशकपालत्वादिकथन
वत् क्रतुः श्रौतो ज्योतिष्टोमादिर्यज्ञः स्मार्तो वैश्वदेवस्थालीपाकादिः
स्वधान्नं पितृभ्यो दीयमानं औषधमोषधिप्रभवमन्नं सर्वप्राणिभिर्भु
ज्यमानं भेषजं वा मंत्रो याज्यापुरोनुवाक्यादिर्येनोदिश्य हविर्देवेभ्यो
दीयते आज्यं हुतं सर्वं द्रव्यरूपलक्षणं अग्निराहवनीयादिर्हविःप्र
क्षेपाधिकरणं हुतं हवनं हविःप्रक्षेपः एतत्सर्वव्यापकत्वात्सर्व
महं एतदेकैकनियामकत्वज्ञानमपि भगवदुपासनमिति वा पारि
तत्प्रत्येकमहं शासकः क्रियाकारकफलजातं सर्वमनियम्यत्वात्मद
धारकत्वान्मदधीनसत्ताकत्वाच्च मयाप्यायनमिति भावः १६

क्रमवैजयंतीटीका ९

ननु कथमेतावता विश्वात्मा भवतीत्यपेक्षायां तद्दीतिं दर्शयति चतुर्भिः
अहं क्रतुरिति क्रतुः श्रौतयज्ञो ज्योतिष्टोमादिरहमेव यज्ञः स्मार्तो विश्व
देवादिमहायज्ञोऽहमेव स्वधा पितृगणोद्दिष्टदायिनी अहमेव औषध
रोगनाशकं भेषजं तत्कर्मौषधिजमन्नं वाहमेव मन्त्रो याज्या
पुरोऽनुवाक्यादिर्येनाज्यदिश्य देवेभ्यो हविर्दीयते सोऽहमेव आज्यम
न्नादीनामुपलक्षणं होमादिसाधनं घृतौदनादिकं हविरीदृशमहमेव
अग्निराहवनादिको होमाधिकरणोऽहमेव हुतं होमोऽहमेवैवं सर्वात्म
नाहमेव स्थित इत्यर्थः १६

यदि बहुधोपासते तर्हि कथं त्वामे मधुसूदनीटीका १६ वेत्युक्तमित्याशंक्यात्मनो विश्वरूपत्वं प्रपंचयति च
तुर्भिः॥ सर्वस्वरूपोऽहमिति वक्तव्ये तदेकदेशकथनमवयुत्यानुवादेन वैश्वा
नरे द्वादशकपालेऽष्टाकपालत्वादिकथनवत् क्रतुः श्रौतोऽग्निष्टोमादिः
यज्ञः स्मार्तो वैश्वदेवादिर्महायज्ञो नेन क्रतुस्मृतिः प्रसिद्धः स्वधान्नं पितृभ्यो
दीयमानं औषधमोषधिप्रभवमन्नं सर्वैः प्राणिभिर्भुज्यमानं भेषजं
वा मन्त्रो याज्यापुरोनुवाक्यादिर्येनोद्दिश्य हविर्दीयते देवेभ्यः आज्यं
घृतं सर्वहविरुपलक्षणमिदं अग्निराहवनीयादिः हविःप्रक्षेपाधि
करणं हुतं हवनं हविःप्रक्षेपः एतत्सर्वमहं परमेश्वर एव एतदेकैक
ज्ञानमपि भगवदुपासनमिति कथयितुं प्रत्येकमहंशब्दः क्रियाका
रकफलजातं किमपि भगवदतिरिक्तं नास्तीति समुदायार्थः १६

(margin: यत्त)

सदानंदीटीका ११

बहुधोपासते तेने चेत्कथं त्वामेव तत्पराः सेवंत इत्यपेक्षायां प्राह स्वस्या
खिलात्मतां १ श्रौतो ध्वरोऽग्निष्टोमादिः क्रतुः स्मार्तस्तु यज्ञकः प्रसिद्धो
वैश्वदेवादिर्महायज्ञस्तथा स्वधा २ पितृभ्यो दीयमाने च यदन्नं तत्स्वधे
ति तं प्राणिभिर्भुज्यमानं वा भेषजं चौषधं स्मृतं ३ याज्यापुरोनुवाक्यादि
मंत्रो येनाध्वरे हविः देवेभ्यो दीयते त्वाज्यं घृतं सर्वोपलक्षणं अग्निराह
वनीयादिर्हविःप्रक्षेपणाश्रयः हुतं हवनमित्येतत्सर्वं विश्वरूपं हरिः ४
एतदेकैकविज्ञानमपि विष्णोरुपासनं क्रियाकारकमध्ये यत्सर्वं ना
स्ति हरेः पृथक् ५ । १६

नीलकंठीटीका १२

श्री
गी टी
न

68

इदमेवोपासनं विवृणोति अहमिति क्रतुः संकल्पो देवताध्यानरूपः
यज्ञः श्रौतः स्मार्तश्च देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागः स्वधा पितॄणामन्नं औषधं
मन्त्रब्राह्मणमन्नं मंत्रो येन दीयते सः आज्यं हविः अग्निः हुतं प्रक्षेपक्रियाः
इदं सर्वं यस्मादहमेवातस्तेषां विश्वतोमुखत्वमुपासनेऽनुक्रमेणेत्यर्थः १६

एतदैक्यात्मज्ञानमेवाह ॥

आनंदीटीका १२

क्रतुयज्ञयोः श्रौतस्मार्तत्वेन भेदः औषधमोषधिः फलपाकान्तेति यव
तिलादिहुतं हवनक्रियाचाहमेव १६

तद्देवैकस्य तत्त्वस्य सर्वशक्तित्वं प्रतिपादयितुमाह ॥

रामकंठीटीका १४

क्रतुयज्ञयोर्यद्यपि पर्यायत्वेन व्यवहारस्तथापि यज्ञशब्दसन्निधानेन
ज्योतिष्टोमादिसाधनविशिष्टएव यज्ञः क्रतुशब्देनोक्तः यज्ञशब्देन पाकय
ज्ञग्रहणं ततो यथा प्रतिपादितब्रह्माद्वैतस्थित्या सर्वो यागविधिर्ना
नादेवतासंप्रदानोऽहमेव तथा स्वधा पितृतर्पणमंत्रोऽप्यहमेव तथा
नानौषधिविकारात्मकमौषधं यागोपकरणद्रव्यमहमेव तथा सं
प्रदानभूतदेवतासंमुखीकारादिविविधार्थवाचकशब्दविशेषरूपो
मंत्रो यज्ञोपकरणविशेषोऽप्यहं तथाज्यं घृतं तर्पणद्रव्यं तथाग्निराह
वनीयादिर्यागविधिकरणं तथा हुतं हवनं होमकर्मेति यज्ञादिरूपत
या ब्रह्मार्पणविधिना येनाहमेव स्थित इत्यत्र तात्पर्यम् १६

ननु सगुणोपासनेन कथं लासिकी [illegible]टीका १५ निर्गुणोपास्तिरित्याशंक्यात्मनो विश्वरूपत्वेन सगुणत्वमपि प्रपंचयति चतुर्भिः ॥

अहं क्रतुस्तत्र देवतासंप्रदानः श्रौतोऽग्निष्टोमादिः यज्ञः स्मार्तो वैश्वदेव
पंचयज्ञादिः स्वधा पित्र्यर्थश्राद्धादिः औषधमोषधिप्रभवं यज्ञोपकरण
द्रव्येश्मममम् मन्त्रो देवतासंमुखीकरणादिवाचको वर्णसमूहवि
शेषरूपो याज्यशास्त्रशेषवाक्यादिभेदभिन्नः आज्यं तर्पणद्रव्ये शल्क
शमनरूपं घृतं अग्निर्यागक्रियासाधनमाहवनीयादिः हुतं होमकर्म
एतत्सर्वमहं परमेश्वर एव एतेन जडवर्गोऽप्यहमेवेत्युपलक्षितं
१६

पंचोलीटीका

कथं त्वामेव उपासते इत्यत्राह अहमिति क्रतुः श्रौतकर्म अहं य
ज्ञः स्मार्तं पंचमहायज्ञादिकर्माहं साधारणमन्नं स्वधा अन्नं पितृभ्यो

दीयमानमहमौषधं प्राणिभिरद्यमानं अन्नमहं अथवा औषधं व्याधु
पशमनं भेषजं मंत्रः देवपितृहविर्दानसाधनभूत आज्यं हविरहमः
ग्निर्ङ्गे न हविः प्रक्षेपः चलनरूपं कर्मचेष्टादिकर्माहं १६

रमणवीरसमिद्धोधिनी ॥

अथ स्वात्मविषयकभक्त्युत्पत्तिनिमित्तं स्वात्मैश्वर्यं प्रतिपाद
यितुमाह अहंक्रतुरित्यादिचतुर्भिः यत्किंचिज्जगति परिदृ
श्यते तत्सर्वं मद्विच्छासमुल्लासमयवेति श्लोकचतुष्टयीतात्पर्यं
यद्यपि क्रतुयज्ञयोः पर्यायता तथापि पशुसोमादिसाधनवि
शिष्टः क्रतुः सामान्यस्तु यज्ञः यद्वा श्रौतस्मार्तभेदेन कर्मसाधन
तया क्रतुयज्ञयोर्भेदः स्वधा कव्यं साधारणं वान्नं औषधं व्याधु
पमार्थं भेषजं नानौषधिविकारात्मकं यागोपकरणद्रव्यं वा
मंत्रः संप्रधानभूतपितृदेवादिसंमुखीकारणादिविविधार्थवाच
कथा हविर्विशेषरूपो यज्ञोपकरणविशेषः आज्यहविः हुतं ह
वनकर्म १६॥

मधुभाष्य

अहंक्रतुरित्यादिना क्रतवोऽग्निष्टोमादयः यज्ञो देवतामुद्दि
श्य द्रव्यत्यागः उद्दिश्य देवान्द्रव्याणां त्यागो यज्ञ इति हि तदुप
भिधानात् गम्यते मन्तज्ञाभिरिति गतिः तथा हि सामवेदे वा
शिष्यमाणवाक्ये अथ कस्मादुच्यते गतिरिति ब्रह्मैव गतिः
हि गम्यते पापविमुक्तैरिति सात्वतादीनां तत्र श्रुतिसावती तथाहि
वाकलयमाणवाक्ये समामनादिदमङ्गानीत सादिभिः सादि
तमिति प्रारणमाश्रयः संसारभीतस्य परमं यः परायणमि
ति मुक्तं नारायणं महाज्ञेयं विश्वात्मानं परायणमिति च
महाप्रकाले प्रकृत्या जगदङ्गनिधीयत इति निधानं तथा
स्मृगवेदखिलेषु अथ प्रथममध्ये मायया विश्वकर्मरायदेज

69

गन्निहितं शुभ्रवत्त्विति सत्कार्यमसत्कारणं सदभिव्यक्त
रूपत्वात्कार्यमित्युच्यते बुधैरिति असदव्यक्तरूपत्वात्कार
णं वापि प्राहितमित्यभिधानात् असत्त्वं सत्त्वं चैव च यद्धि शं सद
सतः परमितीव भाषते तथापि मद्भजनमेवान्यदेवताभजना
द्वरमिति दर्शयति १८॥

दोहा

मैं हि क्रतु हौं यज्ञ मैं स्वधा औषधि मैं हू मैं मंत्र हुत हवन हौं
अग्नि आहुति पद १६॥

70

पितामहस्य जगतो माताधाता पितामहः वेद्यंपवि
त्रमोंकार ऋक्साम यजुरेवच १७

आनन्दगिरि शांकरभाष्यटीका १

एतस्य भगवतः सर्वात्मकत्वमनुगतं तदेवमाह किंचेति पवित्रंस्व
तैः नेनेति बुद्धस्यापरिशुद्धिकारणं पुण्यकर्मेत्याह पावनमिति वेदि
तव्यं ब्रह्मणि वेदसाधनमोंकारस्तत्र प्रमाणमृगादिचकाराद थर्वांगि
रसो गृह्यते १७

शांकरभाष्यं [illegible]टीका २

किंच पिता जनयिताहमस्य जगतो माता जनयित्री धाता कर्मफलस्य
प्राणिभ्यो विधाता पितामहः पितुः पिता वेद्यं वेदितव्यं पवित्रं पावनं
ॐकारः ऋक् साम यजुरेवच १७

स्वामिकृतटीका ३

किंच धाता कर्मफलविधाता वेद्यं ज्ञेयं वस्तु पवित्रं शोधकं ऋगाद
यो वेदास्त्वाहमेव स्पष्टमन्यत् १७

पैशाचभाष्यटीका ४

पिता जनकः अस्य जगतः माता चाहं [illegible] धाता कर्मफलस्य प्राणि
भ्यः पितामहः पितुः पिता वेद्यं वेदितव्यं पवित्रं पावनं ॐकारः ॐमि
ति ब्रह्मेति श्रुतेः ऋक् मंत्रविशेषः साममंत्रविशेषः एवं यजुर्मंत्रवि
शेषः १७

रामानुजभाष्यटीका ५

पिताहमिति अस्य स्थावरजंगमात्मकस्य जगतस्तत्र पितृत्वेन मातृ
त्वेन पितामहत्वेन च वर्तमानोहमेव अत्र धाता त्वशब्दो मातापितृव्यतिरि
क्तः उत्पत्तिप्रयोजकचेतनविशेषे वर्तते यत्किंचिद्वेद्यं पवित्रं पाव
नं तदहमेव ऋगादिवेदबीजभूतः प्रणवश्चाहमेव १७

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थं १७

परमार्थप्रपाटीका ७

श्री
गी टी
न

किंचतत्तत्प्रपंचरूपोप्यहमस्मीत्याहद्वाभ्यां पितेति पिता लिंगरूपः
बीजप्रदत्वात् माता मायाश्रयत्वात् धाता कर्मफलदाता वेद्यं ज्ञेयं वस्तु
पवित्रं शोधकं ॐकार एवाग्नेः वाम्नस्त्वाहं ऋग्गादिवेदत्रयी चाहमेव ७

वनमालीटीका ८

अस्य जगतः प्राणिजातस्य पिता जनयिता माता जनयित्री धाता पोष
यिता नस्य कर्मफलविधाता पितामहः पितुरपि पिता वेद्यं ज्ञातव्यं
श्रूयतेनेनेति पवित्रं पावनं शुद्धिहेतुर्गंगास्नानगायत्रीजपादि वेदित
व्ये ब्रह्मणि वेदनसाधनमोंकारः नियताक्षरपादा ऋक् गीतिविशिष्टा
सैव साम साम पदेन गीतिमात्रस्यैवाभिधायकमिष्यते गीतिरहित
मनियताक्षरं यजुः एतत्त्रिविधं मंत्रजातं कर्मोपयोगि चकारादथर्वांगि
रसोपि गृह्यते ७

कुसुमवैजयंतीटीका ९

किंच अस्य चराचरात्मकस्य जगतः पिता जनयिता पितृत्वेनावस्थि
तोऽहमेव अस्य माता जनयित्री मातृत्वेनावस्थितोऽहमेव अस्य धाता
कर्तृ कर्मफलधर्मपोषयिता च धारकत्वेन पोषकत्वेन च तत्र स्थितो
राजादिश्चाहमेव किंबहुना किमन्तस्तदंतर्यामिणो मत्तस्तेषामनतिरेका
त् अस्य पितामहः पितुः पिता पितामहत्वेनावस्थितोऽहमेव वेद्यं अस्य म
ध्ये यद्वस्तु वेदितव्यमस्ति तदहमेव पवित्रं श्रूयतेऽनेनेति पवित्रं पाव
नं अस्य मध्ये यद्वस्तु शुद्धिकरणं गंगाजलादि अस्ति तदहमेव ॐकारो वेद्ये
ब्रह्मणि योऽस्ति नादः स वेदबीजभूतः प्रणवः सोऽहमेव ऋक् साम य
जुरेव च नियताक्षरपादा ऋक् सैव गीतिविशिष्टा साम साम पदेन गी
तिमात्रस्यैव वाचकमिष्यते गीतिरहितमनियताक्षरं यजुस्तेन त्रिवि
धं कर्मोपयोगिमंत्रमात्रमहमेव चकारादथर्वांगिरसोप्यहमेवेत्यर्थः ७

मधुसूदनीटीका ९

किंच अस्य जगतः सर्वस्य प्राणिजातस्य पिता जनयिता माता जनयित्री धा
ता पोषयिता नानाकर्मफलविधाता वा पितामहः पितुः पिता वेद्यं
वेदितव्यं वस्तु श्रूयतेनेनेति पवित्रं पावनं शुद्धिहेतुर्गंगास्नानगा
यत्रीजपादि वेदितव्ये ब्रह्मणि वेदनसाधनमोंकारः नियताक्षर
पादा ऋक् गीतिविशिष्टा सैव साम साम पदं तु गीतिमात्रस्यैवाभि

धायकमितरयमत् गीतिरहितमनियताक्षरं यजुः एतत्त्रिवि
धमेवजातंकर्मोपयोगि चकारादथर्वाङ्गिरसोपिगृह्यन्ते एव
कारोहमेवेत्यवधारणार्थः ९ [illegible] ।

सदानंदीटीका ११

सर्वस्यप्राणिजातस्यपितास्यजगतोस्म्यहं जनयिता तथा कर्मफ
लदाता पितामहः १ वेदितव्यंपवित्रंचशुद्धिहेतुरहंहरिः ज्ञानसा
धनमोंकारो नियताक्षरपादऋक् २ सामगीतिविशिष्टसामयजुर्हि
नियताक्षरं एतत्त्रिविधमन्त्रात्मकं श्रौतकर्मोपयोगि च ३ अथर्वाङ्गिर
सोप्यत्रचाद्गृह्यन्तेहमस्मिते ९

नीलकंठीटीका १२

धाता कर्मफलानां विकर्ता वेद्यं वेदितव्यं ब्रह्म पवित्रं पावनं तपआ
दिकं ९

आनंदीटीका १३

बहुशोवगतोर्थः ९

रामकंठीटीका १४

अस्यजगतः समस्तस्यचराचरविश्वस्योत्पत्तिमूलकारणत्वात्पितामा
ताचाहं यद्वा पितरौ यथाऽपत्यस्य समस्तयोगक्षेमोद्वहनंनित्या
वहितौ तथाहमस्यजगतः तथा धाता यर्त्तास्थितिहेतुस्तथा पिता
महो ब्रह्मादीनांजगतः स्रष्टृत्वेन पितॄणांजनकत्वात्पितामहः
पवित्रंपरमंपावनंयद्वेद्यंज्ञेयंवस्तु तथोंकारः परब्रह्मवाचकः प्रण
वाख्योवेदादिः शब्दविशेषः तत्प्रभवाणिचऋक्सामयजूंषि [illegible]
[illegible] ९

लासिकी [illegible]टीका १५

किंच अस्याप्रमेयस्यजगतश्चराचरस्यपितामाताहमेवमूलकारणत्वात्
स्वयोगक्षेमोद्वहनात्तु धाता कर्मफलविधाता पितामहः कारणा
नामपिकारणं वेद्यंज्ञेयंवस्तुपरंब्रह्मात्मकम् पवित्रंशोधकः ओंकारः
परब्रह्मकः प्रणवाख्यः तत्प्रभवाणिचऋक्सामयजूंषि अहमेव च
कारादथर्वाङ्गिरसोपिगृह्यन्ते [illegible] ९

पम

पंचोलीटीका

किंचपितेतिअस्यजगतः पितामाताप्राणिभ्यः धाताकर्मफलस्र
ष्टापितामहः वेद्यंज्ञातव्यंपवित्रंॐकारऋक्सामयजुरेवाहं १७

रणवीरसमिद्धोधिनी

किंचपितेति अस्यप्रत्यक्षतउपलभ्यमानस्यजगतः समस्त
स्यचराचरस्यविश्वस्यपितापितरावहमेवास्मि उत्पत्तिमूलकारण
त्वात्समस्तयोगक्षेमोद्वहननिर्वाहकत्वाच्चेतिभावः तथा
धाताधारयितास्थितिहेतुः प्राणिनांकर्मफलस्यविधातावा
पितामहः जगदुत्पादकानांब्रह्मादीनामपिजनकः पवित्रंप
रमंपावनंवेद्यंयज्ञंवस्तु वेदायहितंवावेद्यं यद्वापवेदैर्ज्ञा
यातुयावज्ञानाकरं वेद्यंवेदप्रतिपादितंकर्मवचनः प्रणवादिकं
तथाॐकारः परब्रह्माभिधानंछंदसामाद्यः प्राद्विशेषः
तद्रूपोमंत्रविशेषोवा तत्संभवाति ऋक्सामयजूंषिच १७

मधुभाष्य

१७॥

दोहा

मैं पित माता जगत को धाता पितामह होय पावन वेद ओं

कार मैं ऋग यजु साम हि सोय १०

गतिःभर्ताप्रभुःसाक्षी निवासःशरणंसुहृत् प्रभ
वःप्रलयःस्थानं निधानंबीजमव्ययम् १८

आनन्दगिरि [illegible]टीका १

भगवतः सर्वात्मत्वे हेत्वन्तरमाह किंचेति गम्यतइति प्रकृतिवि
लयान्तंकर्मफलंगतिरित्याह कर्मेतिपोष्टाधर्मफलस्यैवप्रदाता
कार्यकारणप्रपंचस्याधिष्ठानमित्याह निवासइति भुज्यतेदुःखम
स्मिन्नितिसृष्टान्तमाश्रित्याह शरणमिति प्रभवत्यस्माज्जगदितिसृ
ष्टिमादायोक्तं उत्पत्तिरिति कारणस्यकथमव्ययत्वमित्याशंक्याह
यावदितिकारणमंतरेणापिकार्यंकदाचिदुदेष्यतिकिंकारणेनेत्या
शंक्याह नहीति माभूत्तर्हिसंसारदशायामेवकदाचित्कार्योत्पत्तिरि
त्याशंक्याह नित्यंचेतिकारणस्यकेनांशमंगीकृत्यतदव्ययत्वमित्याशंक्या
सूक्ष्मत्वंसर्वकालस्यनाशस्तीतिसिद्धवत्कृत्यविशिनष्टिबीजेति १८

शांकरभाष्य [illegible]टीका २

किंचगतिःकर्मफलंभर्तापोष्टाप्रभुःस्वामीसाक्षीप्राणिनांकृताकृ
तस्यनिवासोयस्मिन्प्राणिनोनिवसंतिशरणमार्तानांप्रपन्नानामा
र्तिहरः सुहृत्प्रत्युपकारानपेक्षःसन् उपकारीप्रभवउत्पत्तिःजगतः
प्रलयःप्रलीयतेयस्मिन्नितितथास्थानंतिष्ठत्यस्मिन्नितिनिधानंनि
क्षेपःकालांतरोपभोग्यंप्राणिनांबीजंप्ररोहकारणंप्ररोहधर्मिणा
मव्ययं यावत्संसारभावित्वादव्ययंनह्यबीजंकिंचित्प्ररोहतीतिनित्यं
चप्ररोहदर्शनाद्बीजसंततिर्नव्येतीतिगम्यते १८

स्वामिकृतटीका ३

किंच गम्यतइति गतिःफलं भर्तापोषणकर्ताप्रभुर्नियंतासाक्षी
शुभाशुभद्रष्टानिवासोभोगस्थानं शरणंरक्षकः सुहृत् हितकर्ता
प्रकर्षेणभवत्यनेनेतिप्रभवः स्रष्टाप्रलीयते ऽनेनेतिप्रलयः सं
हर्तातिष्ठत्यस्मिन्नितिस्थानमाधारः निधीयतेऽस्मिन्नितिनिधानंल
यस्थानंबीजंकारणंतथाप्यव्ययं अविनाशिनतुव्रीह्यादिबीजव
न्नश्वरमित्यर्थः १८

पैशाचभाष्यटीका ४

गतिःकर्मफलं भर्त्तापोष्टाप्रभुःस्वामीसाक्ष्यहंसाक्षीप्राणिनांशु
भस्यकर्मणः निवासःयस्मिन्प्राणिनोनिवसंतिग्रहःशरणंप्राणि
नामार्तिहरं सुहृत्प्रत्युपकारानपेक्षउपकारीकिंचप्रभवःउत्पत्ति
स्थानंजगतःप्रलयःयस्मिन्प्रलीयतेसोहं जगत्तिष्ठत्यस्मिन्निति
स्थानं निधानंजगतःयत्कालांतरोपभोगायनिधीयतेरोहय
तिबीजंजगतः प्ररोहणसमर्थमव्ययंबीजमितिसंबंधः १८

रामानुजभाष्यटीका ५

गतिरितिगतिःशक्रलोकप्रभृतिप्राप्यस्थानंभर्त्ताधारयिताप्रभुःशा
सितासाक्षीसाक्षाद्द्रष्टानिवासःवासस्थानंवेश्मादिशरणंइष्टस्यप्रा
पकतयाअनिष्टस्यनिवारणतयासर्वस्याश्रयणीयश्चेतनःसचाहमे
वेतियःसुहृत्हितैषीप्रभवस्थानंप्रलयस्थानंयस्यकस्यचित्कुत्र
चित्प्रभवप्रलययोगस्थानंयत्तदहमेवनिधानंनिधीयतइतिनिधा
नमुत्पाद्यमुपसंहार्यंचाहमेवअव्ययंबीजंतत्रतत्रअव्ययरहितंतत्
तत्कारणंचाहमेव १८

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थं १८

परमार्थप्रपाटीका ७

किंचगतिरिति गम्यतेऽनेनेतिगतिश्चरणव्यापारहेतुःभर्तापोषयि
ता प्रभुर्नियंता साक्षीशुभाशुभद्रष्टानिवासोभोगस्थानं शरणंरक्ष
कः सुहृत्प्रियतयः प्रभवःउत्तमोभवःस्वयमदेहोयस्मात् प्रकर्षेण
लयः अपुनर्भवोयस्मात् निधीयतेयस्मिन्निति निधानंबीजंकारणं
तस्याव्ययमविनाशिनंव्रीह्यादिबीजवन्नश्वरमित्यर्थः १८

वनमालीटीका ८

गम्यतइतिगतिःफलंभर्तापोषकोधारकःप्रभुःस्वामीमदीयोयमिति
स्वीकर्ता साक्षीसर्वप्राणिनांशुभाशुभद्रष्टानिवसंत्यस्मिन्निति निवा
सआधारःशीर्यतेदुःखमस्मिन्नितिशरणंप्रपन्नानामार्तिहृत् सुहृ
त्प्रत्युपकारानपेक्षःसन्नुपकारी प्रकर्षेणभवंत्यनेनेतिप्रभवःस्र

ष्टा प्रकर्षेण लीयतेऽनेनेति प्रलयः संहर्ता तिष्ठंत्यस्मिन्निति स्थानमाधा
रः निधीयते निक्षिप्यते तत्कालभोगायोग्यतया कालांतरोपभोग्यं व
स्त्वस्मिन्निति निधानं प्रलयस्थानमिति यावत् बीजमुत्पत्तिकारणम
व्ययं दैवे काकारम् १८

कृष्णमवैजयन्तीटीका ९

किंच गतिरिति गतिः गम्यतेऽनेनेति निरुक्त्याऽऽगतिशब्दः साध
नसाध्यरूपः सोऽहमेव भर्ता स्वामी प्रभुर्नियंता साक्षी शुभाशुभक
र्मद्रष्टा निवासोऽहं शरणं रक्षकः सुहृत् निर्हेतुहितकृत् प्रभवः
स्रष्टा प्रभवत्यनेनेति निरुक्तेः प्रलयः संहर्ता प्रलीयतेऽनेनेति निरु
क्तेः स्थानमाधारस्तिष्ठंत्यस्मिन्निति निरुक्तेः निधानं प्रलयस्थानं नि
धीयतेऽस्मिन्निति निरुक्तेः बीजं कारणं ननु यदि त्वं जगतो बीजरूपो
भवसि तर्हि धान्यादिबीजवन्नाशमपि कुतो न नश्यसीति चेत्तत्राह अव्य
यं व्ययरहितं बीजमहमेव धान्यादिबीजं तु व्ययरूपमतो न साम्यमेवे
त्यर्थः १८

मधुसूदनीटीका ९

किंच गम्यत इति गतिः कर्मफलं ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव
च उत्तमां सात्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः इत्येवमन्वाद्युक्तं भ
र्ता पोष्टा सुखसाधनस्यैव दाता प्रभुः स्वामी मदीयोऽयमिति स्वीक
र्ता साक्षी सर्वप्राणिनां शुभाशुभद्रष्टा निवसंत्यस्मिन्निति निवा
सो भोगस्थानं शीर्यते दुःखमस्मिन्निति शरणं प्रपन्नानामार्तिहृ
त् सुहृत्प्रत्युपकारानपेक्षः सन्नुपकारी प्रभव उत्पत्तिः प्रलयो
विनाशः स्थानं स्थितिः यद्वा प्रकर्षेण भवत्यनेनेति प्रभवः स्रष्टा
प्रकर्षेण लीयतेऽनेनेति प्रलयः संहर्ता तिष्ठंत्यस्मिन्निति स्थानमा
धारः निधीयते निक्षिप्यते तत्कालभोगायोग्यतया कालांत
रोपभोग्यं वस्त्वस्मिन्निति निधानं सूक्ष्मरूपसर्ववस्त्वधिकरणं प्र
लयस्थानमिति यावत् शंखपद्मादिनिधिर्वा बीजमुत्पत्तिका
रणमव्ययमविनाशि न तु व्रीह्यादिवद्विनश्वरं तेनानाद्यंतं य
त्कारणं तदप्यहमेवेति पूर्वेणैव संबंधः १८

श्री
गी टी
न

75

सदानंदटीका १८

गतिः कर्मफलं भर्ता पोष्टा शोभनसाधनैः प्रभुः स्वामी मदीयोयमिति स्वीकारसंस्कारः साक्षी शुभाशुभद्रष्टा सर्वेषां प्राणिनां सदा भोगस्थानं निवासः स्थानं शरणं चार्तिहन्ता सुहृत्प्रत्युपकारानपेक्षः संत्युपकारकः उत्पत्तिः स्थितिर्नाशो वा प्रलयः स्वस्थादयो ध्रुवा इ कालांतरोपभोगार्हवस्त्वाधारो निधानकं निधिर्वा पद्मशंखादि बीजं शुभमतिकारणं अनाद्यनंतमेवाहं सर्वमतः पृथक् च १८

नीलकंठटीका १८

गतिर्मुक्तप्राप्यंस्थानं भर्ता कर्मफलदानेन पोषकः प्रभुः अंतर्यामी साक्षीकृताकृतावेक्षकः निवसंत्यस्मिन्निति निवासः आश्रयो यजमानादिः शरणं रक्षकः सुहृत् उपकारमनपेक्ष्य उपकर्ता प्रभव उत्पत्तिस्थानं प्रलयो लयस्थानं स्थानं स्थितिस्थानं निधानं कर्मफलसमर्पणस्थानं कालांतरे फलप्रसवार्थं बीजं प्ररोहकारणं प्ररोहधर्मिणां अव्ययं यावत्संसारभाविनात् १८

श्रानंदटीका १८

गम्यते नयापरं तत्त्वं गतिरुपायः भर्ता पोषकः प्रभुः यथेष्टज्ञापकः साक्षी कृतस्य पुण्यापुण्यस्य कर्मणः साक्षाद्द्रष्टा निवासः आस्पदम् शरणमुपद्रवशमनः आश्रयः सुहृदुपकारानपेक्षतयोपकर्ता निधानम् निधीयते निक्षिप्यते श्रेयोर्थं सर्वकर्मास्मिन्निति निधानम् [illegible] १८

तथा गतिर्गम्यते ज्ञायते वा परं तत्त्वमनयेत्युपायः॥

रामकंठटीका १८

तथा भर्ता पोष्टा तथा प्रभुर्यथेष्टविनियोगैकस्वामी तथा साक्षी शुभाशुभकर्माध्यक्षः तथा निवासः सर्वभूतानामावसथमेकं तथा शरणं सर्वोपद्रवप्रशमायाश्रयः तथा सुहृत्सर्वभावेनोपकारी तथा जन्मविनाशस्थितिरेतन्नाम्नभवः प्रलयः स्थानं च तथा प्रलीनं सद्यत्रावतिष्ठते तत्तथा नाम्नकं निधानं तथा यतः प्रभवति तत्तथा तस्मान्न भवामीत्यर्थः अव्ययमक्षयं बीजं कारणमिति न किंचिदस्ति यदाहमस्य जगतो [illegible] १८

१८ लासिकी ~~[struck through]~~टीका १५

किंच गम्यते परं ब्रह्मानयेति गतिरुपायः स च त्रिविधः आणवशाक्तशा म्भवभेदात् "अथवा गम्यते इति गम्यं ब्रह्माख्यं मोक्षापरपर्यायं धाम "तथा चश्रुतिः तेजो बिन्दुः परं ध्यानं विश्वात्मा हृदि स्थितम् आणवं शाम्भवं शाक्तं स्थूलं सूक्ष्मं परं च यत् तल्लक्षणं चोक्तं श्रीमालिनीवि जये अकिंचिच्चिन्तकस्यैवादि" भर्ता पोष्टा ईश्वराख्यः प्रभुर्यथेष्ट विनियोक्ता अन्तर्यामित्वात् साक्षी शुभाशुभकर्मद्रष्टा अत्र एव निधानः कूटस्थः निवासो भोगस्थानं जीवाभिख्यः शरणं प्रपन्नाना मार्तिहृत् उपासनीयो देवताखहृत् उपास्यद्वारेण हितकर्ता प नेहमेव तथा प्रभवः स्रष्टा प्रलयः संहर्ता स्थानं स्थितिरित्येतेन का रणत्रयात्मकोहमेव निधानं सर्ववस्त्वधिकरणं पराशक्तिरूपमह मेव तदुक्तं परात्रिंशिकायां यथान्यग्रोधबीजस्थः शक्तिरूपो म हाद्रुमः तथा हृदयबीजस्थं जगदेतच्चराचरमिति हृदयं च शक्तिः तदुक्तं सैषा सारतया प्रोक्ता हृदयं परमेष्ठिन इति अव्ययं विनाशि तत्त्वव्रीह्यादिबीजवद्विनश्वरम् बीजं जगत्कारणमपराशक्तिरूपं प्रधानमहमेव [illegible] १८

पंचोलीटीका

किंच गतिरिति गतिः कर्मफलं अहं भर्ता पोषणकर्ता प्रभुः स्वा मी प्राणीनां कृताकृतस्य साक्षी निवासः आर्तिहरः शरणं सुहृत् प्रत्युपकार निर्पेक्षः सन्नुपकारी प्रभवउत्पत्तिर्जगतः प्रलीय ते यस्मिन् विश्वमिति प्रलयः तिष्ठंत्यस्मिन्निति स्थानं निधानं निक्षे पः कालान्तरोपभोग्यं प्राणीनां बीजं प्ररोहकारणं प्ररोहधर्मिणं अव्ययं यावत्संसारभावित्वात् अव्ययं बीजमित्यर्थः १८

रसनीरससिद्धोधिनी

गतिरिति तथा गम्यते प्राप्यते ज्ञायते च प्राप्यं ज्ञेयं च वस्त्वने नेति गतिरुपायः गम्यते प्राप्यते तैस्तैः कर्मभिरस्मादिति गतिः

स्वर्गादिकं बहुविधं कर्मफलं वा तथा भर्त्ता पोष्टा तथा प्रभुर्य
थेष्टविनियोगैकस्वामी तथा साक्षी शुभाशुभकर्माध्यक्षः त
था निवासः सर्वभूतानामेकमावसथं तथा शरणमार्त्तानां
सर्वोपद्रवप्रणाशाश्रयः तथा सुहृत् प्रत्युपकारमनपेक्ष्यैव
सर्वभावेनोपकारी तथा जन्मविनाशस्थितिहेतुत्वात्प्रभवः
प्रलयः स्थानं च निधानं कालान्तरोपभोग्यफलनिक्षेपः यद्व
जगतः प्रलीनस्य सतो यत्रावस्थितिस्तत्स्थानात्मकं निधानं त
थाव्ययं नित्यं प्ररोहदर्शनादव्ययं बीजं कारणं प्रथमस्य भावः
यत्किंचिदत्र जगति परिदृश्यते तत्तद्रूपमेव भवानीति ॥१८॥

मधुभाष्य

76

दोहा

भर्तागतिप्रभु साक्षी मे शरण निवास सुहृत उत्पतिप्रलय
निवासमें बीज अव्यय निधि नित्य १८॥

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९ ॥

आनन्दगिरि — शांकरभाष्यटीका १

इतश्च सर्वात्मत्वे भगवतो न विवदितव्यमित्याह किंचेति आदित्यात्मना तेन रश्मिभिः वृष्टिं निगृह्णाति तं वर्षमुत्सृजति कालान्तरे इत्यर्थः एकस्य एकस्मिन्काले विरुद्धक्रियाशंकयाह अष्टभिरिति अतस्मैरेवैव वर्षस्य निग्रहोत्सर्गौ एककर्तृकौ अविरुद्धावित्यर्थः यस्य कारणस्य सम्बन्धित्वेन यत्कार्यमभिव्यज्यते तदिह सदित्युच्यते कारणसम्बन्धेनानभिव्यक्तं कारणमेव अनभिव्यक्तनामरूपमसदिति यथावाचि येतत्तदेतदाह सदिति अम्भवादंशुदसतीति पुनरितिभगवतोऽन्यता सर्वे कार्यकारणकल्पना निरधिष्ठाना न तिष्ठन्तीत्यर्थः तर्हि यथा कृतं कार्यस्य सत्त्वं कारणस्यासत्त्वमास्थेयमित्याशंक्य वाशब्देन निषेधति कार्यं तिन हि कार्यस्यात्यन्तिकं सत्त्वं वा चारम्भणश्रुतेः नासीन्नस्यात्यन्तिकमसत्त्वं कृतकत्वविरोधादित्यर्थः उक्ते ज्ञाने यत्ते भगवदभिध्यानाभिनिविष्टबुद्धीनां किं फलमित्याशंक्य सत्योवाक्रमेण मुक्तिरित्याह य इति ॥ १९ ॥

शांकरभाष्य — आनन्दगिरिकृतटीका २

किंच तपाम्यहमादित्यो भूत्वा कैश्चित् रश्मिभिरहं वर्षमुत्सृजामि उत्सृज्य पुनर्निगृह्णामि कैश्चिद्रश्मिभिरष्टभिर्दासैः पुनरुत्सृजामि प्राहृषि अमृतं चैव देवानां मृत्युश्च मर्त्यानां सत् यस्य यत्सम्बन्धितया विद्यमानं तद्विपरीतमसच्चैवाहमर्जुन पुनरत्यन्तमेवासद्भगवान् कार्यकारणे वा सदसती ये पूर्वोक्तैः निवृत्तिप्रकारैरेकत्वपृथक्त्वादिविज्ञानैर्यज्ञैर्मां पूजयन्त उपासते ते यथाविज्ञानं मामेव प्राप्नुवन्ति ॥ १९ ॥

स्वामिकृतटीका ३

किंच तपामीति आदित्यात्मना स्थित्वा निदाघसमये तपामि जगत्संतापं करोमि वृष्टिसमये च वर्षमुत्सृजामि विमुंचामि कदाचि

श्री
गी टी
न

78

नवर्षं निगृह्णामि आकर्षामि अमृतं च जीवनं मृत्युश्च नाशः सद् स्थूलं दृश्यं असच्च सूक्ष्ममदृश्यं परं तत् सर्वमहमेवेति मत्वा मामेव बहुधा उपासत इति शैवी गीर्वाऽन्वयः १९

पैशाचभाष्यटीका ४

तपामीत्यादित्यो भूत्वा कैश्चिद्रश्मिभिरुष्मा मासान्वर्षं निगृह्णामि प्रवृष्टकैश्चिद्रश्मिभिः चतुरो मासान् उत्सृजामि अमृतमेवाहं देवानां मृत्युश्च मर्त्यानां यस्य यत्संबन्धितया विद्यमानत्वं तत्सत् विपरीतमसत् पुनरत्यन्तमेवासत्कार्यकरणे सदसती १९

रामानुजभाष्यटीका ५

तपाम्यहमिति अहमेवादित्यादिरूपेण तपामि ग्रीष्मेऽहमेव रसं निगृह्णामि तथा वर्षास्वपि चाहमेवोत्सृजामि अमृतं चैव मृत्युश्च येन जीवति लोको येन म्रियते तदुभयमप्यहमेव किमत्र बहुनोक्तेन सदसच्चाप्यहमेव सदुद्दृत्वैरसदुत्त्ववर्तमानावस्थावस्थितचिदचिच्छरीरतया तत्प्रकारोऽहमेवावस्थितः सर्वः य एवं बहुधा पृथक्त्वेन नानाविधिना मद्रूपावस्थितकृत्स्नजगच्छरीरतया तत्प्रकारोऽहमेवावस्थित इत्येकत्वेनानुसंधानाच्च मामुपासते ते एव महात्मानः एवं महात्मनां भगवदनुभवैकभोगानां ज्ञानिनामुक्ता तेषामेव विशेषं दर्शयितुमज्ञानां कामकामानां प्रवृत्तिमाह

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

~~[illegible] … [illegible]~~
~~[illegible] … [illegible]~~
~~[illegible] … [illegible]~~
~~[illegible] … [illegible]~~
~~[illegible] … निर्वर्तयति क्रियायाः~~
~~[illegible] … [illegible]~~
~~[illegible] … [illegible]~~
~~[illegible] … [illegible]~~

[illegible]
[illegible] तपाम्यहमित्याद्येतत्कथाप्रसंगेनोक्तं नित्वेवं यद्दिवौह्यया
गादिनापि ब्रह्मात्मभिः तर्ह्यग्निष्टोमादिश्चपि किमर्थो यागः अश्वपग
मेभेदवादः वासुदेवएवेति चेत्कथं नापवर्गस्तत्राद्यर्थमुच्यते

परमार्थप्रपाटीका १

अथ स्थूलप्रपंचरूपोप्यहमेवेत्याह तपामीति कदाचित्प्रलयका
ले द्वादशादित्यरूपेण तपामि भूतजातं शोषयामि श्रुतिरपि नारा
यणोपनिषत्स्व आईज्वलति ज्योतिरहमस्मि ज्योतिर्ज्वलति ब्रह्माहमस्मि
इत्यादि भाष्यं प्रलयकाले आई अकर्षणानीतो सर्वं प्राणिजातं ज्वलति
द्वादशादित्यरूपेण संकर्षणमुखानलेन दह्यते तदा ज्योतीरूपस्तेज
सो विराडस्मि अथ यदा ज्योतिः सोपि ज्वलति तदा लिंगरूपं ब्रह्माहम
स्मि तथा वर्षपर्जन्यं निगृह्णामि आकर्षयामि अवर्षणं करोमि पुनः
सृष्टिकाले वर्षपर्जन्यमुत्सृजामि मुंचामि अमृतं जीवनमहमेव मृ
त्युः क्रमप्राप्तः एवमुक्तमुपसंहरति सदिति [illegible] सद्व्यवहारस
त् स्थूलप्रपंचरूपं असत् सूक्ष्मप्रपंचरूपं अहमेव १९

वनमालीटीका ८

तपाम्यहमादित्यो [illegible] तर्यामी वर्षं दृष्टिरूपा संहृत्य निगृह्णा
म्युत्कर्षामि केषुचिद्रश्मिभिरष्टसु मासेषु पुनस्तमेव निगृहीतं रसं च
तुर्षु मासेषु केषुचिद्रश्मिभिरुत्सृजामि वृष्टिरूपेण प्रक्षिपामि च अमृतो
अमृतं च देवानां प्राणिमात्रस्य जीवनं वा एवकारस्याहमित्यनेन संबं
धः मृत्युश्च सर्वप्राणिनां विनाशः सत्स्थूलमसत्सूक्ष्मं च सर्वमहमेव
सर्वमस्त्यामसीत्यर्थः एवं संचितकर्मभिः सर्वव्यापकोहमाराध्यमा
नोमितगुणस्य ममापरोक्षं ततो मोक्ष इति भावः १९

कुसुमवैजयंतीटीका ९

[illegible]
[illegible]
[illegible] किंच तपामीति निदाघसमये सूर्यरूपेणाहमे
व विश्वं तपामि विश्वस्य तापं करोमि कदाचिदवग्रहरूपेणाहमेव

मि

श्री
गी टी
न

79

वर्षं जलं निगृह्णाम्याकर्षामि रश्मिद्वारा समाकर्षामीत्यर्थः पुनः पर्जन्य
रूपेणाहमेव वर्षासु वर्षमुत्सृजामि विसृजामि अमृतं मोक्षः पुनः
मृत्युः संसारः यद्वा लोकस्यामृतं जीवनं मृत्युर्मरणं तदहमेव हे अर्जु
न बहुनोक्तेन किं सदसच्चाहमेव यत् किंचित्सदसच्च ग्राहिमित्येयं का
र्यकारणरूपं वस्तुजातमस्ति तत्सर्वं तन्मदात्मत्वेनावस्थितोऽहमेव
स्मादित्यर्थः ॥१९॥

मधुसूदनीटीका ॥१९॥

किंच — तपाम्यहमादित्यः सन् ततस्तत्तापवशादहं वर्षं शर्वद्वृष्टिरूपं रसं शोष्य
आः निगृह्णाम्याकर्षामि कैश्चिद्रश्मिभिरष्टसु मासेषु पुनस्तमेव नि
गृहीतं रसं चतुर्षु मासेषु कैश्चिद्रश्मिभिरुत्सृजामि च वृष्टिरूपेण प्रक्षि
पामि च भूमौ अमृतं च देवानां सर्वप्राणिनां जीवनं वा एवकारस्याह
मित्यनेन संबंधः तेनाहमेव तपामीत्याद्यर्थः मृत्युश्च मर्त्यानां सर्व
प्राणिनां विनाशो वा सत् यत्संबंधितया यद्विद्यते तत्तत्र सत् अ
सच्च यत्संबंधितया यन्न विद्यते तत्तत्रासत् एतत्सर्वमहमेव हे अर्जु
न तस्मात्सर्वात्मानं मां विदित्वा स्वस्वाधिकारानुसारेण बहुभिः
प्रकारैर्मामेवोपासत इत्युपपन्नं एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा चेति
त्रिविधा अपि निष्कामाः संतो भगवंतमुपासीनाः सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्प
त्तिद्वारेण क्रमेण मुच्यंते ये तु सकामाः संतो न केनापि प्रकारेण भ
गवंतमुपासते किंतु स्वस्वकामसाधनानि काम्यान्येव कर्माण्यनु
तिष्ठंति ते सत्त्वशोधकाभावेन ज्ञानसाधनमनधिरूढाः पुनः पुन
र्जन्ममरणप्रबंधेन सर्वदा संसारदुःखमेवानुभवंतीत्याह द्वाभ्यां ॥१९॥

सदानंदीटीका ॥

आदित्यः संस्तपामीदं ततस्तत्तापवशादहं वर्षं सर्वरसं भूमेराकर्षाम्य
र्करश्मिभिः १ कैश्चिदष्टसु मासेषु निगृहीतं रसं पुनः कैश्चिच्चतुर्षु
मासेषु वृष्ट्या भूमौ क्षिपाम्यहं २ देवानाममृतं सर्वप्राणिनां जीवनं
च वा मर्त्यानां मृत्युश्च वा विनाशः सर्वदेहिनां ३ अधिष्ठानतया
च सदसद्व्यक्तमव्यक्तं एतत्सर्वमहं मत्तः पृथग्भूतं नास्ति किंचन
४ सर्वात्मानं विदित्वा मां स्वाधिकारानुसारतः एवंप्रकारैर्बहुभिर्मां

मेवोपासतेतथा: ५।१९

नीलकंठीटीका १२

अहंतपामिआदित्योभूत्वा अहंवर्षंवृष्टिंतान्निगृह्णामिअष्टसुमासेषु
कैश्चिद्रश्मिभिः उत्सृजामिचचतुर्षुमासेषुकैश्चिदिति अमृतंजीवनं
मृत्युर्मरणं अमृतंदेवानांवा सत्‌साधु असत्‌असाधु एतत्सर्वमहमेव
व अतस्तेषांविश्वतोमुखंममभजनंकुर्वतांसर्वरूपेणाहमत्रयहंक
रोमीतिभावः १९

कालस्वरूपेणैकात्मतामाह॥ आनंदीटीका १२

अशेषस्यार्थवाक्यार्थः मीनमेषवृषमिथुनस्थतमासेषु विभ्रमानर
अष्टैवस्वांशैवाक्यार्थः मीनमेषवृषमिथुनचतुर्मासेषु वृश्चिकादिचतुर्मा
सानामृतानि कर्कटादिचतुर्मासेतानेवोत्सृजति वृश्चिकादिचतुर्मा
सेष्वभावेवतान्धारयति इतिसंवत्सरात्मकस्यकालस्यचातुर्मासस्यमे
देनयत्कार्यंतत्राहमेवकात्म्येनएकएवाहंकर्तेत्यर्थः विहितंचैतद्वि
स्मृतयेणे विवस्वानष्टभिर्मासैरादायापोरसात्मिकाः वर्षत्यंनंतत
स्तस्मादन्नमप्यखिलंजगदित्यत्र अमृतंसाधुस्योयोदयकालःसोह
मेवमृत्युमृत्युःप्रलयरूपोप्यहमेव सदितिवर्तमानकालत्वंअसदि
त्यतीतानागताकालताएवं सर्वत्रसर्वदाब्रह्मैकात्म्यंक्रियमाणं [illegible]
कर्मानंतफलदमित्युक्तम्‌ [illegible]
[illegible] १९

रामकंठीटीका १४

तथाच– सूर्योभूत्वाग्रीष्मादौरसमादधानोहंतपामि यतस्तदाहमेववर्षंवृष्टिं
निगृह्णामि निरुणद्धि वर्षाकालेचाहमेवपर्जन्योभूत्वोत्सृजामि तप
नवर्षणक्रिययाम्याद्युत्पादनेनाहमेवजगद्धारयामीत्यर्थः तथामृत
मविनाशियद्वस्तुस्वस्वविनाशहेतुरहमेव किंबहुनोक्तेन यत्किं
चित्सद्विद्यमानंशोभनंवायदसत्तद्विपरीतंकिंचिज्जगतिसंभवतित
त्सर्वमहमस्मिकिरैवैकासदसद्भावेनाभासतेइत्येवंपरादेवप्रकृत्या व
श्रितसर्गभेदप्रतिपादनप्रसंगेनब्रह्मस्वरूपंसंग्रहेणोक्ता [illegible] १९
[illegible]

लासिकी [illegible]टीका १५

श्री गी टी न

किंच॥ आदित्यात्मना निदाघसमये तपामि जगतस्तापं करोमि वर्षं वृष्टिं निगृ
ह्णामि निरुणध्मि उत्सृजामि विमुंचामि च अमृतं जीवनं मृत्युर्नाशश्चा
हमेव किंबहुनोक्तेन यत्सत्स्थूलं दृश्यमसत्सूक्ष्ममदृश्यं तत्सर्वमह
मेव [illegible]
[illegible]
[illegible] १९

४०

पंचोलीटीका

किंचतपाम्यहमिति अहंआदित्योभूत्वाकश्चित्उल्बणैरश्मिभिःत
पामिकेश्चिदहेवर्षमुत्सृजामिवर्षमुत्सृज्यपुनःअष्टभिःमासैःके
श्चित्रश्मिभिःवर्षंनिगृह्णामिमासचतुष्टयेनप्रावृषिकेश्चित्र
श्मिभिःपुनर्वर्षमुत्सृजामिअमृतंदेवानामहंमृत्युःमर्त्यानामहं
सत्विद्यमानेअसत्अविद्यमानंअथवासत्कारणंअसत्कार्यम
हं १९

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

आदित्यादिष्वेवयदसाधारणंतापकरणादिदृष्टंकिमवंतदपि
ममैवेत्याह तपामीति अहमादित्योभूत्वातपामिग्रीष्मादौरसमा
ददे तदेववर्षंवृष्टिंनिगृह्णामिनिरुणध्मि तथाहमेववर्षाकाले
पर्जन्योभूत्वापुनरपिवर्षमुत्सृजामि तपनवर्षणक्रिययान्ना
द्युत्पादनेनाहमेवजगद्धर्तयामीतिभावः तथा अमृतंमृत्युश्चास्मि
कोर्थःस्वभक्तानांमोक्षप्रदस्तदितरेषांसंसारप्रदश्चाहमेवास्मीति
तथा सदसच्चाहमेवास्मि प्रधानाप्रधानरूपंसर्वमहमेवास्मी
त्यर्थः १९॥

मधुभाष्य

१९॥

दोहा

मेंहूतपाउंवर्षहूं यावनत्यागत मेंह अमृत मृतुसदसत श्र
जेन मेंनसंदेह ॥१५॥

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रा
र्थयन्ते ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्या
न्दिवि देवभोगान् २०

शाङ्करभाष्य १

येपुनरस्ताः कामकामाः त्रैविद्येति त्रैविद्या ऋग्यजुःसामविदः
याज्ञिकाः येषां ते मां वस्वादिदेवरूपिणं इष्ट्वा सम्पूज्य यज्ञशेषं सो
मपाः सोमं पिबन्तीति सोमपास्तेनैव सोमपानेन ते पूतपापाः
शुद्धकिल्बिषाः यज्ञैरग्निष्टोमादिभिरिष्ट्वा पूजयित्वा स्वर्गतिं स्वर्गग
मनं स्वरेव गतिः स्वर्गतिस्तां प्रार्थयन्ते याचयन्ते तेच पुण्यं पुण्य
फलमासाद्य सम्प्राप्य सुरेन्द्रलोकं शतक्रतोः स्थानं अश्नन्ति भुञ्ज
ते दिव्यान् दिविभवान् अप्राकृतान् देवभोगान् देवानां भोगांस्ता
न् २०

आनन्दगिरिकृतटीका २

भगवद्भक्तानामपि निष्कामानामेव मुक्तिरिति दर्शयितुं सकामा
नां पुंसां संसारमवतारयति ये पुनरिति तिस्रो विद्या अधीयन्ते
विदन्तीति वा ते त्रैविद्या वेदविदस्तदाह ऋगिति वस्वादीनामादि
शब्देन सवनत्रये शानादित्या रुद्राश्च गृह्यन्ते शुद्धकिल्बिषा नि
रस्तपापा इति यावत् २०

न देव मवजानन्ति मां मूढा इत्यादि श्लोकद्वयेन
लिप्रफलाशया देवतान्तर [illegible] यजन्तो मां ना
द्रियन्त इत्यभक्ता दर्शिताः
महात्मानस्तु मां पार्थ
इत्यादिना च भक्ता उक्ताः
न त्वेकत्वेन पृथक्त्वेन वा ये
परमेश्वरं न भजन्ति तेषां
जन्ममृत्युप्रवाहो दुर्वार इत्या
ह [illegible]

स्वामिकृतटीका ३

त्रैविद्या इति ऋग्यजुःसामलक्षणास्तिस्रो विद्या येषां ते त्रिविद्याः त्रिवि
द्या एव त्रैविद्याः स्वार्थे तद्धितः तिस्रो विद्या अधीयते जानन्तीति वा त्रै
विद्या वेदत्रयोक्तकर्मपरा इत्यर्थः वेदत्रयविहितैर्यज्ञैर्मामिष्ट्वा ममैव
रूपं देवतान्तरमित्यजानन्तोऽपि वस्तुत इन्द्रादिरूपेण मामेवेष्ट्वा सम्पूज्य
यज्ञशेषं सोमं पिबन्तीति सोमपास्तेनैव पूतपापाः शोधितकल्मषाः सं
तः स्वर्गतिं स्वर्गप्राप्तिं ये प्रार्थयन्ते ते पुण्यफलरूपं सुरेन्द्रलोकं स्व
र्गमासाद्य प्राप्य दिवि स्वर्गे दिव्यानुत्तमान् देवानां भोगानश्नन्ति भुञ्ज

पैशाचभाष्यटीका ४

त्रैविद्याः ऋग्यजुःसामविदः मां सर्वेश्वरं सोमपाः सोमयाजिनः पूतपापाः क्षालितकल्मषाः यज्ञैरग्निष्टोमादिभिरिष्ट्वा आराध्य स्वर्गतिं स्वर्गलोकप्राप्तिं प्रार्थयन्ते आशासते ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति भुञ्जते दिव्यान्देवभोगान् २०

५२

रामानुजभाष्यटीका ५

त्रैविद्येति ते तत्रि ऋग्यजुःसामरूपास्तिस्रो विद्यास्त्रिविद्याः केवलं त्रिविद्यास्तद्वन्तो निष्ठा महात्मानः पूर्वोक्तप्रकारेण विमलवेदवेद्यं मामेव ज्ञात्वा नित्यमात्र मद्भक्तिकारिकीर्तनादिना ज्ञानयज्ञेन च मामेव प्राप्य उपासते त्रैविद्यास्तु वेदप्रतिपाद्यं केवलं इन्द्रादियागशेषं सोमं पिबन्तः पूतपापाः स्वर्गादिप्राप्तिविरोधिपापात् पूतास्तैः केवलेन्द्रादिदेवतायानुसंहितैर्यज्ञैर्वस्तुतस्तद्रूपं मामिष्ट्वा तथावस्थितं सोमं पिबन्तः स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ते पुण्यं दुःखासंभिन्नं सुरेन्द्रलोकं प्राप्य दिव्यान् भोगान् २० अश्नन्ति

निष्ठास्त्रैविद्या

अभिनवगुप्तकृतटीका ६ नन्वेवं यदि वाग्यागादिनापि ब्रह्मा ... २० मिः तर्ह्यग्निष्टोमादिष्वपि किमन्यो याज्यः अभ्युपगमे भेदवादः वासुदेवपर्वेति चेत्कथं नापवर्गस्तेस्तदर्थमुच्यते ॥ ५

...यापि ते मामेव यजन्ते न तथापि ...र्गमात्रप्रार्थनया भ्रान्तकर्मिणि ...स्त तत्दुर्बलतया स्वर्गादिमा... त्रैलैव फलेनावच्छिन्न इति अ... तेषां पुनरावर्तिको धर्मः ४

परमार्थप्रपा टी ७

ये त्वेकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखमित्यादिप्रकारेण येन भजन्ति तेषां जन्ममरणसंसाराद्दुर्वारत्वमाह द्वाभ्यां त्रैविद्या मामिति ऋग्यजुःसामलक्षणास्तिस्रो विद्यास्तासु कर्मफलप्रशंसनभागस्त्रैविद्यं तदनुष्ठातारस्त्रैविद्याः यज्ञावशेषीभूतं वल्लीरूपं सोमं पिबन्तीति सोमपाः पूतपापाः शोधितकल्मषाः सन्तो मामिन्द्रादिदेवतारूपेण इष्ट्वा पूजयित्वा स्वर्गतिं स्वर्गलोकप्राप्तिं प्रार्थयन्ते ते पुण्यं पुण्यफलप्रदं सुरेन्द्रलोकमासाद्य प्राप्य दिवि स्वर्गे दिव्यान् देवोपभोग्यान् भोगान् अश्नन्ति भुञ्जते २०

वनमालीटीका ८

ये भिः कामकर्मणा हरिमाराधयन्ति किन्तु स्वर्गाद्यर्थं काम्यकर्माण्येव कुर्वन्तीति ते तिष्ठः खप्रवाहे संसारे पुनःपुनः पतन्तीत्याह त्रैविद्या इति द्वा

भ्यां ऋग्वेदयजुर्वेद सामवेदरूपाहौत्राध्वर्यवौद्गात्रप्रतिपमहेतवस्ति
स्रो विद्या येषांते त्रिविद्या एव त्रैविद्या स्तिस्रो विद्या वदंतीति वेदत्रय
विदो याज्ञिकायज्ञैरग्निष्टोमादिभिर्मामिंद्रियान्तर्यामिणमिष्ट्वा तत्रमा
मजानंतोपि वस्तुतस्तमेवाष्टज्यपित्वा प्रमित्युतयद्वा सोमं पिवंतीति सो
मपाः संतस्तेनैव सोमपानेनपूतपापा निरस्तस्वर्गभोगप्रतिबंधकपापाः
सकामतयास्वर्गतिं प्रार्थयंते ते दिवि स्वर्गलोके पुण्यं पुण्यफलं स
र्वोत्कृष्टं सुरेंद्रलोकं शतक्रतोः स्थानमासाद्य प्राप्य दिव्यान्मनुष्यैरलभ्या
न् देवभोगान् देवदेहोपभोग्यान् कामानश्नंति भुंजते २

कुसुमवैजयन्तीटीका ९

एवं महात्मशब्दाभिधेयानां भक्तिप्रधानानां ज्ञानप्रधानानां च निज
भक्तानां भुक्तिमुक्तीदानीमपि तेषां विशेषं ज्ञापयितुं सकामानां स्वभ
क्तिहीनानामज्ञानांगतिमाह द्वाभ्यां त्रैविद्या इति त्रैविद्याः तिसृ
णां विद्यानां समाहारस्त्रिविद्या येऽधीयंते विदंति वा ते त्रैविद्याः विद
धीतेन हेदे तित्रविद्या स्त्यप्रत्ययः केवलं ऋग्यजुःसामोक्तकर्मनि
ष्ठाः न तु तत्त्वनिष्ठाः इत्यर्थः सोमपाः सोममिंद्रादिदेवयज्ञशेषंपि
वंतीति ते तथा न तु मद्यज्ञशेषं पिवंतः अत एव पूतपापाः पूतानि
विधूतानींद्रादिलोकप्राप्ति विरोधिरूपाणि पापानि कल्मषाणि येषां
ते तथा न तु प्रणष्टमत्प्राप्तिविरोधिरूपपापाः संतो ये जनाः यज्ञैः केव
लेंद्रादिदेवमात्रयाजनसंहितैस्त्रयीविहितैर्ज्योतिष्टोमादिभिर्मामिष्ट्वा इं
द्रादयो देवपतयः कृष्णात्मकाः कृष्णस्वरूपा दृश्यकृष्णस्वरूपकाः अ
तः कृष्णरूपाः कृष्णायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिकाः कृष्णदत्तैश्वर्यकाः
इत्यजानन्तोपि वस्तुतस्तत्तद्रूपेण आवस्थितं मामाराध्य स्वर्गतिं स्व
फलं प्रार्थयंते मद्रूपेभ्य इन्द्रादिभ्यो याचंते ते जनाः पुण्यं पुण्योपार्जितं
सुरेंद्रलोकं स्वर्गं न तु मल्लोकं आसाद्य प्राप्य तत्र दिवि सुरेंद्रलोके दिव्या
न् दिविभवान् तत्रापि देवभोगान् देवोचितान् न तु मदिंद्रादिदेवरू
पेण मयैव दत्तान्भोगान् अश्नंति भुंजंतीत्यर्थः २

मधुसूदनीटीका १

श्री
गी टी
न

ऋग्वेदयजुर्वेदसामवेदलक्षणा होत्राध्वर्यवौद्गात्रप्रतिपत्तिहेतवः
तिस्रो विद्या येषां ते त्रिविद्याः त्रिविद्या एव स्वार्थिकतद्धितेन त्रैविद्याः
तिस्रो विद्या विदंतीति वा वेदत्रयविदो याज्ञिका यज्ञैरग्निष्टोमादिभिः
क्रमेण सवनत्रये वसुरुद्रादित्यस्वरूपिणं मामीश्वरमिष्ट्वा तद्रूपेण माम
जानंतोपि वस्तुतस्तेनैव इज्ययित्वा अभिषुत्य हुत्वा च सोमं पिबंतीति सोम
पाः संतः तेनैव सोमपानेन पूतपापाः निरस्तस्वर्गभोगप्रतिबंधकपा
पाः सकामतया स्वर्गतिं प्रार्थयंते न तु सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्त्यादिकं ते दि
वि स्वर्गलोके पुण्यपुण्यफलं सर्वोत्कृष्टं सुरेंद्रलोकं शतक्रतोः स्था
नं आसाद्य दिव्यान् मनुष्यैरलभ्यान् देवभोगान् देवदेहोपभोग्यान्
कामानश्नंति भुंजते [illegible] २०

सदानंदीटीका ११

एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधेति त्रिधा जनाः निष्कामा मामुपासीना भगवं
तमथोच्यते १ धीशुद्ध्यानत्वबोधाभिहारायुच्यंतपवते ये सकामाः
कथंचित्र भगवंतमुपासते २ किंतु काम्यानि कर्माण्यनुतिष्ठंति स्व
कामतः ते सत्त्वशुद्ध्यभावेन तत्त्वज्ञानपराङ्मुखाः ३ पुनः पुनर्जन्ममृ
त्युप्रबंधेनैव सर्वदा संसारदुःखभाजः स्युरित्याह भगवान्स्वयं ४ ति
स्रो विद्या ऋग्याद्या होत्रादिज्ञानहेतवः संति येषां त्रिविद्यास्ते त्रैवि
द्याः स्वार्थतद्धितात् ५ तिस्रो विद्या विदंतीति याज्ञिका वाध्वरैः क्रमात्
अग्निष्टोमादिभिर्मखैर्मां वस्वाद्यात्मानमीश्वरं ६ तथात्वेनाप्यजानंतः इ
ज्यया हि वस्तुतः अभिषुत्य हुत्वा सोमं पिबंतीति च सोमपाः ७ तेनै
व ध्वस्तस्वर्गादिप्रतिबंधककल्मषाः स्वर्गतिं प्रार्थयंते ते न तु धीशुद्धि
माकुलाः ते सत्पुण्यफलं प्राप्य लब्ध्वा स्थानं शतक्रतोः देवदेहोपभो
ग्यांश्च कामानश्नंति नाकगान् ९।२०

नीलकंठीटीका १२

ये तु नकर्मेषु प्रकारेष्वन्यतमेनापि मां न भजंते ते केवलकर्मठाः कां ग
तिं प्राप्नुवंतीत्यपेक्षायामाह त्रैविद्या इति तिस्रः ऋग्यजुःसामरूपाः वि
द्या येषां ते त्रिविद्याः त एव त्रैविद्याः सोमपाः सोमपायिनो याज्ञिकाः

यज्ञैर्मामिष्ट्वा स्वर्गतिफलं प्रार्थयंते दिव्यान् अप्राकृतान् संकल्पमा
त्रोपनतान् दुःखासंभिन्नान् २०

इदानीं भेदज्ञानेन क्रियमाणं आनंदटीका १९ कर्मपरिमितिफलमित्युपदिशति ॥

त्रैविद्याः त्रैवर्णिकाः वेदत्रयविदो याज्ञिकाः हुतपापाः श्रुतिविहित
निषेकादिसंस्कारसम्पन्ना विगतपापाः सोमपा अर्थान्नित्यनैमित्ति
ककर्मानुष्ठायिनः मां इष्टमकृतानान् शक्रादिमूर्तियज्ञैः इष्टदेव
तादिभेदभिन्नैः बहुभिर्ज्योतिष्टोमादिभिरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते तैस्तै
र्यज्ञविशेषैस्तांस्तान् देवविशेषान् यजंते मामेकं विश्वतोमुखमजानन्तो
[illegible] २०
पिमामेव यजंते [illegible]

इदानीमपरदैवप्रकृत्याश्रितानां रामकंठटीका १४ पुरुषाणां प्रवृत्तिं प्रतिपादयितुमाह ॥

ज्ञानरहितक्रियामात्रोपदेशपर्यवसितार्थाः ऋग्यजुःसामलक्षणास्ति
स्रो विद्या अधीयंते विदंति वा त्रैविद्यास्त्वेन या ब्राह्मणादयस्त्रैवर्णिकाः
श्रुतपापाश्च निषेकाद्युक्तविहितसंस्कारसंपन्ना वा हुतकल्मषास्त
था निष्ठया यथोक्तब्रह्मचर्याद्याश्रमनियमासक्ताः सोमपा नित्यनैमि
त्तिकस्वकर्मानुष्ठाननिष्ठाश्च सर्वथः तथाविधाः संतो देवतान्तरयजनवि
धिरूपैर्यज्ञैस्तैस्तैः शास्त्रचोदितैर्योगविशेषैः सम्यग्ज्ञानाभावादविदंतो
पि मामेवेष्ट्वा पूजयित्वा स्वर्गतिं देवलोकप्राप्तिकामात्मानः सन्तः प्रार्थ
यंत उपयाचंते यतस्तैर्यज्ञविधिभिस्तांस्तान्देवविशेषान्यजंत इति वि
श्वतोमुखमेकं न तु मामेव यजंते केवलं संप्रति विद्याशमानन्तदृष्टी
ताः परमदीयं भावमविदंतो भोगमात्रं यज्ञादिक्रियाफलमश्नमानाः
स्वर्गमभिकांक्षंति २०

लासिकी [illegible]टीका १५

+ तिस्रः ऋक्सामयजुर्लक्षणा विद्या अधीयन्ते विदन्ति वा त्रैविद्यास्त्वेन
या ब्राह्मणादयस्त्रैवर्णिका याज्ञिका मामीश्वरं सगुणं निर्गुणं वा इष्ट्वा सं
पूज्य स्वर्गतिं देवलोकप्राप्तिं प्रार्थयन्ते उपयाचन्ते कीदृशाः सन्तः सो
मपायज्ञशेषं सोमं पिबन्तीति सोमपाः अत एव पूतपापा निरस्तसमो
गप्रतिबन्धकपापाः ते तथाविधा देहान्ते अर्जितकर्मोपनतं पुण्यं पुण्य
फलरूपं सुरेन्द्रलोकं स्वर्गलोकमासाद्य प्राप्य दिवि स्वर्गे दिव्याननमान्दे

+ इत्थं निष्कामतया भजमानानां मोक्षरूपं फलमुक्त्वा ये त्वेवंभूतं सगुणं निर्गुणं वा मामीश्वरं स
कामतया भजमानास्तेषां जन्ममृत्युप्रवाहो दुर्वार इत्याह ॥

वभोगानश्नन्तिभुञ्जते [illegible] २०

पंचोलीटीका

ये पूर्वोक्तैर्निवृत्तिप्रकारैरेकत्वपृथक्त्वादिविज्ञानैः यज्ञैर्मामुपासते
तथाविज्ञानेन मामेव प्राप्नुवंति ये पुनरज्ञाः कामकामास्ते संसारमे
वानुवर्तन्त इत्याह त्रैविद्या इति त्रयीयधर्मं केवलं वैदिकं कर्माश्रि
ताः त्रैविद्याः सोमपायिनः पूतपापाः शुद्धकिल्बिषाः तेनैव सोम
पानेन शुद्धकिल्बिषाः यज्ञैरग्निष्टोमादिभिः मां वस्वादिरूपेणेष्ट्वा
पूजयित्वा स्वर्गगमनं प्रति ये प्रार्थयंते ते पुण्यं पुण्यफलं सुरेन्द्रलो
कं शतक्रतोः स्थानं आसाद्य संप्राप्य दिवि स्वर्गे दिव्यान् प्राकृतान् भो
गान् अश्नंति भुंजते २०

रणवीरसमिद्बोधिनी

एवं स्वविभूतिमावर्णयित्वा तदज्ञानां प्रवृत्तिं सफलामाह त्रैविद्या
इति द्वाभ्यां अथवा ननु यदि त्वमेवैकेषां मोक्षदोऽपरेषां संसारदश्च
तथैव प्रसन्नात्वप्रसन्नता हेतुश्चासि तन्न वैषम्यदोषः कोऽदंपा
पारमेश्वर्यमित्यज्ञेनाभिप्रायमाशंक्य स्वकर्मानुसारेण नाहंपो
षणं तथावतेषांता दृष्टी गतिरित्यभिप्रायवानाह त्रैविद्या इति द्वा
भ्यां तिस्रो विद्या ऋक्सामयजुर्लक्षणा विदंत्यधीयते वा ये ते त्रैवि
द्यास्त्रिवेदाध्यायिकास्त्रैवर्णिकाब्राह्मणाः त्रिविद्याश्च सोमपाः
सोमं यज्ञशेषं पिबंतीति अनुष्ठिताग्निहोत्रादियज्ञाग्निष्टोमिन इति
यावत् अत एव पूतपापाः जन्मांतरार्जितपापरहितास्तान्निषेका
दिसंस्कारसंपन्नत्वाद्धूतकल्मषा वा तथाविधाः संतश्च ते यज्ञैरश्व
मेधादिभिर्मां परमेश्वरमिष्ट्वा स्वर्गतिं स्वर्गादिलोकप्राप्तिं प्रार्थयं
तेऽभिलषंति तदभिलाषेणैव ताञ्जान्यज्ञानाचरंतीति भावः ते व
पुण्यं पुण्यं प्राप्य सुरेन्द्रलोकं शतक्रतोधीमासाद्य दिवि स्वर्लोके दे
वानां भोगान् अश्नंति भुंजते २० ॥

मधुभाष्य

त्रैविद्या इत्यादिना अनन्याः अन्यदवितंतयित्वा तथाहि
भोजनमखिलेषु सर्वंपरित्यज्यमनोगतं यहिना देवं केश
वं गुह्यमाद्यं येचिंतयंतीदृतमेवधीराअनन्यास्तेदेवमेवा
विशंतीति कामंकालेन महता पकांतिवासमाहितैः
धाकोइष्टं सभगवान्प्रभासेदृष्टपमंडल इति चमोत्तध
मैं नियमभितः सर्वतोयुक्तानो नर्सदृंकतरित्याधमत्य
मित्यनग्राह २॥

भाषा अनुवाद

मूढ मेरा अनादर करते औ महात्मा मेरी भजन करते ऐसे सर्व
मे भक्त अभक्त के लक्षण कहि के अब मूढों का जन्म मरण
रूप संसार प्रवाह दुर्निवारहै यह दो स्लोकसे कहतेहैं कि जो
मनुष्य ऋक् यजुः साम वेद पढते वे त्रैविद्य अर्थात् वेदोक्त
कर्म्म परायण यज्ञ के द्वारा सर्व रूप जो मै मेरी ही पूजा करि
औ सोमलताका रस पीकर धूतपाप होय सेच्छासे स्वर्गलोक
को जाते और पुण्य फल रूप स्वर्ग प्राप्त होय वहांके उत्तम
देवभोग्य वस्तवों का भोग करते हैं २०

चौपई

विद्यात्रयअधिकारी जोई पानकरें यज्ञसोमरहि कोई यज्ञक
रपापछीणभए जोई मांगतस्वर्गगतिको सोई सोपुनउ
त्तमलोकको पाय इंद्रभवनसुंदरसोभाय भोगतदिव्यत
हांसो भोगा जो दिविदेवनके है योगा २०॥

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति एवं त्रयीधर्म्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते २१

शाङ्करभाष्य १

तेतमिति तें तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं विस्तीर्णं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकमिमं विशन्त्या विशन्ति एवं हि यथोक्तेन प्रकारेण त्रयीधर्म्मं केवलं वैदिकं कर्म्मानुप्रपन्नास्ते गतागतं गतञ्चागतञ्च गतागतं गमनागमनं कामकामाः कामं कामयन्त इति कामकामाः लभन्ते गतागतमेव न तु स्वातन्त्र्यं क्वचिल्लभन्त इत्यर्थः २१

आनन्दगिरिकृतटीका २

तर्हि स्वर्गप्राप्तेरपि भगवत्प्राप्तिवत्सत्यतामित्याशंक्याह ते तमिति पुण्ये स्वर्गप्राप्तिहेतावितिं यावत् प्रसिद्धोयो दिशब्दः त्रयाणां वेदानां वेदत्रयविहितानां धर्म्माणां समाहारस्त्रयीधर्म्म तदेव धर्म्म तदनुप्रपन्नास्तदनुगता इतियावत् कामकामानां गमनागमनद्वारा कामितत्फलाभिमुख्येष्टिमेव चेष्टितमित्याशंक्याह गतेति २१

श्रीमत्कृतटीका ३

ततस्तेनतमिति तेस्वर्गकामास्तं प्रार्थितं विपुलं स्वर्गलोकं तत्र स्थं च भुक्त्वा भोगप्रापके पुण्ये क्षीणे सति मर्त्यलोकं प्रविशन्ति पुनरपि एवं वेदत्रयाविहितं धर्ममनुसृतः कामकामा भोगान् कामयमानायातायातं लभंते २१ *गतागतं

पैशाचभाष्यटीका ४

तेतमिति तेस्वर्गिणः विशालं विस्तीर्णं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति एवं यथोक्तेन प्रकारेण त्रयीधर्म ऋग्यजुस्साम वेदोक्तधर्ममनुप्रपन्ना आश्रिताः गतागतं गमनागमनं विषयान्कामान् कामयन्त इति कामं लभंते प्राप्नुवन्ति २१

रामानुजभाष्यटीका ५

श्री
गी टी
न

[illegible]ते तं विशालं स्वर्गलोकं भुक्त्वा तदारम्भकहेतुभूते पुण्ये क्षीणे पुनरपि
मर्त्यलोकं विशन्ति एवं यथोक्तसिद्धान्तविमुखाः काम्यस्वर्गादिकामाः के
वलं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं लभन्ते अस्थिरस्वर्गादीननुभूय आवृत्य
पुनः पुनरावर्त्तन्त इत्यर्थः [illegible]
[illegible]
[illegible]

अभिनवगुप्तकृतटीका ९

[illegible]
[illegible] एतदेवं पुनरावर्त्तको
धर्मः एवं ते गतागतं लभन्ते न तु यागागम्यपुनरावृत्तिरस्य वर्गस्य धर्मः स्वभावः
२१

परमार्थप्रपाटीका ७

ततः किं भवतीत्याह ते तमिति ते तमुक्तप्रकारं स्वर्गलोकं विशालं
स्थूलफलदं भुक्त्वा पुण्ये क्षीणे सति मर्त्यलोकं विशन्ति देवदेहं मुक्त्वा
नरलिङ्गदेहेन गर्भं प्रविशन्ति एवमनेन प्रकारेण त्रयीधर्मं यथादर्शितं
फलप्रदर्शनरूपं धर्ममनुलक्ष्य प्रपन्नाः याज्ञिकाः कामान् विषयान्
कामयन्त इति कामकामाः ते गतागतं यातायातं लभन्ते श्रुतिरपि अग्नि
तपस्वी आत्मानमेव लोकमुपासीत स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हा
स्य कर्म क्षीयते अस्माद्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजत इति भाष्यं अस
द्देवतोपासनया न सर्वं फलं प्राप्यत इति श्रुत्युक्तं तस्मादात्मानमेव लोकं
लोकान्ते प्राप्यते सर्वमनेनेति लोकस्तमेवात्मानमेवोपासीत नान्यं स यः
आत्मानमुपास्ते तस्य ह इति निश्चयेन कर्म न क्षीयते भोगेनोपक्षीणं न भ
वति किं तज्ज्ञानमुत्तमं मोक्षं प्रापयति अयमस्य विषयसुखोपेतस्यैतर्हि त
दप्यात्मन एव प्राप्यत इत्याह अस्मादिति अस्मादात्मनः सकाशाद्यद्यत्का
मयते तत्तत्सृजति सिद्ध्यादिकमुत्पादयति किं पुनरन्यत् तदुक्तं टिप्पणी
कारैः यत्स्वयं तदुपासितं तमनुनामसंपत्तो लभन्ते तस्योपासनयात्मै
वचफलं प्राप्यं राजादिवत् आयासमद्दृशोऽपि तत्तुच्छफलदे मार्गे प्रवृत्तिः
कथं मा भवेत्तेन देवतादिदेवतानामाराधनं वार्यते २१

वनमालीटीका ९

ते सकामास्तं काम्येन पुण्येन प्राप्तं विशालं विस्तीर्णं स्वर्गलोकं भुक्त्वा
तद्भोगजनके पुण्ये क्षीणे सति तद्देहनाशात्तु नर्देहग्रहणाय मर्त्यलोकं
विशन्ति पुनर्गर्भवासादियातनां अनुभवन्तीत्यर्थः एवं त्रैधर्म्यं होत्राध्वर्यवौद्गा
त्र[illegible]धर्मत्रयार्हं ज्योतिष्टोमादिकं काम्यं कर्म त्रयीधर्ममिति पाठे त्र
य्या वेदत्रयेण प्रतिपादितं धर्ममिति सम्प्रपन्नार्थः अनुप्रपन्ना अनादौ संसा
रे सर्वं प्रतिपन्नमपेक्षया तु प्राहुः सर्वप्रतिपत्त्यनन्तरं मनुष्यलोकमागत्य पु
नः प्रतिपन्नाः कामकामा दिव्यान् भोगान् कामयमानाः एवं गताग
तं कर्म कृत्वा स्वर्गं यान्ति ततश्च्युता आगत्य पुनः कर्म कुर्वन्ति ते एवं गर्भवासादि
यातनाः प्रवाहमनवरतं लभन्ते इति भावः २१

कुसुमवैजयन्तीटीका ९

ननु यद्येवं तर्हि तेषां का हानिरित्याशंकायामस्त्यभावेन संसारनि
वृत्त्यभावात्तेषां महती हानिः स्यादित्याह ते तं भुक्त्वेति ते चैविद्याः सका
माः पुरुषाः तं प्रार्थितं विशालं विपुलं स्वर्गलोकं भुक्त्वा विपुलस्वर्गसुखो
पभवहेतुभूते पुण्ये क्षीणे भोगेनास्मिन् पुण्ये लयं प्राप्ते सति पुनरपि
मर्त्यलोके जन्ममरणादिविकारयुक्तं मनुष्यलोकं विशन्ति पञ्चाग्निवि
द्योक्तरीत्या पुनर्विप्रादिजन्मानि लभन्ते इत्यर्थः एवमुक्तप्रका
रेण त्रयीधर्मं ऋग्यजुःसामभिर्विहितं धर्ममनुप्रपन्नाः अनुतिष्ठन्तः
कामकामाः स्वर्गादिभोगेच्छवः गतागतं यातायातं लभन्ते संसरन्ति प्रा
प्नुवन्तीत्यर्थः २१

ततः किमनिष्टमिति तदाह॥ मधुसूदनीटीका ९

ते सकामाः तं काम्येन पुण्येन प्राप्तं विशालं विस्तीर्णं स्वर्गलोकं भुक्त्वा
तद्भोगजनके पुण्ये क्षीणे सति तद्देहनाशात्पुनर्देहग्रहणाय मर्त्यलोकं
विशन्ति पुनर्गर्भवासादियातना अनुभवन्तीत्यर्थः पुनः पुनरेवमुक्तप्र
कारेण हि प्रसिद्धार्थः त्रैधर्म्यं होत्राध्वर्यवौद्गात्रधर्मत्रयार्हं ज्योतिष्टोमा
दिकं काम्यं कर्म त्रयीधर्ममिति पाठेऽपि त्रय्या वेदत्रयेण प्रतिपादितं ध
र्ममिति सम्प्रपन्नार्थः अनुप्रपन्नाः अनादौ संसारे पूर्वप्रतिपन्नमपेक्षया

तेषाहुः पूर्वप्रतिपद्यनंतरं मनुष्यलोकमागत्य पुनः प्रतिपन्नाः काम
कामाः दिव्यान् भोगान् कामयमाना एवं गतागतं लभंते कर्मकृत्वा
स्वर्गंयाति तत आगत्य पुनः कर्मकुर्वती एवं गर्भवासनादियातना
प्रवाहस्तेषामनिशमनुवर्तत इत्यभिप्रायः [illegible] २१

मधुसूदनीटीका ११

विस्तीर्णं स्वर्गलोकं ते भुक्ता रंभामनतादिना स्वमायेनैव भोगेन क्षीणे
पुण्ये सतीहदे १ तदेहस्याशनोभयो देहग्रहणा सिद्ध्यै पुनर्गर्भवि
वासादियातनौको विशंति च २ एवं ते वैदिकं कर्म ज्योतिष्टोमादिकं
पुनः कृत्वा तेन पुनः स्वर्गं मर्त्यलोकं पुनश्चेत ३ इत्यं गतागतं भो
गकामुकास्ते निरंतरं लभंते संसृतौ दुःखं लभंते नैव निर्वृतिं ४। २१

नीलकंठीटीका १२

त्रयीवेदत्रयी तस्मायुक्तं धर्मं त्रयीधर्मं कामयते कामकामाः वि
षयकामुकाः गतागतं यातायातं स्वातंत्र्येन लभंते तथाच श्रुतिः
प्लवाह्येते अदृढायज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म एतच्छ्रेयो
येभिनंदंति मूढा जरामृत्युंते पुनरेवापि यंतीति अष्टादशषोडशर्त्वि
जः यजमानः पत्नी चेति तिस्रो २१

एवं त्वं ज्ञानेन सार्थना यां विशेषमाह ॥ आनंदीटीका १३

एवमनेन प्रकारेण भेदज्ञानात्फलकामनया त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना ग
तागतं लभंते सर्थः [illegible] २१

रामकंठीटीका १४

तेन यथाविधाम्नेविद्या देहांते स्वकर्मोपनतं स्वर्गलोकं विशालं विपुलं
देवलोकं गत्वा तद्गतान्भोगान् भुक्त्वोपसेव्य स्वकर्मोपार्जितपुण्येतदनु
रूपकालातिवाहनात्क्षीणे तं गते मर्त्यलोकं कर्मभूमिमिमां स्वकर्मा
नुरूपजातिविशेषान् योनिविशंति प्रतिपद्यंते एवमनेन क्रमेण
त्रयीधर्मं वेदोक्तं संस्थामाचारमनुप्रपन्नाः समाश्रिताः संतः कामका
माः स्वर्गादिभोगाभिकांक्षिणः वानर्वाणिका अपि गतागतं गतेन स्व
र्गादिभोगमनं आगतं ततो भूयः कर्मभूमावागमनं लभंते प्राप्नुवं

तिसंसारबंधभागिनः पुनःपुनर्भवन्तीत्यर्थः [illegible]

[illegible] २१

लासिकी [illegible]टीका १५

ततश्च — ते सकामास्तं प्रार्थितं विस्तीर्णं स्वर्गलोकं भुक्त्वा तत्सुखमनुभूय तद्भो
गजनके सुकृते तदनुरूपकालातिवाहनात्क्षीणे सति मर्त्यलोकं ग
र्भवासादिदुःखो ऽयं कर्मभूमिं स्वकर्मशेषानुरूपजातिविशेषाश्रय
णेन विशन्ति प्रतिपद्यन्ते एवमनेन क्रमेण त्रयीधर्मं वेदोक्तं स्वस्वमा
चारमनुप्रपन्नाः समाश्रिताः सन्तः कामकामाः स्वर्गादिभोगान्कामय
मानास्त्रैवर्णिका गतागतं स्वर्गादौ गमनं भूयस्ततः कर्मभूमावाग
मनं लभन्ते न तु ज्ञानममविनाशिनं मोक्षानन्दम् तदुक्तं फलार्णवे
जनाः कृत्वेह कर्माणि सुखदुःखानि भुंजते परत्रात्रानिनोदेविपात्ता
यान्ति पुनः पुनरिति [illegible]
[illegible] प्रतीक्षमाणानां कथं
[illegible]

२१

पंचोलीटीका

किंच ते तमिति ते सोमपाः तं विशालं स्वर्गलोकं भुक्त्वा क्षीणे पु
ण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति एवमुक्तप्रकारेण त्रयीधर्मं केवलं वैदिकं क
र्म अनुप्रपन्ना आश्रिताः कामान्कामयन्त इति कामकामाः गताग
तं गमनागमनं लभन्ते न तु स्वातंत्र्यं मोक्षं लभन्ते इत्यर्थः २१

रत्नवीरसमिद्धोधिनी॥

ते एवं तं विशालं विपुलं स्वर्गलोकं भुक्त्वा पुण्ये तन्निमित्तभूते धर्मा
चरणादिरूपे धर्मे क्षीणे फलभोगादिक्षीणे सति मर्त्यलोकं विशन्ति
भूमौ जन्मान्तरार्जितबलवत्तरकर्मविपाकानुसारेण तां तां योनिं
प्रपद्यन्ते एवं यथोक्तेन प्रकारेण त्रयीधर्मं वेदत्रयीप्रतिपादितं य
ज्ञादिरूपमेव स्वं स्वमाचारमनुप्रपन्नाः समाश्रिताः कामकामाः
स्वर्गादिभोगाभिलाषिणो गतागतं स्वर्गादिप्राप्तिं ततो भूयः कर्म

भूमावेवं तत्स्थलं च पुनः पुनर्लभंते न पुनर्विश्रांतिमिति भावः य
द्वा त्रैविद्या वेदत्रयीप्रतिपादितकर्माधिकारिणो द्विजा आश्रमच
तुष्टयस्याश्च प्रकारांतर्वा दैविद्याश्च क्षत्रियास्तु हुतयो ब्राह्मणा वा
तत्र भीष्मादयो ब्रह्मचारिणः दाशरथिधनंजयादयो वानप्रस्थ
हुतयः दुर्योधनपांडवादयश्च वंदवो गृहस्थाः एते च मुख्याः क्षत्रि
याः अश्वत्थामभार्गवरामद्रोणकृपादयश्च क्षत्रियहुतयो ब्राह्मणा
उदाहरणीयाः एते सर्वे च यज्ञैश्च तुर्थाध्यायप्रतिपादितलक्षणै
र्देवादिप्रकारभिन्नैरनेकविधैः पुइयज्ञैर्मां परमेश्वरमिष्ट्वा संपू
ज्य तोषयित्वेति यावत् परमेश्वरचोदितमेतत्सत्कर्म तत्प्रीति
पूर्वकं स्वर्गादभिमतार्थकरमेवास्त्विति संकल्पेनानुष्ठीयमानत्वा
त्सत्संतोषोत्पत्तिरितिध्येयं ततोनंतरं सोमं यज्ञशेषं पुइयज्ञा
वशिष्टं परकीयं स्वकीयं वा राज्यादिकं पिवंत्यश्नंति उपभुंजते
पांति पालयंति वा येते तादृशाः अत एव परमेश्वरप्रीणनकाम
नयानुष्ठानादेव पूतपापा गुरुपितृपुत्रादिहिंसाजन्यपापरहि
ताः संतः स्वर्गतिं यज्ञफलभूतमसाधुज्यमनादृत्य स्वर्गादिलो
कं प्रार्थयंते अभिलषंति स्वर्गादिलोकप्राप्तिमेव संकल्प्य युद्धादिक
र्माचरंतीत्यर्थः ते पुण्यमित्यादि पूर्ववत्समानं अत्र च वैश्यानां यु
द्धेनधिकाराद्ब्राह्मणक्षत्रिया एव त्रैविद्यशब्देन व्याख्याता तत्र
क्षत्रियस्य मुख्यो व्याहृतिर्युद्धं ब्राह्मणस्य गौणी वैश्यानां त्वनिषि
द्धैव पूर्वं पूर्वेषामेवोत्तरोत्तरसंबंधिवृत्तिप्रतिग्रहणे यधिकारः
न पुनरुत्तरोत्तरेनामपि पूर्वपूर्वाप्रतिवर्णसांकर्यमिवयर्णसां
कर्यादिततः एतदंतेन च ग्रंथेन सविभूतिकं ज्ञानं प्रतिपादितं
॥२१॥

मधुभाष्य

॥२१॥

भाषा अनुवाद

फेरि तेई स्वर्ग कामी मनुष्य अपना इष्ट विपुल स्वर्ग सुख भोग करिके जब पुण्य क्षीण भई तब फेरि मर्त्य लोकमे आवत हैं आयके फेरि वही वेद त्रयी विहित धर्म्म कर्म्म करिके भोग कामना कारी लोग गमना गमन मात्र लाभ किया करते हैं अर्थात् कभी नीचे आते औ कभी उपर जाते रहते है २१ ।

चौपई

सो तिह स्वर्गलोक कूं भोगी अति विशालक रहैं जिह लोगी
ते पुनपुण्य क्षीण भए जाई मानुष लोक हूं आय वसाई
ऐसें वेदतीनकाजाई धर्म हूं जो अनुवर्ते कोई भोग गता
गत हूपद लेहैं तिह अभिलाषी जन सो लेहैं २१ ॥

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते तेषां नि
त्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहं २२

शाङ्करभाष्यटीका १

ये पुनः निष्कामाः सम्यग्दर्शिनः अनन्या इति अनन्या अपृथग्भूताः
परं देवं नारायणं आत्मत्वेन गताः सन्तश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः स
न्यासिनः पर्युपासते तेषां परमार्थदर्शिनां नित्याभियुक्तानां स
ततमभियोगिनां योगक्षेमं योगोऽप्राप्तस्य प्रापणं क्षेमस्तद्रक्षणं
तदुभयं वहामि प्रापयाम्यहं ज्ञानी त्वात्मैव मे मतं स च मम प्रियो
यस्मात्तस्मात्ते ममात्मभूताः प्रियाश्चेति नन्वन्येषामपि भक्तानां योग
क्षेमं वहत्येव भगवान् सत्यमेवं वहत्येव किन्त्वयं विशेषोऽन्ये
ये भक्तास्ते आत्मार्थं स्वयमपि योगक्षेममीहन्ते अनन्यदर्शिनस्तु
नात्मार्थं योगक्षेममीहन्ते न हि ते जीविते मरणे वात्मनो गृद्धिं कु
र्वन्ति केवलमेव भगवच्छरणास्ते अतो भगवानेव तेषां योग
क्षेमं वहतीति २२

आनन्दगिरिकृतटीका २

फलमनभिसन्धाय मामेवाराधयतां सम्यग्दर्शननिष्ठानामत्यन्त
निष्कामानां कथं योगक्षेमं स्यादित्याशङ्क्याह ये पुनरिति ते
षां योगक्षेमं वहामीत्युत्तरत्र सम्बन्धः येभ्योऽन्यो न विद्यत इति व्यु
त्पत्तिमाश्रित्याह अपृथग्भूता इति कार्यस्येव कारणे कर्म्मतादात्म्यं याव
न्नयति परमिति अहमेव वासुदेवः सर्वात्मा न मत्तोऽन्यत् किञ्चिदस्ती
ति ज्ञात्वा तमेव प्रत्यक्त्वं सदा ध्यायन्त इत्याह चिन्तयन्त इति याकृ
तान् व्यावर्त्य सत्त्वानधिकारिणो निर्दिशति सन्न्यासिन इति पर्यु
पासते परितः सर्वतोऽनवच्छिन्नतया पश्यन्तीत्यर्थः नित्याभियु
क्तानां नित्यमनवरतमादरेण ध्याने व्यापृतानामित्याह सततेति
योगस्य क्षेमस्य च योगक्षेमं तत्रापनक्रममर्थमाह योग इति किमर्थं
परमार्थदर्शिनां योगक्षेमं वहामीत्याशङ्क्याह ज्ञानीत्विति अतस्तेषां
योगक्षेमं वहामि इति सम्बन्धः सम्यग्दर्शननिष्ठानामेव योगक्षे

श्री
गी टी
न

90

मं वहति भगवानिति विशेषणमनुपपन्नमाणः शङ्कते नन्विति अन्ये
षामपि भक्तानां भगवान् योगक्षेमं वहतीत्येतदङ्गीकरोति सत्यमि
ति तर्हि भक्तेषु ज्ञानिषु च विशेषो नास्तीति पृच्छति किं त्विति तत्र
विशेषं प्रतिज्ञाय विवृणोति अयमित्यादिना योगक्षेमबुद्धिप्र
युक्तमीहन्ते चेष्टां कुर्वन्तीति यावत् आत्मविदो स्वार्थयोगक्षेमबुद्धि
प्रवेशाभावं स्पष्टयति नहीति अभिपेताकामानामित्येतत् ज्ञा
निनां तर्हि सर्वज्ञानाभ्येत्याशंक्याह केवलमिति तेषां तदेकशरण
त्वे फलितमाह अत इति इति शब्दो विशेषणशब्देन सम्बध्यते २२

स्वामिकृतटीका ३

मद्भक्तास्तु मत्प्रसादेन कृतार्था भवन्तीत्याह अनन्या नास्ति मद्व्यतिरेके
ण अन्यत् काम्यं येषां ते तथाभूता ये जना मां चिन्तयन्तः सेवन्ते तेषां नित्या
भियुक्तानां सर्वदा मदेकनिष्ठानां योगं धनादिलाभं क्षेमं च तत् पालनं
मोक्षं वा तैरप्रार्थितमप्यहमेव वहामि प्रापयामि २२

पैशाचभाष्यटीका ४

अनन्या इति न विद्यते मत्तः ईश्वरात् अन्य उपास्यो येषां ते अनन्याः चिन्तयन्तः
ये नराः पर्युपासते तेषां मयीश्वरे नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं योगस्य क्षेमस्य यो
गक्षेमं वहामि बिभर्मि अहं २२

महात्मानस्तु निरतिशयप्रियम यानंदमाप्य न पुनरावर्तन्त इति
रामानुजभाष्यटीका ५ चिन्तनं कृत्वा मामनवधिकातिशय तेषां विशेषं दर्शयति ॥

अनन्य इति अनन्याः अनन्यप्रयोजना मच्चिन्तनेन विना आत्मधारणाभा
वात् मच्चिन्तनैकप्रयोजना मां चिन्तयन्तो महात्मानो जनाः पर्युपासते
सर्वकल्याणगुणान्वितं सर्वविभूतियुक्तं मां परित उपासते तेषां नित्या
भियुक्तानां मयि नित्याभियोगं कांक्षमाणानामहं मत्प्राप्तिलक्षणं यो
गं अपुनरावृत्तिलक्षणं क्षेमं च वहामि २२

अभिनवगुप्तकृतटीका ६ तथाहि तेभ्योऽन्ये मां चिन्तयन्तः कथ

मनन्याश्च विद्यमानमन त्वरूपप्रतिष्ठालाभपति [illegible] महाति रिक्तं काम्यमनीयं फलं ये यामिति योगोऽप्रतिलब्धमत्स्वरूपलाभः क्षेमं प्राप्तभगव
त्स्वरूपलाभः येन योगभ्रष्टत्वशङ्कापि न भवेदित्यर्थः २२ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

एवं क्षुद्रदेवतोपासकानां प्रयासवैयर्थ्यमुक्त्वा स्वोपासकानां स्वोपा
यप्राप्तिं दर्शयति अनन्या इति न विद्यते मत्तोऽन्यदेवतान्तरं येषां ते अ

नन्याःसंतोयेजनाश्चिंतयंतःकेवलंमांतोनन्तद्व्यव्यपकायक्लेशंकु
र्वाणाःमामुपासतेतेषांनित्यंनिरंतरंअभियुक्तानांअभितोमद्योगमि
च्छतांअहंयोगक्षेमंवहामि अभ्यासादियोगेक्रियमाणेनिर्विघ्नतया
समापनंक्षेमंनिर्वहामि २२

वनमालीटीका ८

निःकामानांस्वभक्तानांमैकशरणीयत्वमाह अनन्याइतिनान्योम
त्तोतिरिक्तोभीष्टतयाचिंतनीयोयेषांतेनन्या भगवान्वासुदेवोनंतगु
णालयोस्माकंस्वामीगुरुरिष्टदेवतेनहिमेदेवताधिकमैहिकामुष्मिक
भोगप्रदंसर्वंहर्यधीनमितिनिश्चित्यमांचिंतयंतःपर्युपासतेविजातीय
प्रत्ययानंतरितसजातीयमदाकारमनोवृत्तिप्रवाहमविशंकुर्वंतितेषां
मदर्थंत्यक्तसर्वाहेहानांनित्याभियुक्तानांनित्यमनवरतमादरेणम
त्स्याने याइतानां देहयात्रामात्रार्थमप्यप्रयतमानानांयोगंक्षेमंचाल
ब्धस्यलाभंलब्धस्यरक्षणंचदेहस्थित्यर्थंयोगक्षेममकामयमानानाम
प्यहंसर्वेश्वरोवहामि यद्यपिसर्वेषामपियोगक्षेमंवहतिहरिर्विश्वं
भरत्वात्तथाप्येषांप्रयत्नशून्यायतत्स्वारात्मादृशभक्तस्नेहतदर्थंप्रय
त्नमनुसायवहतीतिविशेषः २२

कुसुमवैजयन्तीटीका ९

यथादेवांतरोपासकाःनैवमाह अनन्याइति येमहात्मानोजनामेभक्ताः
अनन्याःमदन्यदेवभावसाधनफलसम्बन्धादिरहिताःमच्चिंतनंविना
क्षणमप्यात्मधारणमलभमानाःमच्चिंतनैकप्रयोजनायेमहात्मानोज
नामदनन्यभक्ताःमांसर्वोपायोपेयसम्बंधादिरूपंसर्वात्मानंसर्वेश्वरं
चिन्तयन्तोध्यायन्तस्सन्तःपर्युपासतेपरितःस्वाभाविकाचिंत्यानंतम
गलगुणगणाद्याश्रयतया अनंताद्भुतविचित्रलीलाश्रयतया
अनंतासंख्येयदिव्यविभूत्याश्रयतयाचोपासतेभजंति नित्याभियुक्ता
नां नित्यंसर्वदैवाभियुक्तानांमत्संयोगमिच्छतांमच्चिंतनेनविस्मृत
देहगेहादियात्राणांमदर्पितात्मात्मीयादिभाराणांतेषांमहात्मानां
योगक्षेमंमत्प्राप्तिलक्षणंयोगमपुनरावृत्तिलक्षणंक्षेमंचाहंवहामि

श्री
गी टी
न

91

स्वकीयं परमेश्वरत्वज्ञापकं स्वाभाविकं स्वानन्त्यगुणशक्त्यादिकं च सर्वं
वि[illegible]स्मृत्य तद्भक्तावशीभूतः सन्नहमेव तत्कार्यं करोमि नात्मीयैर्देवादिभिः
कारयामीत्यर्थः करोमीत्युक्त्वा वहामीत्युक्तेस्त्वयमाशयः ममैवेदं श
रीरं ममैवेदं धनं ममैवेदं पशुपुत्रादिकं ममैवेयं स्त्री ममैवायं गृहोपयोग्यन्ना
न्नोदकादिनाहमेव तत्पालयामि नत्वेते मदधीनस्थितिमहत्त्विकाः स
र्वथैव न जीविष्यन्तीत्येवं स्वामीयत्वाभिमानेन स्वपोष्यत्वाद्यभिनिवे
शेन दिना च यथा कुटुम्बी गृहस्वामी प्राणान्तकेनाप्यसह्यकष्टरूपे
णामलेन गृहादीनां पालनादिरूपभारं वहति तथा मदर्पितात्मनो पादि
भारात्मत्वेनैवान्यस्यैविषुनो मदर्थमेवात्मकलौकिकधर्मकर्मा
दिकानां मदेकचित्तनरतानां तेषां महात्मनां लौकिकवैदिकयावद्व्यवहा
रिकपारमार्थिकादिकार्यरूपं भारमहमेव वहामि ममैवैते व्यतिरिक्त
मस्यं न जानन्ति मदन्यः क एतान्रक्षिष्यतीत्येवं तेषु ममत्वाभिमानेन स्व
रक्षितत्वाभिनिवेशेन च भगवता वहामीत्युक्तमिति २२

निष्कामाग्रनन्यदर्शिन मधुसूदनीटीका ९

ल— अन्यो भेददृष्टिविषयो न विद्यते येषां तेऽनन्याः सर्वाद्वैतदर्शिनः सर्वभोग
निस्पृहा अहमेव भगवान्वासुदेवः सर्वात्मा न मत्तोऽतिरिक्तं किंचिदस्ती
ति ज्ञानान्मामेव परमं चे सदा चिन्तयन्तो मां नारायणमात्मत्वेन ये जनाः साध
नचतुष्टयसंपन्नाः संन्यासिनः परि सर्वतो नवच्छिन्नतया पर्युपासते तेमद
नन्यतयाहमेव कृत्या एवेति शेषः अद्वैतदर्शननिष्ठानामत्यन्तनिष्कामा
नां तेषां स्वयमप्रयतमानानां कथं योगक्षेमौ स्यातामित्यत आह तेषां नि
त्याभियुक्तानां निरन्तरमनवरतमात्मध्यानेनाविष्टानां देहयात्रामात्रा
र्थमप्यप्रयतमानानां योगक्षेमं च अलब्धस्य लाभं लब्धस्य परिरक्षणं
च शरीरस्थित्यर्थं योगक्षेमम कामयमानानामपि वहामि प्रापयाम्यहं
सर्वेश्वरः प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः उदाराः सर्व एवैते
ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमिति ह्युक्तं यद्यपि सर्वेषामपि योगक्षेमं वहति भ
गवान् तथाप्यन्येषां प्रयत्नमुत्पाद्य तद्द्वारा वहति ज्ञानिनां त्वनदर्थप्रय
त्नमनुत्पाद्य वहतीति विशेषः [illegible]

उक्तेनरक्षाभावात् तथा च देवतांतरभक्तानामपि लाभे यत्नेनेति
केऽपि विशेषः स्यात् भेदगतागतेन अकालात्तु उक्तादिस्वादिकाः
र्यते अनन्याश्चिंतयंतो मां तत्कृतकृत्या इति कथयन्तेनवार २२

सदानन्दीटीका ११

इत्यं सकामतोक्तः एवं विचार्यागमयुक्तिभिः निष्कामाः संत उत्कृष्टमां
भजंतीति कथ्यते १ भेददृग्गोचरो येषां नास्ति ते भोगनिस्पृहाः अह
मेवास्मि भगवान्वासुदेवो विश्वात्मकः २ ममः किंचित्पृथङ्नास्तीत्येवं
प्रपंचमद्रूपं ज्ञात्वात्मत्वेन मां विश्वं चिंतयंतो निरंतरं ३ येजनाः शांति
दांत्यादिसंपन्नाः सर्वतो धिया पश्यंति मदभेदेन कृतकृत्यास्तपवहि
४ अद्वैतनत्वनिष्ठानां निष्कामानां त्वदात्मनां तेषामयतमानानां यो
गक्षेमो कथं स्वयं ५ स्यातामित्यत्र भगवानाह योगविदांगतिः आ
देशेन सदाध्याने व्यापृतानां महात्मनां ६ तेषामनिच्छतां योगक्षेमं सं
पापयाम्यहं सर्वेषां यद्यपीशोयं योगक्षेमं वहत्यपि ७ तथापि पत्न
मुख्याद्यनुग्रहावहतीश्वरः अन्येषां ज्ञानिनां त्वीशो नुत्याद्यैर्व्याकृतीश्व
यं ८ वहतीति विशेषोस्ति ज्ञानी त्वात्मैव वाक्यतः ९ । २२

नीलकंठीटीका १२

पूर्वं कर्मिणामावृत्तिफलं चोक्त्वा भक्तानामपि सद्भजनेनैव सर्वसिद्धिरि
त्याह अनन्या इति नास्ति अन्य उपास्यो येषां अहमेव भगवान्वासुदेव इ
ति अभेदेन चिंतयंत इत्यर्थः येजनाः पर्युपासते परितः साकल्येन का
र्त्स्न्येनाद्वैतदृष्ट्येत्यर्थः उपासते तेषां नित्याभियुक्तानां सततानिरंयोगि
नां योगः अप्राप्तस्य अन्नादेर्योगभूमिकाया वा प्रापणं क्षेमः तस्यैव प्रा
प्तस्य संरक्षणं तत्द्वयं अहमेव वहामि निर्वहामि तैरन्नाद्यर्थं वा योग
भूमिवृध्यर्थं भूमिलाभार्थं वा चिंता न कर्तव्येत्यर्थः अनन्यचेतसां तेषा
मदभिन्नत्वात्सर्वं संसेत्स्यतीत्यर्थः तथा चोक्तं ज्ञानी त्वात्मैव मे म त
मिति २२

ऐकात्म्यज्ञानेकर्मणः फलं आनंदीटीका १२ लक्षयति ॥

नविद्यतेन्यत् मत्तोतिरिक्तं वस्त्वंतरं येषां ते चिंतयंतः मद्रूपतयास

श्री
गी टी
न

र्वमिदंजगदितिमत्वांतः मांयेजनाःपर्युपासतेतेषांनित्यंपरमेश्वरेतस्याभि
न्नरूपेफलेचाभियुक्तानांसततोद्योगवतांयोगक्षेमं अलब्धायाःब्रह्मप्रा
प्तेःलाभोयोगःक्षेमंब्रह्मप्राप्तेरपरिलोपलक्षणंरक्षणमितियोगभ्रष्ट
शंकानिवारणार्थं
२२

एतदन्येनग्रंथेनज्ञाने रामकंठीटीका १४ कथयित्वाविज्ञानकथनमाह ॥

य॰

येजनाःपरांदैवींप्रकृतिमाश्रितास्तादृशाश्चविकृतगुणात्मकेभ्योऽसृस्तुति
शब्दयादिदोषवद्भ्योविरक्ताःसंतोनित्यनिर्मलनिरतिशयानंतानंदस्व
धासागरंमांपरमकारणंब्रह्मतत्वंपर्युपासते यथाप्रतिपादितज्ञान
निष्ठतयास्वकर्माण्यजहंतःसमंतात्सेवन्ते कीदृशाःसंतोनन्याअवि
द्यमानमन्यन्मत्तोतिरिक्तंवस्तुयेषांतेतथाविधाः मन्मयमिदमेवसर्व
मित्यनुभवंतइत्यर्थः तेषांतादृशानांनित्याभियुक्तानांयथोक्तज्ञानेक
तानतयासततोद्युक्तानांसर्वावस्थासुयथोक्तमत्स्वरूपस्मरणैकपराय
णानामित्यर्थः अहंपरमेश्वरोयोगक्षेमंवहामियोगंप्रागनाप्तादितेन
मत्स्वरूपसंवेदनात्मकेनफलेनसंबन्धंक्षेमंमाप्तादितस्यपुनरपरिलोप
लक्षणंधारयामि येनित्यंमत्यास्तेषांकृतेयोगक्षेमकृतिरित्यर्थः
एवंयथोक्तोपायनिरपायनिवेशितान्तःकरणतयामत्स्वरूपानुभवरू
पांपरांकाष्ठामधिरूढाभक्तिरेवविज्ञानमितितात्पर्यं
२२

लासिकी टीका १५

\+ येजनाजननधर्माणोब्रह्मादिकीटपर्यन्ताजन्तवोनन्यानविद्यतेमद्व्य
तिरिक्तमन्यत्काम्यंयेषांतेतादृशाःसन्तःमामीश्वरंसगुणंनिर्गुणंवा
चिन्तयन्तोध्यायन्तःपर्युपासतेभक्त्यासेवन्ते तेषांतादृशानांनित्या
भियुक्तानांनित्यंसर्वदाभियुक्तानामात्मनिसमाहितानांसततंयोगक्षे
मंतैरप्रार्थितमपि अप्राप्तस्यप्रापणंयोगं प्राप्तस्यपरिरक्षणंक्षेमंव

अर्थस्य
\+ ननुसकामानामैहिकामुष्मिकफलप्राप्तिरुक्ता निष्कामानांतुत्वद्भक्तानांमोक्षरूपंफलंप्रती
क्षमाणानांकथंचमोक्षप्राप्त्यवधिरिहवापरत्रवाशारीरयात्रानिर्वाहःस्यादित्यतआह ॥+

९२

हामिप्रापयामि [illegible]
[illegible]

२२ पैंचोलीटीका

येऽनन्यनिष्कामाः सम्यग्दर्शिनः तेमत्प्रसादात्कृतार्थाभवंती
त्याह अनन्याइति अनन्याअपृथक्भूताः परंदेवंनारायणमा
त्मत्वेनगताः मांचिंतयंतः पर्युपासतेअहंतेषांपरमार्थदर्शिना
मततामियोगिनांयोगक्षेमंवहाम्यहंयोगक्षेमंकरोमियोगः
अप्राप्तस्यप्रापणंक्षेमस्तद्रक्षणं २२

रसावीरससिद्धोधिनी॥

एवंकामकामानांसंसृतिमुक्त्वाशुनाभक्तिलक्षणंविज्ञानंलक्ष
यिष्यंस्तावत्परमेश्वराधीनानामेवस्वधर्ममनुतिष्ठतांसांभो
गमोक्षोभयसिद्धिंप्रतिपादयितुमाह अनन्याइति नविद्यतेन्य
न्मद्व्यतिरिक्तंवस्तुप्रकरणंयेषांतेतादृशाः अतोमामेवपरमेश्वरं
चिंतयंतः सिद्ध्यसिद्ध्योर्विषयेस्वतंत्रंध्यायंतः संतोयेजनाःमांस
र्वकारणंसर्वेश्वरंचपर्युपासते परितःसर्वास्ववस्थासुस्ववर्णा
श्रमोचितकर्मानुष्ठानेनोपासतेभजंति तेषांनित्याभियुक्ता
नांसर्वदास्वकर्मैवानुतिष्ठतांयोगक्षेमंअलब्धलाभंलब्धप
रिरक्षणंचतदीदृग्व्यतिरेकेपिस्वयमेवाहंवहामिप्रापयामि
एतेनचमदन्यस्यजीवितफलेविषयेविनाकिमित्यादिनाराजा
नमधिकृत्याभियुक्तेविषयभोगवादित्येनयच्छून्यत्वमिवजी
वितस्यप्रतिपादितं तदनुसारेणकामानांराज्ञोमाचरितेस्वध
र्मेभोगाभावेनिष्ठापातिरितिकेषांचिदाशंकानिष्प्रतिष्ठीकृता
यद्यपिस्वयंतेभोगान्नाभिलषंतितथापिमदर्थमेवकर्मानुष्ठि
तांतेषांतानहंप्रापयामीतिभावः २२॥

मधुभाष्य

93

भाषा अनुवाद

और हमारे भक्त जन मेरी कृपा ही से कृतार्थ होते यह कहते हैं कि जिनके हमैं छोरि और कोई कामना नहीं है तेई अनन्य भक्त हमारी सेवा करतेहैं नित्याभि युक्त सर्वदा एक मेरे से है मन जिनका उनका योगक्षेम अर्थात् योग जो धन आदि लाभ और क्षेम जो प्राप्त वस्तुका रक्षण सो मै करताहूं अथवा निर्वाण जो मुक्ति यद्यपि वे नही चाहते पर मै उनको अपनी इच्छा से देता हौं २२ ।

दोहा

जो उ अनन्यचित चिंतजन मोकों भजहैकोय तिनहूंनित

मो युक्तको योग क्षेम देउं सोय २२॥

94

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः तेऽपि मा
मेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकं २३

शाङ्करभाष्यटीका १

ननन्या अपि देवतास्त्वमेव चेत्तद्भक्ताश्च त्वामेव भजन्ते सत्यमेवं
येऽपीति ये अन्यदेवताभक्ता अन्यासु देवतासु भक्ता अन्यदेवताभक्ताः
सन्तो यजन्ते पूजयन्ति श्रद्धयास्तिक्यबुद्ध्या अन्विता अनुगतास्ते
पि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकमविधिरज्ञानं तत्पूर्वकं
अज्ञानपूर्वकं यजन्ते इत्यर्थः २३

आनन्दगिरिकृतटीका २

तत्तद्देवतात्मना परस्यैवात्मनः स्थित्यभ्युपगमाद्देवतान्तरपराणाम
पि भगवच्छरणानाविशेषात्तदेकनिष्ठत्वमकिञ्चित्करमिति मन्वानः
शङ्कते नन्विति उक्तमङ्गीकृत्य परिहरति सत्यमित्यादिना देवता
न्तरयाजिनां भगवद्याजिभ्यो विशेषमाह अविधीति तद्व्याकरोति
अविधिरिति २३

स्वामिकृतटीका ३

ननु च त्वद्व्यतिरेकेण वस्तुतो देवतांतरस्याभावादिंद्रादिसेविनोपित्व
द्भक्ता एवेति कथं ते गतागतं लभेरन् तत्राह येऽप्यन्येति श्रद्धयोपेता भ
क्ताः संतोऽपि जना यजंते ये अन्यदेवता इंद्रादिरूपा यजंते तेऽपि मामेव यजं
तीति सत्यं किंत्वविधिपूर्वकं मोक्षप्रापकं विधिं विना यजंति अतस्ते
पुनरावर्तंते २३

पैशाचभाष्यटीका ४

येऽपीति ये पुरुषा अन्यदेवताभक्ता अन्यस्यां देवतायां भक्त्या यजंते पू
यं जंति ते पि मां परमेश्वरमेव पूजयंति अविधिपूर्वकमज्ञानपूर्वकमिति २३

रामानुजभाष्यटीका ५

येऽप्यन्येति ये त्विंद्रादिदेवताभक्ताः केवलं तन्निष्ठाः श्रद्धयान्विताः इंद्रा
दीन् यजंते तेऽपि उक्तेन न्यायेन सर्वस्य मच्छरीरतया मदात्मकत्वेनेंद्रा
दिशब्दानां च मद्वाचित्वात् वस्तुतो मामेव यजंते अपि त्वविधिपूर्वकं

यजंते इंद्रादिदेवताराधनवचनं हि कर्मस्वाराध्यतयावस्थितानामिंद्रा
दीनां विग्रहवतामात्मभूतस्य परमपुरुषस्य साक्षादाराध्यत्वे विद्याति व
र्तहीता रोपयत्र संपदं गच्छंति देवैः चतुर्हीतारस्त्वग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादी
निकर्माणि कुर्वाणाः पूर्वपरमात्मतयावस्थितेन तद्द्वारेण इंद्रादिदे
वैः संपदं गच्छंति इंद्रादिदेवानामाराधनानेनानि कर्माणि महिषयाणी
तिसानामसंपदं गच्छंतीत्यर्थः [illegible]
[illegible]
[illegible]

अभिनवगुप्तकृतटीका ६ येऽपि च नामधेयांतरैरुपासते तेऽपि
मामेवोपासते न हि त्वद्भुतं किंकिंचिदुपास्यमस्ति किंत्वविधेनेति विशेषः अविधिरन्यो विधिर्नानाप्रकारैर्विधिभिरह
मेवपरंब्रह्मसत्तास्व [illegible] भावो याज्य इति न च यथान्यदेशीनांतरहृद्यमलसमुपार्जितमहापातकमलीमसे
र्व्याख्यातमविधिनाद्रुष्टविधिनेति २३॥

परमार्थप्रपाटीका ७

ननु सर्वयज्ञभुजं मामिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयंत इति तर्हि देवात् इज्यनादधिगत
स्वर्गाः पुनः कथं स्वर्गास्त्वेवं तत्रयमाशंक्याह येपीति द्वाभ्यां येऽप्यन्यदेव
ताभक्ता इंद्रादिदेवतोपासका अपि श्रद्धयान्विताः संतो यजंते तेऽपि
दंतर्यामित्वेनस्थितं मामेव यजंति परं त अविधिपूर्वकं यजंति मोक्ष
प्रापकमद्वैतोपासनं विधिस्तद्भिन्नमविधिस्तत्पूर्वकं यजंति २३

वनमालीटीका ८

ननु तद्देवतास्थोंतर्यामीत्वमेव चेदाराध्यस्तर्हि त्वद्भक्तानामभक्तयोः
को विशेषस्तत्राह य इति यथा मद्भक्ता मामेव यजंति तथा येन्यदेव
तानामिंद्रादीनां भक्ता यजंते ज्योतिष्टोमादिभिः श्रद्धयास्तिक्यबुद्ध्यान्वि
ताः तेऽपि मद्भक्ता एव तत्तद्देवतायां स्थितं मामेव यजंति परंत्वविधि
पूर्वकं तदंतःस्थमामज्ञात्वा यजंतीत्यर्थः २३

कृष्णवैजयंतीटीका ९

यदींद्रादिदेवा अपि तदात्मकास्तदृश्यक स्थिति प्रवृत्तिका अतस्तदु
पासकस्तेषामाराधनमपि तवैवाराधनं स्यात्तर्हींद्रादिभक्तानां गतागतं क
थं लभंते कथं वा तद्भक्ता अपुनरावृत्तिं यांतीति चेत्तत्राह येप्यन्यदेव
ताभक्ता इति येऽपि ये तु अन्यदेवताभक्ताः मत्तोन्येंद्रादिदेवोपासकाः
इंद्रादय एव सर्वाभीष्टप्रदाः अतस्त एव सर्वैराराध्याः सर्वोत्कृष्टानाम्

+ नन्वान्यापि देवतात्वमेव तद्व्यतिरिक्तस्य वस्त्वन्तरस्याभावात् तथा च देवतान्तरभक्ता अपि त्वामेव भजन्त इति न कोऽपि विशेषः स्यात् तेन गतागतं कामकामा वस्तुतः इन्द्रादिस्यादिभक्ता लभन्ते अनन्याश्रितं यं त्वां मा तत्कृतकृत्या इति कथमुक्तं तत्राह ॥+

इति श्रुत्या तेषां च भक्तिमंतः श्रद्धया मदभीष्टमेते एव दास्यन्तीति दृढतर विश्वासेनान्विताः युक्ताः संतो यजन्ते यज्ञादिभिरिन्द्रादीनेव पूजयन्ति हे कौन्तेय तेऽपि त्वमामेव यजन्तीत्यत्र न संदेहः परन्त्वविधिपूर्वकं हे इन्द्रादिनामानमिन्द्राद्याकारेणावस्थितमिन्द्राद्यन्तर्यामिनमिन्द्रादीश्वरं श्री णमि कृष्णं वयं यजामह इति विधिस्तत्पूर्वकं न किंतु मत्तः पृथक्स्वरूपत्वेन तेतान्भजयंतीत्यर्थः संबोधनेनेदं पिता कुन्तीमाता तज्जनः पुत्रस्त्वमेवं पितृत्वमातृत्वपुत्रत्वादिनामरूपविभागेनावस्थितं तत्तत्त्वमामानेन तत्तद् तत्पूर्णमेकीन तत्स्थितं तत्त्वमित्यं मा रं तत्सारथिं त्वमात्मलेयं मामेवैवं ज्ञातामत्यपत्रः सत्यजनमेवत्वं कुर्विति सूचितं २३

मधुसूदनीटीका ९

+ यथा मद्भक्ता मामेव यजंति तथा येऽप्यन्यदेवतानां वस्वादीनां भक्ता यजंते ज्योतिष्टोमादिभिः श्रद्धयास्तिक्यबुद्ध्यान्विताः तेऽपि मद्भक्ता एव हे कौंतेय तत्तद्देवतारूपेणास्थितं मामेव यजंति पूजयंति अविधिपूर्वकं अविधिरज्ञानं तत्पूर्वकं सर्वात्मत्वेन मामज्ञात्वा मद्भिन्नत्वेन वस्वादीन् कल्पयित्वा यजंतीत्यर्थः २३

सदानन्दीटीका ११

नन्वन्येऽपि त्वमेवेत्यतो देवास्ततः पृथक्त्वे तद्भक्ता अपि सेवंते त्वामेवेत्यत्र कामिदा १ येन ते संस्तुतिं यान्ति तद्भक्तानेतितत्पदं अन्यदेवा यजंते भेदकलार्थं भेददर्शिनः २ आस्तिकास्तेऽपि मामेव यजंत्यतान पूर्वकं सर्वात्मत्वेन मामीशमज्ञात्वा भेदवत्मया ३ कल्पयित्वा च वस्वादीन्यजंतीत्याशयो हरेः ४ । २३

नीलकंठीटीका ९

अविधिपूर्वकं विधिरभेदबुद्धिस्तद्राहित्यादविधिपूर्वकत्वं तदीय भजनस्य २३

नत्वविष्णुतोऽत्वतत्वेन तत्त्वेन मेषामेव युगोगान्मेमाव ३

आनंदीटीका १२ वेदलक्षणाश्रितयतामपि चित्तयतां चान्यत्वं समानमेवेति कथं तत्त्वेनान्यत्वशंकाह ॥

विधिर्विधपूर्वं यजनीयवाणोपकरणानां अन्यामर्पणात् मेकान्यतानर

र्वकर्मानुष्ठानं ज्ञानं विना केवलं कर्म कुर्वतां सतां तानीयतो हि अविधिपू
र्वकयजनात् देवतेषामंतवत् फलमित्यर्थः २३

ननु विश्वतोमुख त्वमेवैकं तत्वमिति मनन्यायेमामुपासते तेषां योगक्षेमं वहामी त्युक्तं देवतान्तरयाजिनोप्यनन्या एव तत्कथं ... त्याह ॥

रामकंठीटीका १४

सत्यं येपि जना अन्यदेवताभक्ताः परस्परभिन्नस्वरूपांस्तांस्तानिन्द्रादीनप्रु
त्वान्देवविशेषान्भक्तास्तेपि परमार्थतो मद्व्यतिरिक्तद्वितीयवस्त्वभावान्मा
मेव श्रद्धयान्तरत्निफलसंभावनया यजंते श्रजयंति किंत्वविधिपूर्वकं म
यजनं एवं विधविधिरहितमवद्यन्तेच यथोक्तज्ञाननिष्ठतया सर्वेष्वप
श्रेषु देवताविशेषेषु ज्ञानस्वरूपयागक्रियास्वयष्टि रिव स्वात्मस्वरूपवि
ज्ञानलक्षणमस्वरूपानुभवः स च तेषां ज्ञानशून्यक्रियामात्रशरणा
नां विधिर्न संभवत्येव तस्मादविधिपूर्वकं मां यजंते इत्युक्तं एतदेव
प्रकटयितुमाह २३

+ ननु स्वर्गाद्यभीप्सया देवताविशेषं यजंतो हृष्टा न तत्त्वामीश्वरं सगुणं निर्गुणं वा तत्कथमुक्तं नैवियामामित्यत्राह +

लाक्षिकी टीका १५

अपि गर्हीयां येजनाः अन्यदेवतानां महिलक्षणस्वर्गदेवतानां भक्ताः सं
तः तथा श्रद्धयोपेताः सन्तोपि यजन्ते स्वर्गादिप्राप्तिहेतुयागमनुतिष्ठं
ति न केवलं मद्भक्ता एव मां यजन्ते यावत्तेपीन्द्राद्युपासका मामेव तत्तद्दे
वतान्तर्यामिणमीश्वरमेव यजन्ति किन्त्वविधिपूर्वकम् यथा देहाद्य
परिच्छेदेन वर्तमानस्य मम यागविधिर्न तथा तेषां देहपरिच्छिन्नदे
वतानिष्ठदृष्टित्वात् अतो मद्भक्तेभ्यः वैलक्षण्यं तदेवेत्याह २२

पंचोलीटीका

ननु अन्यास्वपि देवतास्त्वमेव त्वद्व्यतिरेकेण वस्त्वंतराभावात् अतः
तेषां भक्तास्त्वामेव भजंत इति कथं गतागतं लभंत इत्याशंक्य भगव
द्भजनेपि अज्ञानगतं तेषां गतागतमित्याह येप्यन्येति हे कौंतेय येप्य
न्यदेवताः भक्ता अन्यास्तु देवतास्तु भक्तास्ते अन्यदेवताभक्ताः श्रद्धया
आस्तिक्यबुद्ध्यान्विताय जंते अविधिपूर्वकं मामेव यजंते अहमेव स
र्वदेवता इति न जानंतीति २३

96

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

नन्वयदिभवद्भक्तिविजृंभणमेवेंद्रादयस्तर्हितदाराधनेना
पिभवदाराधनमेवसंपन्नमितिकथंतदाराधकानांसंसृतिरु
पपन्नेत्याशंक्याह येप्यन्येतिद्वाभ्यां येपिकर्मयोगिनोन्यदेव
ताभक्ताअन्यासुमद्व्यतिरिक्तास्विंद्रादिकासुदेवतासुभक्ताः श्रा
राध्यत्वेनज्ञानंभक्तिः तद्युक्ताः श्रद्धयाफलावश्यंभावनिश्चय
लक्षणयायावान्विता संतोयजंतेतास्ताइंद्रादिदेवताआराधयंति
यद्वा येपिभक्ताभक्तिविशिष्टाः कर्मयोगिनः अन्यदेवताः कर्म
भूतायजंतइतिसंबंधः तेपिमामेवयजंति मद्विभूतिविलासत्वा
त्सर्वस्य तर्हिकोविरोधइत्यतआह अविधिपूर्वकमिति योयंस्वा
कर्मानुष्ठानेमद्यजनेवविधिरुक्तोवक्ष्यतेच तद्रहितं यद्वा अवि
धिरज्ञानंतत्पूर्वकं ममजगत्कारणरूपमज्ञात्वेतियावत् २३

मधुभाष्य

येपीति कारणमाह अविधिपूर्वकत्वे २३॥

भाषा अनुवाद

जो कहो कि विचारसे तो सर्व देवरूप तमको छोडि श्रौर देव
ता कोनहै सब रूप जो तमारे हैं तो इन्द्रादिके पूजक लोगभी
तमारे ही उपासकहैं फेरिक्या कारण है जो वे विचारे उपर नी
वे गमना गमन किया करतेहैं इस पर कहतेहैं किहो अश्रद्धा
युक्त जो इन्द्रादि देवतो की आराधना करतेहैं सो सत्य हमारी ही
सेवा है परन्तु वे अविधि से अर्थात् मोक्ष को देनहार विधि कोछो
डिकर पूजन करते हैं इसीसे पुनः पुनः संसार पावते हैं २३ ।

दोहा

औरदेवके भक्तजो पूजत भावहियुक्त सोभीमोकों कौंतिस
त पूजयथा विधिउक्त २३॥

97

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च न तु मामभि
जानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते २४

शाङ्करभाष्यटीका १

कस्मात्ते अविधिपूर्वकं यजन्ते इत्युच्यते यस्मात् अहमिति अहं हि
सर्वयज्ञानां श्रौतानां स्मार्तानां च सर्वेषां यज्ञानां देवतात्वेन
भोक्ता च प्रभुरेव च मत्स्वामिको हि यज्ञोऽधियज्ञोऽहमेवात्रेति चो
क्तं तथा न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेन यथावदतश्चाविधिपूर्वक
मिष्ट्वा यागफलात् च्यवन्ति ते २४

आनन्दगिरिकृतटीका २

[illegible]
[illegible]
[illegible] ननु वस्वादिभ्य इन्द्रादिभ्यः श्रद्धापूर्वकमेव तद्भक्तास्तद्याजि
नो भवन्तीति कथमविधिपूर्वकं तेषां यजनमिति शङ्कते क
स्मादिति देवतान्तरयाजिनां यजनमविधिपूर्वकमित्यत्र हेत्वर्थ
त्वेन श्लोकद्वयमुत्थापयति उच्यत इति सर्वेषां द्विविधानां यज्ञा
नां वस्वादिदेवतात्वेनाहमेव भोक्ता स्वेनान्तर्यामिरूपेण प्रभुश्चा
हमेवेति प्रसिद्धमेतदिति हिशब्दः प्रभुरेव चेत्युक्तं विवृणोति
मत्स्वामिको हीति तत्र सप्तमाध्यायगतवाक्यं प्रमाणयति अधिय
ज्ञोऽहमिति तथापि देवतान्तरयाजिनां यजनमविधिपूर्वकमि
ति कुतः सिद्धं तत्राह तथा इति ममैव यज्ञेषु भोक्तृत्वे प्रभुत्वे च
सतीति यावत् तयोर्भोक्तृप्रभ्वोर्भावस्तत्त्वं तेन भोक्तृत्वेन प्रभुत्वेन
च मां यथावद्यतो न जानन्ति अतो भोक्तृत्वादिना ममाज्ञानान्म
पि अनर्पितकर्माणश्चावर्तन्ते कर्मफलादित्याह अतश्चेति २४

स्वामिकृतटीका ३

एतदेव विवृणोति सर्वेषां यज्ञानां तत्तद्देवतारूपेणाहमेव भोक्ता
प्रभुश्च स्वामी फलदाता चाहमेवेत्यर्थः एवंभूतं मां तेन तत्त्वेन यथाव

५ येतुसर्वदेवतासुमामेवान्तर्यामिनं
पश्यन्तोयजन्ति तेनावर्तन्ते

श्री
गी टी
न

माभिजानंतिअतश्च्यवंति प्रच्यवंतेपुनरावर्तंति॥ २४

पैशाचभाष्यटीका ४

अहंवासुदेवःसर्वेषांयज्ञानांभोक्ताचप्रभुःस्वाम्येवच नतुमामभिजा
नंतितत्त्वेनपरमार्थतःअतःकारणात्च्यवंतिफलात्प्रच्यवंतितेयजिनः॥ २४

रामानुजभाष्यटीका ५

अथैतेवियाइन्द्रादिशरीर
स्यपरमपुरुषस्याराधनता
मेतानिआराध्यःसएवेति
नजानंतितेचपरिमित-
फलभागिनश्च्यवनस्व
भावाश्चभवंतितदाह॥

अहंहीति प्रभुःतत्रतत्रफलप्रदाताचाहमेवेत्यर्थः अहोमहदिदंवै
चित्र्यंयदेकस्मिन्नेवकर्मणिवर्तमानाःसंकल्पमात्रभेदेनकेचिदत्यल्प
फलभागिनश्च्यवनस्वभावाश्चभवंतिकेचनानवधिकातिशयानंद
परमपुरुषस्वरूपप्राप्यफलभागिनोपुनरावर्तिनश्चभवंतीति २४

अभिनवगुप्तकृतटीका ९

स्पष्टं २४

परमार्थप्रपाटीका १

एतदेवविविच्याह अहमिति हियस्मात्कारणादहमेवसर्वयज्ञानां
भोक्ताप्रभुःफलदाताच एवंसतिमांतत्त्वेनयाथात्म्येननाभिजानंति
अतस्तेच्यवंतिपुनर्मर्त्यलोकंप्रविशंति अयंतदुक्तंभवति देवर्षिपितृ
पूर्वकाःसर्वावतस्थानामरूपोपेतादेहविशेषाभदुपाधयस्तत्तल्लोकेव
संतितत्रतत्रसर्वेषामंतर्याम्यहमेवास्मिएवंविधंमामज्ञात्वा[illegible] ५
ततदुपाध्युद्देशेनयत्कृतंयजनंतेनाहमेवसंतर्पितोभवामि ततोम
त्संतर्पणाशेषेणतेपिसंतर्पिताभवेयुः तथाचमामदयानंदमखंडैक
रसमुद्दिश्यएवयदुपासनंसएवविधिस्तथाश्रद्धानांयदुपाध्युपासनमेवा
विधिस्तत्सर्वंकंमजनंनश्वरफलंस्यात् अत्रश्रुतिरपिशतपथी अथ
योन्यांदेवतामुपास्तेऽन्योसावन्योहमस्मीतिनसवेदयथापशुरेवमिति
स्पष्टार्थं तथा अथोअयंवाआत्मासर्वेषांभूतानांलोकःसयज्जुहोति
यद्यजतेतेनदेवानांलोकोःथयदनुब्रूतेतेनऋषीणामथयत्प्रजामि
च्छतेयत्पितृभ्योनिपृणातितेनपितॄणामथयन्मनुष्यान्वासयतेयद् ना ५
न ५ भ्योऽशनंददातितेनमनुष्याणामथयत्पशुभ्यस्तृणोदकंविंदतितेन
पशूनांयदस्यगृहेषुश्वापदावयांस्याऽपिपीलिकाभ्यउपजीवंतितेनते

इत्यभिनवगुप्तत्रुटिः

एवं हि सति मामेव यजन्ते सर्वयज्ञानां चाहमेव भोक्तेति दृश्यमान
मेतदसमञ्जसीभवेदित्यलं कल्मषकलिलैः साकं संलापेन अ
स्फुरवस्तुनिरूपयन्ति अन्यास्वात्मव्यतिरिक्ताभेदवादेन येन ब्र
ह्मस्वभावहीनैव काचिद्देवतेति निगृहीत्वा तामेव यजन्ते तेऽपि व
स्तुतो मामेव स्वात्मरूपं यजन्ते किं त्वविधिनाऽदृष्टेन विधिना
भेदग्रहणरूपेणेत्येतदेवाह न तु मां स्वात्मानं तत्त्वेन देवतारू
पतयाभोक्तृत्वेन जानन्तीति अतः च्यवन्ते मद्रूपात् किं देवव्रतत्वे
न देवान्यान्तीत्यादि एतदेव च्यवनमिति यावत् ये तु मत्स्व
रूपमभेदेन विदुस्ते देवभूतपित्र्यागादिनापि मामेव यज
न्ते ते च मद्याजिनो मामेव गच्छन्तीत्युपसंहरिष्यति न तु द
व्यत्यागार्थमुद्दिष्टा देवतेत्युच्यते तत्कथमनुद्दिश्य स्वात्म
तत्त्वस्य याज्यत्वं आदित्यः प्रयाणेयष्टुरिति विधिशेषभूत
देवतोद्देशात्मकविध्यन्तरप्रभावितोऽस्मा उद्देशः न च स्वा
त्मविषयो विधिरस्तीत्यभिप्रायेणाह अविधिपूर्वकं मामि
ति मामिति स्वात्मव्यतिरिक्तायां देवतायामस्त्यपेक्ष्यो विधि
परिप्राप्यप्रापणरूपत्वात् स्वात्मा तु परमेश्वरो न विधिपूर्व
को विधिपरिप्रापितत्वाभावात् न हि तदनुद्देशेन किंचिन्न
वर्तते तेन विधिपरिप्राप्येन्द्रादिदेवतोद्देशेषु सर्वेषु स्वात्मा
विश्वावभासनस्वभावस्तदुद्दिष्टदेवतावभासमिति स्थानीय
नयैवाहमहमिकया सततावभासमानः स्वकस्तत्र कल्पः
सततोद्दिष्ट इति युक्तमिद्धमेतन्मामेव यजन्त्यविधिपूर्वकत्वा
त् अत एवेत्थंभूतमन्याप्तिफलस्य तात्त्विकत्वेऽभिप्रायत्वं नास्ति
अपितु परिमितदक्षिणास्थानीयेन्द्रपदादिमात्रप्राप्तिरेवया

११

जकवच्चरितार्थत्वमेषामिति प्रथयितुं परस्मैपदं यदुक्तं
मयैव वेदान्वेदनवेदशं भवपदं हूयेत निर्वेदवान्सगौधी
यजमानतां प्रतिजहुः जातो यजन्या जनकः सर्वः कर्मर॥
सप्रवाहप्रसराः संवित्त्वं त्योविला स्वमानंदमहांबु
धिं विदयतेन प्राणप्रणोश्यितिमिति २४ ॥

षां लोको यथा ह वै स्वाय लोकायारिष्टिमिच्छेदेवं हैवंविदे सर्वाणि भूता
न्यरिष्टिमिच्छन्तीति तद्वा एतद्विदितं मीमांसितमिति भाष्यं अथो अनंतरं
वाक्ये इति प्रकारांतरेणोच्यते तत्किं अयमात्मा सर्वेषां भूतानां लोकः संत
र्पणस्थानं तथा च सोऽपि कारी अत्र विशिष्ट यज्जुहोतीति मंत्रपूर्वकं हविः प्र
क्षिपति तथा यद्यजते स्वातंत्र्येऽपि यत्नकर्ता यद्दाश्यौ तस्मात्प्रकारेण
तेन देवानामिन्द्रसूर्यादीनां लोक आत्मा संतर्पितो भवति अथ यदनु
ब्रूते स्वाध्यायमधीते तेन ऋषीणां तथा यत्पितॄणां ऋणपरिहारिणीं
प्रजामिच्छते इच्छति अथवा यत्पितृभ्यो निपृणाति श्राद्धे ददाति तेन पि
तॄणां तथा मनुष्यान्वासयते आवासं कृत्वा ददाति तथा यदेभ्यो मनु
ष्येभ्योऽशनमन्नं ददाति तेन मनुष्याणां लोकः अथ पशुभ्यो महिषीब
लीवर्दादिभ्यस्तृणोदकं विंदति तेन तेषां तथा यदस्य गृहेषु श्वापदः
श्वमार्जारादयः वयांसि पक्षिणः काककलविंकादयः पिपीलिकाम
र्यादीक्ष्मकीटविशेषा उपजीवंति तेन तेषां लोक आत्मैव संतर्पितः
स्यात् यथा वै इति निश्चयेन स्वाय लोकाय परमात्मने अरिष्टिं कुश
लं वांछति एवमेव एवंविदे ज्ञानतः संतर्पकाय उक्ताय सर्वाणि भूता
नि सर्वतः ऋपितानि अरिष्टिं कुशलं वांछंति एवमेतदेव विदितं ज्ञातमि
ति वदंति तथा मीमांसितं विचारितं एतदस्मदज्ञातमविचारितं चे
त्यर्थः तदुक्तं टिप्पणिकायां स्वर्षिपितृमानवप्रभृति दत्तमेवं वि
दा तदा इत्यतः प्रदेयं यदभवत्तदात्मार्पणं अद्यापि पदलब्धयेऽस्तनम
ज्ञामनेवंविदामनागतपरिश्रमपदमस्य संतर्पणात् तथा एको
नैकः स्वरूपैर्नटति नटवरो दर्शयन्हावभावांस्तत्तद्रूपात्तद्रूपान्ह
ष्यगामिलषितेष्वसामाजिकेषु कस्मैचित्किंचिदर्थं वितरति सुदि
तस्तेन संतर्पितः स्यादेकः सर्वांतरात्मार्पणमखिलतत्त्वार्पितं स्वा
मस्यैव। ऋग्वेदेऽपि हिरण्यगर्भेति भाष्यं हिरण्यगर्भ इति दशर्चं
सूक्तं हैरण्यगर्भमिति सर्वानुक्रमः तत्र प्रथमा हिरण्यगर्भ इति हिरण्म
योऽण्डो गर्भवत्तस्योदरे वर्तते सोऽसौ सूत्रात्मा हिरण्यगर्भः अग्रे प्रपं
चोत्पत्तेः प्रागस्तमवर्तत मायाध्यक्षात्सिसृक्षोः परमात्मनः सका

श्री
गी टी
न

100

शात् समभजायत यथापि परमात्मैव हिरण्यगर्भस्तथापि तदुपाधिभू
तानां वियदादीनां सूक्ष्मभूतानां ब्रह्माण्डमतेस्तदुपरितोऽप्यन्तरश्च
ते स च जातो जगन्मात्रप्रपञ्चकः ···

अद्वितीयः सन्भूतस्य विकारजातस्य ब्रह्माण्डदेः सर्वस्य जगतः पतिरी
श्वर आसीत् किं च पृथिवीं द्यां दिवं च दाधार धारयति एवं भूतं तस्मै सर्वा
त्मकमपराय कस्मै देवाय हविषा हुत्वा विधेम परिचरेम सर्वं ब्रह्मार्पण
मेव परं तु संकल्पेनान्यथा भवतीत्यर्थः २४

वनमालीटीका ८

अधियज्ञश्च कथं विज्ञानं फलप्रभुत्वं तेषामाह अहमिति अहं स
र्वेश्वरः सर्वान्तर्यामी तत्तद्देवतान्तरस्थः सर्वयज्ञानां भोक्ता अ
न्तर्यामिरूपेण धियत्वात् प्रभुश्च फलदाता कर्मकारयिता च देव
तान्तर्यामित्वं भोक्तृत्वेन प्रभुत्वेन न जानन्ति अतस्तथा मत्स्वरूपा
परिज्ञानान्महता यासेनेष्टापि मय्यनर्पितकर्माणस्ततः देवलोकं र
मादिमार्गेण गमनात् इह भोगान्ते च्यवन्ति प्रत्यवन्ते तत्तद्भोगजनककर्मक्षया
त्तत्र देहादिवियुक्ताः पुनर्देहग्रहणाय मनुष्यलोकं प्रत्यावर्तन्ते ये
तु तत्तद्देवतास्थं भगवन्तमन्तर्यामिणं जानन्तस्तत्प्रीतये यजन्ते भगव
दर्पितकर्माणस्ते समापाततो दर्शाद्यार्चिरादिमार्गेण प्रयाताः सं
तो ब्रह्मलोकं प्राप्य सह तेनैव मुच्यन्त इति विवेकः २८

कलमवैजयन्तीटीका ९

नन्वधियज्ञत्वकथनमेव किमित्यपेक्षायां तदेव विज्ञानं तेषां फलप्र

श्रुतिमाह अहं हीति हीति निश्चयेनाहं सर्वेश्वरः सर्वयज्ञानां श्रौता
नां स्मार्तानां च तत्तदिंद्रादिदेवतारूपेण भोक्ता स्वेनान्तर्यामिरूपेणा
धियज्ञत्वात् च पुनः प्रभुरेव तत्तद्वांछितार्थफलप्रदाता स्वामी चाहमे
वेत्यं स्वरूपकं मां तत्त्वेन याथार्थ्येन तु निश्चयेन नाभिजानंति यामिस
मेतास्वरूपगुणशक्त्यादिना न विदन्ति अतो हेतोस्तेऽस्मदेवभक्ताश्च्यु
वेतिच्यवः पतंति संसारं प्राप्नुवंतीत्यर्थः २४

मधुसूदनीटीका १० प्रच्युतिममीषामाह ॥

अविधिपूर्वकं विहृएवेन् फल

अहं भगवान्वासुदेव एव सर्वेषां यज्ञानां श्रौतानां स्मार्तानां च तत्तद्दे
वतारूपेण भोक्ता च स्वेनान्तर्यामिरूपेणाधियज्ञत्वात् प्रभुश्च फल
दाता चेति हि प्रसिद्धमेतत् देवतान्तरयाजिनस्तु मामीदृशं तत्त्वेन भो
क्तृत्वेन प्रभुत्वेन च भगवान्वासुदेव एव वस्वादिरूपेण यज्ञानां भोक्ता
त्वेन रूपेण च फलदानेन तदन्यो नास्ति कश्चिदाराध्य इत्येवंरूपेण न जान
ति अतो मत्स्वरूपापरिज्ञानान्मद्भिन्नतया सेनेष्ट्वापि मय्यसमर्पितकर्मा
णस्ते तद्देवलोकं धूमादिमार्गेण गत्वा तद्भोगान्ते च्यवंति प्रच्यवंते तस्मा
गजनककर्मत्त्यागान्देहादिवियुक्ताः पुनर्देहग्रहणाय मनुष्यलोकं प्र
त्यावर्तन्ते ये तु तत्तद्देवतासु भगवन्तमेव सर्वान्तर्यामिणं पश्यन्तो यजन्ते ते
भगवदर्पितकर्माणः तद्विद्यासहितकर्मवशादर्चिरादिमार्गेण ब्र
ह्मलोकं गत्वा तत्र सम्यग्दर्शनात् तद्भोगान्ते मुच्यन्त इति विवेकः
२४

सदानन्दीटीका ११

अहं विष्णुः समस्तानां यज्ञानामाश्रयः प्रभुः मत्स्वामिका हि यज्ञास्ते यज्ञ
भोक्ताहमीश्वरः १ तथापि मां न जानन्ति यथावच्छास्त्रगोचरं अतस्ते न
फलभुक्तापतंत्यस्मात् कुसंसृतौ २ ये तु सर्वेश्वरं तत्तद्देवतास्वपि मां हरिं
प्रपश्यन्तो यजन्ते ते ते मुक्तिभाजः शनैः शनैः ३। २४

नीलकंठीटीका १२

हियतः सर्वयज्ञानामहमेव सर्वदेवतारूपेण भोक्ता प्रभुः फलदाता च
एवं सति ते मां सर्वगामिनं तत्त्वेन याथात्म्येन न जानन्ति अतश्च्यवन्ति

श्री
गी टी
न

10|

ज्ञाननिष्ठामलब्ध्वा संसारगर्ते पतंति २४

आनंदीटीका १३

सर्वेषां तांतां देवतामुद्दिश्य क्रियमाणानां यज्ञानां श्रौतानां स्मार्तानां चाहमेव भोक्ता सर्वांतर्यामितया स्वीकर्ता प्रभुः फलदाता चाहमेव तु पुनः ते देवतांतरयाजिनो मां तत्त्वेन कार्त्स्न्येन नाभिजानंति अतो हेतोः च्यवन्ति ब्रह्मत्वमनासाद्य गतागतं लभंते [illegible] २४

रामकंठीटीका १४

एतदेव प्रकटयितुमाह॥

सर्वयज्ञानां नानाभेदानां यागानामहमेव भोक्ता परमेश्वर एक एव फलस्वीकर्ता तथा प्रभुरनुष्ठानक्रियाधिष्ठितः सर्वे यज्ञा अहमेवेति न तु तत्त्वयाथार्थ्येन मां तत्त्वेन यथोक्तेनाभिजानन्त्येकत्वेन न प्रतिपद्यन्ते अतो हेतोस्तन्मात्रशास्त्रानुष्ठातारः च्यवन्ति मत्तो विभ्रश्यन्ते नानात्वेन सर्वं पश्यन्तीत्यर्थः [illegible] २४

नासिकी [illegible]टीका १५

तत्र हेतुमाह---

हि यतोऽहं सर्वेषां देवपित्रादिसंप्रदानानां यज्ञानां भोक्ता च याजकादत्तद्रव्यस्वीकर्ता चास्मि प्रभुः स्वामी यज्ञफलदाता चाहमेव तत्तद्देवतान्तर्यामित्वात् अतो मामेव यजन्ति अविधिपूर्वकमित्युक्तौ हेतुमाह न त्विति तद्देवताव्यतिरेकेण तद्देवताभक्ता मां तदवच्छिन्नं तत्तद्देवताविलक्षणं तत्त्वेनोक्तलक्षणेन याथात्म्येन नाभिजानन्ति न तु भिन्नत्वेन अतो हेतोस्ते देवतोपासकाश्च्यवन्ति मोक्षाख्यादनुत्तमात्पुरुषार्थाद्विभ्रश्य संसारे परिभ्रमन्ति [illegible] २४

पंचोलीटीका

कथं पुनरन्यदेवताभक्ता अज्ञानपूर्वकं यजन्तीत्यत्र हेतुमाह अहं हीति हि यस्मादहं सर्वयज्ञानां श्रौतानां स्मार्तानां देवतारूपेण अहमेव भोक्ता च पुनः यज्ञानां प्रभुः स्वामी अहं तु पुनस्ते मां तत्त्वेन याथात्म्येन न जानन्ति अतः कारणात् अज्ञानपूर्वकमिष्ट्वा यागफलात् च्यवन्ति ये तु सर्वदेवतासु मामेवमन्तर्यामिणं पश्यन्तो यजन्ति ते न तु नानुवर्तन्ते २४

विधिविकल्पत्वमेव दर्शयति अहंहीति हि यतः अहं परमेश्वरः
सर्वयज्ञानां सर्वेषां दैवादिप्रकारभिन्नानां यज्ञानांशुद्धयज्ञानां
भोक्ता च प्रभुरेव चास्मि कोऽर्थः संग्रामफलं दुष्टदमनजआनंद
स्तमुपभुंजे च तेषां वीराणां स्वाधासमर्पणपूर्वं तत्र प्रेरणात्प्र
भुश्चास्मि इति ते चान्यदेवताभक्ता मां तत्त्वेन तासु देवतास्वेकरू
पतयास्थितत्वेन नाभिजानंति परमेश्वरमेव सर्वकारणमिति
सम्यक् न जानंति अतोहेतोश्च्यवंति स्वर्गात्पुनरस्यां नामयंति यद्व
महासग्रामेहूदेति हंति पुनःपुनः संसारमार्गं सेवंते इति भावः
यतोहमेव भोक्ता प्रभुश्चास्मि तस्मान्मत्समाराधनमेव युक्तमि
तितात्पर्यं यद्वा सर्वयज्ञानामश्वमेधादीनां भोक्ता प्रभुश्चास्मीत्य
र्थः २४ ॥

मधुभाष्य

अहंहीति फलं विविच्याह २४ ॥

101/2

भाषा अनुवाद

पूर्व कथित को विस्तार से कहते हैं कि देवता स्वरूप यज्ञ फ
ल भोक्ता मही हीं और प्रभु कहे यज्ञ फल दाता भी मैं ही
हूं पर इस तरह से वे देव पूजक लोग यथावत् नहीं जानते
हैं इसीसे फेरि संसार गति को आवतेहै और सर्व देवमे हम
को अन्तर्यामीरूप देखि जो मेरा अर्चन करते वे पुनः संसार
गति को नहीं पावते हैं २४ ।

दोहा

मैं हि हौं सम यज्ञका भोक्ता अरु प्रभु जोय ऐसें मोहु नजा
नहे ततसें पतित सोय २४

102

यान्ति देवव्रता देवान् पितॄन् यान्ति पितृव्रताः भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि मां २५

शाङ्करभाष्यटीका १

येऽप्यन्यदेवताभक्तिमत्त्वेनाविधिपूर्वकं यजन्ते तेषामपि यागफलमवश्यम्भावि कथं यान्तीति यान्ति गच्छन्ति देवव्रताः देवेषु व्रतं नियमो भक्तिश्च येषां ते देवव्रता देवान् यान्ति पितॄनग्निष्वात्तादीन् यान्ति पितृव्रताः श्राद्धादिक्रियापराः पितृभक्ताः भूतानि विनायकमातृगणचतुर्भगिन्यादीनि यान्ति भूतेज्या भूतानां पूजकाः यान्ति मद्याजिनो मद्यजनशीला वैष्णवाः मामेव यान्ति समानेऽप्यायासे मामेव न भजन्तेऽज्ञानात्तेन तेऽल्पफलभाजो भवन्तीत्यर्थः २५

आनन्दगिरिकृतटीका २

यद्यन्यदेवताभक्ता भगवन्तमज्ञानात् कर्मफलाद्भ्रावन्ते तर्हि तेषां देवतायजनमकिञ्चित्करमित्याशंक्याह येपीति देवतान्तरयाजिनामनावृत्तिफलाभावेपि तत्तद्देवतायागानुरूपफलप्राप्तिध्रौव्यान्न तदकिञ्चित्करमित्यर्थः देवतान्तरयाजिनामावश्यकं तत्फलमाशंकापूर्वकमुदाहरति कथमित्यादिना नियमो बल्युपहारप्रदक्षिणप्रह्वीभावादिरित्यर्थः देवतान्तराराधनस्यान्तवत्फलत्वमुक्ता भगवदाराधनस्यानन्तफलत्वमाह यान्तीति भगवदाराधनस्यानन्तफलत्वे देवतान्तराराधनं त्यक्त्वा भगवदाराधनमेव युक्तमायाससाम्यात् फलातिरेकाच्चेत्याशंक्याह समानेपीति अज्ञानाधीनत्वेन देवतान्तराराधनवतां फलतो न्यूनतां दर्शयति तेनेति २५

स्वामिकृतटीका ३

येन सर्वदेवता[illegible] यांति तद्देवोपपादयति यांतीति देवेष्विंद्रादिषु व्रतं नियमो येषां ते देवव्रता देवान्यांतीति पितृषु व्रतं येषां ते श्राद्धादिक्रियापराः पितॄन्यांति भूतेषु विनायकमातृकादिषु इज्या पूजा येषां ते भूतानि यांति मां यष्टुं शीलं येषां ते मद्याजिनस्ते तु मामेवानंतं परमानंदरूपं नारायणं प्रतियांति २५

पैशाचभाष्यटीका ४

यांतिदेवव्रतेति देवेषु व्रतं येषां ते देवव्रताः देवान् यांतीति प्रकृतेन संबंधः पितॄन् अग्निष्वात्तादिवर्हिषदादीन् पितृव्रताः पितृषु व्रतं यज्ञो येषां ते पितृव्रताः भूतानि भद्रकालिप्रभृतीनि यांतीति संबंधः २५

रामानुजभाष्यटीका ५

प्रवाह- यांतीति व्रतशब्दः संकल्पवाची देवव्रताः दर्शपौर्णमासादिभिः कर्मभिरिंद्रादीन् यजामः इति संकल्पयंत इंद्रादियजनसंकल्पा इंद्रादिदेवान् यांति ये च पितृयज्ञादिभिः पितॄन् यजामह इति पितृयजनसंकल्पास्ते पितॄन् यांति ये च यक्षपिशाचादीनि भूतानि यजनसंकल्पास्ते भूतानि यांति ये तु तैरेव यज्ञैः देवपितृभूतशरीरकं परमात्मानं भगवंतं वासुदेवं यजाम इति मां यजंते ते मद्याजिनो मामेव यांति देवादिव्रता देवादीन् प्राप्य तैः सह परिमितभोगं भुक्त्वा तेषां विनाशकाले तैः सह नष्टा भवंति मद्याजिनस्तु मामनादिनिधनं सर्वज्ञं सत्यसंकल्पमनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणमहोदधिमनवधिकातिशयानंदं प्राप्य न निवर्तंत इत्यर्थः [illegible]

अभिनवगुप्ताचार्यटीका ६

स्पष्टार्थं २५

परमार्थप्रपाटीका ७

एवमुपक्रांतप्रमेयस्य फलितमर्थमाह यांतीति देवेष्विंद्रादिषु व्रतं नियमो येषां ते ते देवाननंतवृत्तो यांति तथा पितृव्रताः नियमेन यष्टारो वृत्तिश्राद्धकर्तारः पितॄन् यांति भूतेषु विनायकमातृकादिषु इज्या येषां ते भूतानि यांति तथा मां सर्वात्मकं यजंते मद्याजिनो मां यांति मद्रूपतामाप्नुवंति तथा मत्संतर्पणेन सर्वे देवाः संतर्पिता भवंतीत्यर्थः तदुक्तं सत्यालोकेषु वर्णाश्रमविहितमेदानित्यकाम्यादिकर्म सर्वं ब्रह्मार्पणं स्यादिति निगमगिरः संगिरंते तिस्रः यस्मात्सा नेत्रज्ञिका करचरणशिरःश्रोत्रसंतर्पणेन तद्वेदं गोपसमाना तरुरिव सकलो मूलसंतर्पणेन २५

वनमालीटीका ८

देवतांतरयाजिनामनावृत्तिफलाभावे पितृमहदेवतायागानुरू
पलक्षुद्रफलावाप्तिर्भुवेति वदन् भगवद्याजिनां तेभ्यो वैलक्षण्यमाह
यांतीति सत्वादिगुणभेदेन विधिपूर्वकयाजिनस्त्रिविधाः तत्र सा
त्विकदेवव्रताः देवा इंद्रादयस्तेषां संबंधि व्रतं बल्युपहारप्रदक्षिणा
नमस्कारादिरूपं पूजनं येषां ते तानेव देवान्यांतीति तं यथा यथोपा
सते तदेव भवतीति श्रुतेः राजसास्तु पितृव्रताः श्राद्धादिक्रिया
भिस्तेषामाराधकास्तानेव यांति तथा तामसा भूतेज्या यक्षरक्षोवि
नायकमातृगणादीनां भूतानां पूजकास्तान्येव भूतानि यांति प
२।४ वं देवतांतरयाजिनस्तत्तद्देवतारूपत्वमंतवत्फलमुक्त्वा भगव
दाराधनस्य भगवत्साधर्म्यरूपमनंतं फलमाह मदिति मां सर्वेश्वरं
यष्टुं शीलं येषां ते मद्याजिनो मां सर्वेश्वरं सत्यानंतलोकादि वैभवं का
लापरिच्छेद्यानंतविभूतिं यांति समानेप्यायासे भगवंतमंत
र्यामिणमनंतगुणं मामनाराध्य देवतांतरमाराध्यांतवत्फलं या
तीत्यहो कष्टमिति भावः २५

कुसुमवैजयन्तीटीका ६

ननु येन द्रव्यदेवपित्रादियाजिनस्ते किंचिदपि फलं लभंते ऽथवा
तेषामविधिपूर्वकयजनत्वेन व्यर्थत्वमेव फलं स्यादथ च येन
याजिनस्तेपि किं फलं प्राप्नुवंतीत्याशंकायां यजनप्रकारभेदेनैव
तेषां तत्तत्फलं स्यादित्याह यांतीति देवव्रता इति अत्र व्रतशब्दो भ
जनपर्यायो यजनपरो न तु नियमसंकल्पादिपरः भूतेज्या मद्या
जिन इत्युक्ति विरोधात् देवव्रता मदितरदेवयजनस्वभावाः
सात्विका दर्शपौर्णमासादियज्ञैरिंद्रादिकान्यजंतस्ते देवानिं
द्रादींस्तत्तल्लोकान्या प्राप्नुवंति पितृव्रताः पितृयजनस्वभावाः
राजसाः जनाः श्राद्धादिकर्मभिः पितॄन्यजंतस्तत्स्थानेव यांति
भूतेज्याः भूतभैरवयक्षपिशाचादिपूजनस्वभावास्तामसा मांस
मदिरादिभिर्बलिभिस्तान्यजंतस्ते भूतानि भूतभैरवादीनि
यान्त्येव पितृभूतपूजकास्तपनेन सर्वे नश्वरलोके परिमितभोगा

श्री
गी टी
न

भुक्तानंतत्वयेसतिनित्तैर्दैवपित्रादिभिस्सह पुनरावृत्तिंप्राप्नुवंती
माशयः प्रथमयाजिनस्तुमांयष्टुंशीलंयेषांतेमद्याजिकाःमांदे
वपित्राद्याकारेणानंतमनाद्यंचावस्थितंतमेवमात्मानंतंमदंतर्यामि
नंतमनियंतारंतन्मदीश्वरंयांति अपुनरावर्तिशाश्वतमित्यर्थः २५

देवतांतरयाजिनामनावृत्तिफलावाप्तिध्रुवेतिवदन्भगवद्याजिनां तेभ्योवैलक्षण्यमाह ॥

मधुसूदनीटीका १० लाभावेपितत्तद्देवतायागात्तद्रूप

अविधिपूर्वकयाजिनोहित्रिविधाः अंतःकरणोपाधिगुणत्रयभे
दात् तत्रसात्विकादेवव्रताः देवावसुरुद्रादयः तत्संबंधिव्रतंव
उपहारसमर्पणप्रदक्षिणप्रह्वीभावादिरूपंइज्यंतेयेषांतेतानेवदेवान्या
तिंतंयथायथोपासतेतदेवभवतीतिश्रुतेः राजसास्तुपितृव्रताः
श्राद्धादिक्रियाभिरग्निष्वात्तादीनांपितॄणामाराधकास्तानेवपि
तॄन्यांतितथातामसाभूतेज्यायक्षरक्षोविनायकमातृगणादीनां
भूतानांपूजकास्तानेवभूतानियांति अत्रदेवपितृभूतशब्दानां
तत्संबंधिलक्षणयोपूर्वत्वेमायेनसमासःमध्यपदलोपोपिस
मासानंगीकारात् प्रकृतिविकृतिभावाभावेनचतादर्थ्येचतुर्थी
समासायोगात् अतेपूजावाचीज्याशब्दप्रयोगात् इज्येपर्याय
एवमंतवत्फलमुक्त्वाभगवदाराधनस्यभगवदूपत्वमनंतफल
माह मांभगवंतंयष्टुंपूजयितुंशीलंयेषांतेमद्याजिनः सर्वोपिदे
मेवयांति समानेप्यायासेभगवंतमंतर्यामिनं मनंतफलद
मत्वानाभिसंधिप्रायः [illegible] देवभव
[illegible]
[illegible] २५

सदानंदीटीका ११

अनावृत्तिफलाभावेप्यन्यदेवतयाजिनो भुवादनइफलावाप्ति
रित्येवंभगवान्वदन् १ तथातैर्मांनजाननियथावद्भक्तसंगाच
१ अतस्तेनस्फलेषुक्तापतंत्यस्माकंतरंरतो २ येनसर्वेश्वरां[illegible]न

सद्देवतास्वपि मां हरिं प्रपश्यंतो यजंते ते मुक्तिभाजः शनैः शनैः सं १
भगवद्याजिनां तेभ्यो वैलक्षण्यं वदन्फलं वसुरुद्रादयो देवास्तेषु वि
व्रतं हितत् २ इज्यनं चास्ति येषां ते वस्वादीनेव यांतीति वै अग्निष्वात्ता
दिपितॄणां ये श्राद्धादिभिरर्चकाः ३ तान्येव यांति पितृंस्ते राजसा
स्तामसायणाः यक्षरक्षोगणादीनां भूतानां इज्यकाश्च तान् ४ यो
सेवं भगवद्भक्ता मां विष्णुं परमेश्वरं सदा इज्ययितुं शीलं येषां मद्याजि
नश्चते ५ ये देवतासु सर्वासु भगवद्भावदर्शिनः ते मम सायुज्यं यां
ति मामेव परमेश्वरं ६ अहो समानेप्यायासे मत्कामाल्लद्देवतां
मामेव वासुदेवाख्यं भगवंतं भजंति न ७ मद्भक्ता नाद्यंतवत्फ
लभाजो भवंति ते अहो तान् मंदभाग्यानां महोदैवसंभवे ८ इत्य
भिप्रायः ईशस्य कृपाब्धेर्जगतां गुरोः २५

नीलकंठीटीका १२

सर्वे भक्ता यथाभजनं प्राप्नुवंति स्वाराध्यसांनिध्यमित्याह यांतीति
भूतार्थमिज्या येषां ते भूतेज्याः २५

आनंदीटीका १३

एतदेव निगमयति ॥
देवार्थं व्रतमर्थात् यजनं येषां ते देवव्रताः भूतेज्याः भूतानां चतुर्दशविधा
नां भूतगणानामर्थे इज्या येषां ते बलिदानेन भूतयजनं कुर्वंतः २५

रामकंठीटीका १४

ततश्च— देवेभ्यो देवार्थं व्रतं नियमो येषां ते शक्रादिदेवाराधका देवव्रतास्तस्मा
पर्याप्तिर्देवानेव यांति तल्लोकभाजो भवंतीत्यर्थः एवं पितृव्रताः
पितॄन्यांति तथा भूतेभ्यो यक्षरक्षःपिशाचादिभ्यस्तदर्थमिज्या यागो
येषां ते तादृशास्तानेव यांत्येवं यांति देवपितृयाजिनः सात्विका भूतया
जिनस्तु राजसास्तामसाश्च यदुक्तं यजंते सात्विका देवान्यक्षरक्षांसि
राजसाः प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजंते तामसा जना इति ये तु निर्गुणा
स्ते मद्याजिनो मामेव त्रैगुण्यातीतं स्वरूपं यष्टुं शीलं येषां ते तथाविधमे
वमत्स्वरूपं परं ब्रह्म यांति समापद्यंते
२५

+ ननुयदिदेवताद्युद्देशेनापियजनंपरमार्थतस्त्वद्यजनमेव तर्हि किमितितेषामनावृत्तिःस्वर्गादिप्रा
प्तिःनत्वविनाशित्वत्पदावाप्तिरित्यतआह ॥+

लासिकी [illegible]टीका १५

+ देवानांव्रतंसंकल्पोयेषांतेयाजकादेवान्यान्ति तल्लोकभाजोभवन्ती
त्यर्थः पितृणांव्रतंसंकल्पोयेषांतेयाजकापितॄन्यान्ति भूतानांयक्ष
राक्षसादीनांसंकल्पेनेज्यायागोयेषांतेभूतानियान्ति ममेश्वरस्यसंक
ल्पेनयजनशीलाअपिशब्दात्तदुद्देशेनापिमत्संकल्पेनयजनशीला
मामीश्वरंयान्ति मद्रूपाःसंपद्यन्ते सचमद्यागोदेवतादियागवन्नाना
द्रव्यसंभारसाधनोनैवेत्याह २५

पंचोलीटीका

येप्यन्यदेवताभक्ताः तेषामपियोगफलमवश्यंभावीत्याह यां
तीतिदेवव्रतादेवेषुनियमभक्त्यादिव्रतयुक्तादेवान्यांतिप्राप्नु
वंतिपितृव्रताःश्राद्धादिक्रियापराःपितृभक्ताःपितॄनग्निष्वात्ता
दीन्यांतिप्राप्नुवंतिभूतेज्याभूतानांविनायकमातृगणचतुर्भगि
न्यादीनांपूजकास्तानिभूतानियांतिप्राप्नुवंतिमद्याजिनोमद्भक्ताः
तल्पेण्यायामेमांपरमानंदरूपंयांतिप्राप्नुवंति २५

रणवीरसमिद्धोधिनी।

अतएव यांतीति देवादीनुद्दिश्य कर्माचरंतो देवादिसायुज्य
मेवयांतीति स्पष्टार्थोयंश्लोकः २५॥

मधुभाष्य

यांतीति दुर्बलैस्त्वं पूजयितुमशक्योमदत्वादित्यभावाद
२५॥

भाषा अनुवाद

अव वही उक्त वाक्य का प्रतिपादन करते हैं कि जो देवब्रत
करै इन्द्रादि देव उपासक वे देवलोक को जाते औ पितृ उपास
ना करने वाले पितृ लोक को जाते तथा भूत सेवाकारी अन्त
मे भूत जोनि पावते हैं और जो मेरी पूजा करै है सो मयाजी
अत्यय परमानंद स्वरूप हमको प्राप्त हो यें हैं २५।

दोहा

देवव्रती देवहि मिलें पितृव्रत पितरों भूतयजें भूतहि
मिलें मोहि यजे मोहु कोप २५॥

पत्रंपुष्पंफलंतोयं योमेभक्त्याप्रयच्छति तद
हंभक्त्युपहृत मश्नामिप्रयतात्मनः २६ ॥

शंकरभाष्यटी·

नकेवलं मद्भक्तानामनावृत्तिलक्षणमनन्तफलमुक्तं सुखा
राधनंचाहं कथंपत्रमिति पत्रंपुष्पंफलंतोयमुदकंयोमेमह्यंभ
क्त्याप्रयच्छति तदहंपत्रादि भक्त्योपहृतं भक्तिपूर्वकं प्रापितं
भक्त्युपहृतमश्नामि गृह्णामि प्रयतात्मनः शुद्धबुद्धेः २६ ॥

आनंदगिरिकृतटीका

अनन्तफलत्वाद्भगवदाराधनमेव कर्तव्यमित्युक्तं सुकरत्वाच्च
तथेत्याह नकेवलमिति भगवदाराधनस्यसुकरत्वमेव प्रस्तूय
वेकंप्रपंचयति कथमित्यादिना यद्धिपुष्पादिकंभक्तिपूर्वकंम
दत्तमर्पितं तेनायंशुद्धचेताः तपस्वीमामाराधयतीत्यहमवधा
रयामीत्याह पत्रमित्यादिना २६ ॥

स्वामिकृतटीका

तदेवंस्वभक्तानामक्षय्यफलत्वमुक्तं अनायासत्वंचस्वभक्तेर्द
र्शयति पत्रमिति पत्रपुष्पादिमात्रमपिमह्यंभक्त्याप्रीत्यायःप्रय
च्छति तस्यप्रयतात्मनःशुद्धचित्तस्य निष्कामभक्तस्य तत्पत्रपुष्पा
दिकं तेनभक्त्याउपहृतंसमर्पितमहमश्नामिप्रीत्याभुंजामि नहि
महाविभूतिपतेःपरमेश्वरस्यसमस्तदेवतानामिवबहुवित्तसा
ध्ययागादिभिःपरितोषःस्यात् किंतुभक्तिमात्रेणअतोभक्तेनस
मर्पितंकिंचित्पत्रादिमात्रमपि तदनुग्रहार्थमेवाश्नामीतिभावः २६

पैशाचभाष्यटीका

पत्रंपुष्पमिति भक्त्याप्रयच्छतिददाति तदहंभक्त्यादत्तमश्नामिभुं
जेप्रयतात्मनः प्रयतःशुद्धआत्मायस्यतस्य प्रयतात्मनोभक्त
स्यसंबंधिपत्रादिद्रव्यंममप्रीतयेभवतीत्यर्थः २६ ॥

रामानुजभाष्यटी·

मद्याजिनामयमपिविशेषोस्तीत्याह पत्रमिति पत्रंवापुष्पंवा

गी.
टी.
न.

फलं वा तोयं वा यो भक्त्या मे प्रयच्छति अत्यर्थं मत्प्रियतया मत्सं
प्रदानेन विनात्मधारणमलभमानो यो मे पत्रादिकं ददाति तस्य
प्रयतात्मनः मत्प्रदानैकप्रयोजनत्वरूपयुक्तमनसस्तथाविधभ
क्त्युपहृतमहं सर्वेश्वरो निखिलजगदुदयविभवलयकर्ता निर
स्तसमस्तकामः सत्यसंकल्पोऽनवधिकातिशयासंख्येयक
ल्याणगुणगणः स्वाभाविकानवधिकातिशयानंदस्वानुभवे
वर्तमानोपि मनोरथपथदूरवर्ती च तदश्नामि यथोक्तं मोक्षधर्मे
याः क्रियाः सत्प्रयुक्ताः स्युरेकांतगतबुद्धिभिः ताः सर्वाः शिरसा
देवः प्रतिगृह्णाति वै स्वयम् २६ ॥

अभिनवगुप्तकृतटी.

स्पष्टोर्थम् २६ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका

तदेवं देवपित्राद्याराध्यैकायक्लेशार्थव्ययादिना भूयाना
यासोस्ति मदाराधने तथा नेत्याह पत्रमिति तस्य प्रयतात्मनः
शुद्धचित्तस्य पत्रपुष्पादिकमहमश्नामि गृह्णामि
नान्यस्य तस्य कस्य यो मे मह्यं भक्त्या भावेन प्रयच्छति नदंभेन त
द्भक्त्युपहृतं भक्त्या भजनेनार्जितेनानीतं न तु बलात्कारेण चौ
र्येण वा तस्मात्त्वामसकलकामोहं भक्त्यैव लभ्यो नोपचारै
रित्यर्थः २६ ॥

वनमाली टीका

अनंतफलदत्वादतिसुकरत्वाच्च हरेराराधनमेव कार्यमित्या
ह पत्रमिति पत्रादिकं यत्किंचिदनायाससुलभं वस्तु यः कश्चि

दपितरोमेमह्यमनंतविभूतिपतयेसर्वेश्वरायभक्त्यानवाहृदे
वात्परंकिंचिदस्तीतिस्नेहधारापूर्वकंसर्वोत्तमत्वधियाप्रय
च्छति ईश्वरायभृत्यवदुपकल्पयति ममस्वत्वानास्पदस्यव
स्तुनोभावात्सर्वस्यापिजगतोमय्येवार्जितत्वात् अतोमदी
यमेवसर्वमह्यंसमर्पयतितेन तस्यप्रीत्याप्रयच्छतः प्रय
तात्मनःशुद्धमनसः तत्पत्रपुष्पादिकमहंसर्वेश्वरोऽश्ना
मि श्रीदामब्राह्मणार्पिततंडुलकणभक्षणवत्प्रीतिविशे
षप्रतिबद्धहृदयोभक्ष्याभक्ष्यादिकंजानन्नप्यजाननिव॰
वालइवमात्राद्यर्पितपत्रपुष्पादिकंभक्तार्पितंभक्षया॰
मि कीदृशंभक्त्युपहृतंभक्त्याप्रीत्यासमर्पिततेनप्रीत्या
समर्पणमेवमदर्हणेनिमित्तमित्यर्थः अत्रभक्त्याप्रय
च्छतीत्युक्त्वापुनरपिभक्त्युपहृतमितिवदन्भक्तस्यब्रा
ह्मणत्वतपस्वित्वादिकंमदर्हणेस्वीकारेचनिमित्तंन
भवतीतिसूचयति अतोभक्तिरेवमत्परितोषनिमि॰
त्तंनतुदेवतांतरवस्तूपहारादिबहुवित्तव्ययायाससा
ध्यंकिंचिदितिदेवतांतरमपहायमामेवभजेनेति॰
भावः २६ ॥

उत्तमवैजयन्तीटीका

नन्वयदित्वत्पूजनमनेकवस्तुसाध्यंस्यात्तर्हिरेथनिनस्तपव

तत्कुर्वंति येतुनिर्धनास्तेनकुर्वन्तीत्याशंक्यदेवादीनामारा-
धनमेवतादृशंस्यात् ममाराधनेतुकेवलंभक्तिमात्रमेवाप
क्षितं नत्वनेकवस्त्वपेक्षेत्याह पत्रंपुष्पमिति पत्रंतुलस्या
दिदलंवापुष्पंकमलादिकुसुमंवा फलंनारिकेलादिकंवा
तोयंगंगादिजलंवा योमदनन्यभक्तोमेसर्वेश्वराय सर्वांत-
र्यामिणे सुदाममित्रायविदुरायार्पितशाकभोगिने गजेन्द्रा
र्पितकंजायशबर्यार्पितफलभोक्त्रेरन्तिदेवार्पिततोयाय म
ह्यंभक्त्याकेवलयामत्प्रीत्या प्रयच्छतिददाति तस्यप्रयतात्म
नःप्रकर्षेणयतः स्ववशीकृतआत्मामनोयेन सतथातस्यनि
ष्कामनसः पुरुषस्यभक्त्यानिष्कपटप्रीत्या उपहृतंदत्तंत-
त्सर्वंपत्रादिकमहमवाप्तसमस्तकामोपिलक्ष्मीपतिरपिष
डैश्वर्याष्टसिद्धिनवनिध्यादिसम्प
न्नोपिसर्वेश्वरोपिप्रीतियु
क्तःसन् अश्नामि
शिरसा तत्पूर्वं
प्रतिगृह्यभुं
जेइत्यर्थः
तदुक्तं मोक्षधर्मे ॥
याःक्रि

याःसंप्रयुक्ताःस्युरेकान्तगतिबुद्धिभिः तास्सर्वाःशिरसादेवःप्रति
गृह्णातिवैस्वयमिति शर्वाईभक्तेस्तुकाप्यभिनभक्त्युपहृतमित्यु
क्तिस्तुभक्तिरेवममतोषहेतुर्नतुपत्रादिकंभक्तिरहितैर्दत्तंदशशतगुणमु
क्तेरपिहिंसाद्यैर्यदिमह्यंसर्वस्वंलोऽमपितदहंनैतदप्यहंनांगीकरो
मिनतुभक्तैःश्वपचैरपिपत्रादिकंयत्किमपिकिंचिदपिदत्तंतदमाद
रेणैवस्वीकरोमीतिसूचयतितोयमित्यनेनमदाराधनेयदिकश्चसा
ध्यानिपत्रादीनिभवेयुस्तर्हितेषामप्यपेक्षानास्तिकिंतुगंडूषमात्रे
णजलेनैवमदाराधनंभवेदितिस्वाराधनस्यातीवसुलभत्वंसूचितं २६

तदेवंदेवतान्तराणिपरित्यज्यानं मधुसूदनीटीका ९ नफलत्वाद्भगवत एवाराधनंकर्तव्यमतिसुकरत्वाच्चे
त्याह — पत्रंपुष्पंफलंतोयमन्यद्वानायासलभ्यंयत्किंचिद्वस्तुयः कश्चिद
पिनरोमेमह्यमनंतमहाविभूतिपतयेपरमेश्वरायभक्त्यानवास्तदेवा
स्यरमस्तिकिंचिदितिबुद्ध्याशर्विकयाप्रीत्याप्रयच्छति ईश्वरायदत्तमव
दुपकल्पयति मत्स्वत्वानास्पदद्रव्याभावात् सर्वस्यापिजगतोम
येवार्जितत्वात् अतोमदीयमेवसर्वंमह्यमर्पयतिजनः तस्यप्री
त्याप्रयच्छतः प्रयतात्मनः शुद्धबुद्धेस्तत्पत्रपुष्पादितुच्छमपिवस्त्वह
हंसर्वेश्वरोऽश्नामि अशनवत्प्रीत्यास्वीकृत्यतृप्यामि अथवाअस्या
संतंतिरस्कारादशनलक्षितेनस्वीकारविशेषेणप्रीत्यतिशयहेत
वेक्ष्यतेनहवैदेवाअश्नंतिनपिबंतिनदेवामृतंदृष्ट्वातृप्यंतीतिश्रु
तेः कस्मात्तुच्छमपितदश्नामियस्मादुपहृतंभक्त्याप्रीत्यासमर्पि
तेतेनप्रीत्यासमर्पणमात्स्वीकारनिमित्तमित्यर्थः अत्रभक्त्याप्रय
च्छतीत्युक्त्वापुनर्भक्त्युपहृतमितिवदन् भक्तस्यत्राणावनपासि
वादिमत्स्वीकारनिमित्तंनभवतीतिपरिसंख्यांसूचयति श्रीदामब्रा
ह्मणानीततंदुलकणभक्षणवत्प्रीतिविशेषप्रतिबद्धंभक्तस्य
विताना बालरवमाराधयितंपत्रपुष्पादिभक्त्यार्पितंस्यात्तदेवंभक्त
यामीतिवानेनभक्तिरेवमन्यवितोषुनिमित्तंनतुदेवतांतरवदल्पप
हारादिवद्बहुविनययायासमसाध्यंकिंचिदितिदेवतांतरमपहायमा
मेवभजेतेत्यभिप्रायः [illegible] २६
मदानन्दीटीका ९

श्री
गी टी
न

109

अनाहृत्यफलाकांक्षां कार्या भक्तिर्न केवलं श्रीहरेः किं तु नायाससा
ध्यत्वादपि सज्जनैः १ पत्रं पुष्पं फलं तोयं यत्किंचिद्वस्तु किंचन यद
नायाससंलभ्यं यः कश्चनापि देहभृत् २ अनंतैश्वर्यपतये महते श्री
विश्ववेधसे वासुदेवाय मे नास्ति किंचनेति मतीप्सया ३ प्रीत्याहृत
मवदेवासावीश्वराय प्रार्प्ययमतः मत्स्वत्वाभावसद्द्रव्याभावान्सर्ववस्
वस्तुनः ४ मयार्जिततया सर्वं मदीयं मेर्पयत्यये प्रीत्या प्रयच्छतस्त
स्य शुद्धबुद्धेर्महात्मनः ५ पुष्पपत्रादिसत्यल्पवस्त्वहं परमेश्वरः स्वी
कृत्याशनवत्प्रीत्या तृप्यामि प्रीतिमुद्धरिः ६ यस्मात्समर्पितं प्रीत्या
मत्स्वीकारेस्तिकारणं श्रीदामब्राह्मणानीततंडुलाशनवद्यतः ७
परितोषनिमित्तं मे भक्तिरेव न वैभवं अतो देहांतरहितां मामेव स
ततं भजेत् ८।२६

नीलकंठीटीका ९

मद्भक्तिरतिसकृद्देवतांतरभक्तिस्त्वबहुवित्तव्ययायाससाध्येत्या
शयेनाह पत्रमिति भक्तिरेव केवलं ममोपहितानामल्पादीनामपि भावः
भक्त्युपहृतं भक्त्या समर्पितं २६

तत्रानाविधद्रव्यसंभारसाधनसाध्य आनंदीटीका १२ देवादियजनान्निजयजने विशेष
माह प्रयतो भक्तिभावनायां समाहितः आत्मांतःकरणं यस्य तस्य भक्त्यादत्तं
पत्रादिकमहमश्नामि अहं हरिभक्तिमता भक्त्यादत्तेनानायाससल
भ्येन पत्रमात्रेणापि तोषं भवामि न तु देवतान्तरवद्बहुवित्तव्ययाया
ससाध्येन यज्ञविधिनेत्यर्थः
२६

सच मद्यागो देवव्रतादियागवन्न रामकंठीटीका १५ ज्ञानाद्यसंभारसाधनः नैवेत्याह ॥
भक्तिरहृदयचिन्मात्रस्वरूपब्रह्मात्मभावनयात्मनएव तस्य तस्य वा ना
नादेवताविशेषस्योपासनं तया साधनभूतया यः पत्रं पुष्पं विस्त्राद्यपि
यत्किंचिन्मह्यं प्रयच्छति तत्तस्य प्रयतात्मनस्तथाविधहृदयचिन्मात्र
समाहितांतःकरणस्य तादृशभक्त्युपहृतमश्नामि उपभुंजे यादृ
शभावनाविशेषेणोपहृतं तथैव तत्स्वीकरोमीत्यर्थः
२६

योमङ्गलः पत्रादिकं मे महेशसंप्रदानाय सर्वान्तर्यामिणे ईश्वराय
देवविशेषणादिपरिच्छेदरहिताय भक्त्या समर्पयति प्रयतात्म
नः प्रयतः शुद्धो विमर्शात्यागेन देहाद्यभिमानाकलङ्कितश्चात्माय
स्य तस्य भक्त्या तत्पत्रादिकं भक्त्या समर्पितमश्नामि प्रीत्या स्वीकरो
मीत्यर्थः भक्तेः पुनर्ग्रहणं मम प्रत्यतिशयेन साधकतमत्वसूच
नार्थम् [illegible] २९

पंचोलीटीका

न केवलं मङ्गलानाम नाहूतिलक्षणानं तत्फलं किंतु सर्वाराय
नशक्या हं कथमित्याह पत्रमिति यः मम पत्रं पुष्पं फलं तोयं भ
न्त्यायच्छति अहं तत्पत्रादिकं सर्वं भक्त्युपहृतं भक्तिपूर्वकं प्रापि
तं प्रियतात्मनः शुद्धबुद्धेरश्नामि गृह्णामि २९

रत्नावीरसमिद्धोधिनी

स्वयं तस्य साध
प्रथममत्यन्तायासद्रव्यसाध्यदेवतान्तरयजनेभ्यः स्वयजनस्य साध्य
नोंतरानपेक्षतया नायासमसाध्यत्वेन च व्यतिरेकं दर्शयित्वमा
ह पत्रमिति यः कश्चित्कर्माधिकारी पत्रादिभिरेव मत्पूजामा
रभते तस्यातिपवित्रान्तःकरणस्य संकल्पान्तरेभ्यः प्रत्याव
र्त्य समारब्धस्योचितकर्मण्येव दत्तावधानचित्तस्य च तदिति
भक्त्योपहारीकृतं पत्रादिकमित्यर्थः अश्नामि स्वीकृत्याहमा
स्वादे पत्रादिकं च सर्वं सकलम् भूत्वाति तच्छ्रद्धादिव्यंजकं तत्रैव
सिन्निषमे स्यानेकाले च पूजोपकरणद्रव्याभावात्कथं भवत्पू
जामारभतेति शंका भवतानकार्या भक्तिमात्रेणैव हि मत्पूजायाः
संपन्नत्वादिति भावः २९॥

मधुभाष्य

तस्यापराधत्वोक्तेर्वीपदृष्टे
पत्रमिति नन्वविहितपत्रावि

110

भक्तैवाहं तु इष्ट इति भावः भक्तप्रियं सकललोकनमस्कृ
तं चेति भारत एतावानेव लोकेऽस्मिन्पुंसः स्वार्थः परः स्मृ
तः एकान्तभक्तिर्गोविंदे यत्सर्वत्र तदीक्षणं श्रुतोऽयं कस्यचि
न्नहि स्नेहादिमतोऽवादस्य भक्तस्यापि कस्यचिद्दृष्टं फलं दृष्टमि
वि[illegible]परीतस्यापि कस्यचिद्विपरीतमित्यत आह २४॥

भाषा अनुवाद

अब सभक्तको अत्यय फलत और सभक्ति का सलभत देखावते हैं जो मनुष्य भक्ति पूर्वक पत्र पुष्प फल जल मात्र भी हमै देयहै वह विमल चित्त भक्त जनका प्रीति से दिया हुआ पु आदि मे अति प्रसन्न होय ग्रहण करताहूं इसका भाव यह है कि और देवके समान बडी पूजा सामग्री हमै न चहिये ह म केवल भाव भक्ति से प्रसन्न होते हैं २९।

दोहा

पत्र पुहप फल जल मो हिदेहिं भक्तिसें जोप भावहिसें दि यो मे गहों शुद्ध चितकेहि सोप २९॥

इत्यभिनवगुप्तत्रुटिः

+ १

एवंहिसतिमामेवयजंतेसर्वयज्ञानांचाहमेवभोक्तेतिहृष्यमान
मेतदसमंजसीभवेदित्यलंकल्मषकलिलैः साकंसंलापेन अ
स्मद्गुरवस्तुनिरूपयंति अन्यास्वात्मव्यतिरिक्ताभेदवादेन येनब्र॰
ह्मस्वभावहीनैवकाचिद्देवतेतिनिगृहीत्वातामेवयजंतेतेपिव
स्तुतोमामेवस्वात्मरूपंयजंते किंत्वविधिनाउक्तेनविधिना
भेदग्रहणरूपेणेत्येतदेवाह नतुमांस्वात्मानंतत्वेनदेवतारू
पतयाभोक्तृत्वेनजानंति अतः च्यवंतेमद्रूपात्किंदेवव्रतात्व
नदेवान्यांतीत्यादि एतदेवच्यवनमितियावत् येतुमत्स्व
रूपमभेदेनविश्वस्मिन्देवभूतपित्र्यागादिनापिमामेवयजं
ते तेचमद्याजिनो मामेवगच्छंतीत्युपसंहरिष्यति नतुद
व्यत्यागार्थमुद्दिष्टादेवतेत्युच्यते तत्कथमनुद्दिश्यस्वात्म
तत्वस्ययाज्यत्वं आदित्यः प्रयाणेयष्टुरुरिति विधिशेषभूत
देवतोद्देशात्मकविध्यंतरप्रभावितोस्यसावुद्देशः नचस्वा
त्मविषयोविधिरस्तीत्यभिप्रायेणाह अविधिपूर्वकंमामि
तिमामितिस्वात्मव्यतिरिक्तायांदेवतायामस्यपेद्योविधि
पदेपरिप्रापणरूपत्वात् स्वात्मातुपरमेश्वरोनविधिपूर्व
कोविधिपरिप्रापितत्वाभावात् नहितदनुद्देशेनकिंचित्प्र
वर्तते तेनविधिपरिप्राप्येतेंद्रादिदेवतोद्देशेषुसर्वेषुसस्वात्मा
विश्वावभासनस्वभावस्तदुद्देश्यदेवतावभासमितिस्थानीय
नयैवाहमहमितिरूकयासततावभासमानःस्वकस्तत्रकल्पः
सततोद्दिष्टइति युक्तसिद्धमेतन्मामेवयजंत्यविधिपूर्वकत्वा
त् अतएवभूतमत्प्राप्तिफलस्यतात्रतिकर्त्रभिप्रायत्वेनाति
अपितुपरिमितदक्षिणस्थानीयेंद्रपदादिमात्रप्राप्तिरेवया

श्री
गी टी
न

भोक्तृत्वादौ मदायत्ततया मत्संकल्पायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तितया च
मच्छेषवपरमशेषिणि परमकर्तरि वांच कर्तारमाराध्यदेवतार्थकृतमा
राधनक्रियाजातं सर्वं समर्पयित्वा मन्नियाम्यताश्चैकमच्छेषतैकरस
तां तवमात्माध्यादेश्यतत्स्वभावकगर्भं त्वामात्मानि अभिसमर्थ्यप्रीतिश्रवोभ
वेति २७

अभिनवगुप्तकृतटीका ९ ॥ देवतान्तरयाजिनो यतो मित

मनोरथाः फलं लब्धं ... २७ यदिति अतस्त्वं सर्वं शास्त्रोक्तोपदेशक्रमेण मदर्पणं मन्मयत्वेनोद्भावनं कुरु एवमेव
संन्यासयोग इति विस्तीर्णो विस्पष्टमार्गं करत्वादेव प्रतिज्ञा नेति एकश्लोकोयमर्थो भगवत्प्रतिज्ञातत्वात्स्फुटतमो
दृष्टो भवति २७ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

तदेवं पत्रपुष्पाद्यर्पणार्थं मत्प्रतिमाविभूतिगवेषणप्रयासोपि मास्त्वि
त्याह यदिति स्वभावतः शास्त्रतो वा करचरणव्यापारेण यत्किंचित्क
र्म करोषि यदश्नासि भोक्ष्यसि यज्जुहोसि ददासि तपस्यसि दाश्यसि तपस्य
सि च तत्सर्वं मदर्पणं कुरु संकल्पमात्रेणैव मदर्पणं भवति न पुन
र्दर्शनाद्यपेक्षते अर्थः २७

वनमालीटीका ८

कीदृशं तेभजनं तदाह यदिति यत्करोषि शास्त्रं विना विरागात्स्वाभाव्य
लौकिकं गमनादिकं यदश्नासि स्वतः प्राप्तं कर्मसिद्ध्यर्थं वा यथायज्जु
होषि शास्त्रबलात्नित्यमग्निहोत्रादिहोमं निर्वर्तयसि यत्तस्मान्नैत्तव
होमोपलक्षणमेतत् यथायद्ददासि अतिथिब्राह्मणादिभ्योन्नस्व
र्णादि तथा यत्तपस्यसि प्रतिसंवत्सरमत्तान प्रामादिकपापनिवृत्तये
वान्द्रायणादिकं चरसि अन्यच्च यन्नित्यनैमित्तिकादिकं नदपि मयि स
मर्पयन्न वप्राणिस्वभाववशाद्विनापि शास्त्रमवश्यंभाविगमनाश्ना
दि यच्च शास्त्रवशादवश्यंभावि होमदानादिकं तत्सर्वं लौकिकं वैदि
कं च कर्मा मैव निमित्तेन क्रियमाणं मय्यर्पितं यथा स्यात्तथा कुरु स्व
अवश्यंभाविनां कर्मणामपि परमेश्वरे समर्पणमेवमद्भजनं न तत
दर्थं स्वयं व्यापारः कश्चित्कर्तव्य इति भावः २७

कुसुमवैजयन्तीटीका ९

ननु ये महात्मानो नीरहनमभक्तास्तेन यत्कर्तव्यं कर्म न तद्योक्तंम
या श्रुतमिदानीं यन्मम कर्तव्यं भवेत्तदूरस्पेक्षायां नमप्युक्तल्द
णोनानीमहनमभक्तमभूतायापलौकिकं वैदिकरूपं कर्म करोषि
तनमत्सर्वं मदर्पणमेव कुर्वित्याह यत्करोषीति यद्बाह्यस्वह स्वभावेन वा आत्मात्मीयदेहादिभि
र्निर्वाहाय लौकिकं कर्म करोषि

यच्च देहपालनायान्नादिकमश्नासि भक्षयसि यच्च वैदिकमग्निहोत्रादि
रूपं होमं जुहोषि हवनं करोषि यच्च हिरण्यान्नादिकं सत्पात्रेभ्यो ददासि
यच्च व्रतमद्यमन्तातद्रितत्यन्तगेतपस्यसि चान्द्रायणादितपश्चाचरसि
हे कौन्तेय यत्कुलीशुद्धतत्सर्वमनुक्रमकर्म मयि कर्म मदर्पणं कुरुष्व म
यि सर्वेश्वरे सर्वनियन्तरि समर्पयस्वेति सर्वेश्वरसमर्पणं निखिलस्य लौकि
क वैदिकादिकर्मणः कर्तव्ये भोक्तृत्वारोपणादिकं सर्वं यथा सम
र्पितं स्यात्तथा त्वं कुरु यथेह लोकस्वामिनोऽधीना भृत्याः सदा तत्पातद
नुकूलं शुभमशुभं वा सर्वं कर्म कृत्वा तत्कर्म तत्फलं च स्वामिन्येव निक्षिप
न्तेन समर्पयन्ति चेन्न हि न स्वामी तेभ्य प्रसादं करोति तथा त्वमपि स्वस्य
मदायत्तस्थितिप्रवृत्तिकत्वं स्वात्मनोऽहं त्वममत्वरूपाभिमानं स्व
कामयेव कारितं यद्यत्कर्म करोषि तत्तत्सर्वं मय्येवार्पणं करोषि चेद
हं त्वयि प्रसन्नो भवामीत्यभिप्रायः २७

कीदृशं ते भजनं तदाह ॥ मधुसूदनीटीका ९

यत्करोषि शास्त्रादृतेऽपि रागात्प्राप्तं गमनादि यदश्नासि स्वयं तत्स्वार्थं
कर्मसिद्ध्यर्थं वा तथा यज्जुहोषि शास्त्रबलान्नित्यमग्निहोत्रादि होमं नि
र्वर्तयसि श्रौतं स्मार्तं सर्वहोमोपलक्षणमेतत् तथा यद्ददासि अतिथि
ब्राह्मणेभ्योऽन्नहिरण्यादि तथा यत्तपस्यसि संवत्सरमत्रातत्राणादि स
कपापनिर्हरणाय चान्द्रायणादि चरसि उच्छृङ्खलप्रवृत्तिनिरासाय शरी
रेन्द्रियसंघातं संयमयसीति वा एतच्च सर्वेषां नित्यनैमित्तिककर्मणा
मुपलक्षणं तेन यत्करोषि स्वभाववशाद्विनापि शास्त्रमवश्यंभा
वि गमनाशनादि यच्च शास्त्रवशादवश्यंभावि होमदानादि हे कौन्ते
वैदिकं य तत्सर्वं लौकिकं च कर्मान्येनैव निमित्तेन क्रियमाणं मदर्पणं मय्यर्पि
तं यथा स्यात्तथा कुरुष्व आत्मनेपदेन समर्पकनिष्ठमेव समर्पणफलं
न तु मयि किंचिदिति दर्शयति अवश्यंभाविनां कर्मणामपि परमगु
रौ समर्पणमेव मद्भजनं न तु तदर्थं पृथग्व्यापारः कश्चित्कर्तव्य इ
त्यभिप्रायः २७

सदानंदीटीका ११

यत्करोषि स्वतः प्राप्तं यदश्नासि स्वतन्त्रये श्रौतं वा स्मार्तमथवा यज्जुहो

श्री
गी टी
न

113

विविधैर्बलात् १ प्रतिषिद्धभक्षणादिभ्योऽहेमान्नादिददासियत् वांछा
यणादिकं दोषशांत्यै चरसि यत्तपः २ उक्तं केवलग्रहणैर्वा निरासायाः
स्मसंयमं लौकिकं वैदिकं वाग्निस्वभावाद्वाकरोषियत् ३ मय्यर्पितं
यथा तस्यान्कुरुष्वत्वं तथा सदा समर्पकगानेसर्वसमर्पणफलंय
तः ४ इत्यात्मनेपदेनाप्र हरिणा दर्शितं स्फुटं आवश्यं भावितास
र्वकर्मणां परमेश्वरे ५ प्रीत्या समर्पणीनित्यं मद्भजनं मयेरितं नतु का
चिन्तदर्थे त्रिकर्तव्याव्याहृतिः पृथक् ६ इत्येवं वासुदेवस्य श्रीहरेरा
शयः परः ७ ।२७

नीलकंठीटीका १२

अतः सर्वं मदर्पणं कुर्वित्याह यदिति यत्करोषि गमनादिकं तद्भगव
तएव प्रदक्षिणादिकं करोमीति मत्प्रीत्यर्थमेव तत् दर्पणं कुर्विति
एवं वचनादिष्वपि नामकीर्तनादिदृष्ट्या ऊह्यं २२

तदेवं ममैकात्म्यज्ञानेन कृतं कर्मानंत आनंदीटीका १३

फलं ज्ञात्वा सुगमोऽर्थः [illegible] २२

रामकंठीटीका १४

यत एवं ततः॥ यत्करोषि तत् न फलार्थिनया यत्कर्मानुतिष्ठसि यच्चाश्नासि तत्तत् कर्मफ
लभूतसुखप्रत्यं तत् सर्वं मदर्पणं कुरु मयि ब्रह्मस्वरूपेऽर्पणं मदात्मक
प्रतिपत्त्या निवेदनं यस्य तत् तथोक्तं कुरु संपादय तत्र कार्यतानवच्छि
न्नानां नानाफलहेतवे न स्वतः व्यवस्थितं विवृणोति यज्जुहोषि तेषु तेषु
देवतासु देवतार्पणोद्देशं यत् श्रौतहवनक्रियया ददासि यच्चान्नादेर्दा
ने ददासि पात्रेभ्यः प्रयच्छसि यत्तपो नियमविशेषं चरसि तत्सर्वं म
दर्पणं कुरु यज्ञदानतपो लक्षणं क्रियास्वरूपं कर्तव्यतासूत्तमक
लाभिकां कार्यापर्यवहितोऽव्यवहितोपायभावमेवेकंफलमवलम्ब्य
तेऽयमर्थः [illegible] २२

श्रीअलंतावत्मदर्थं पत्राद्य लालिकी [illegible] टीका १५

नेषणअयासलवः॥ यत्स्वभावात् करोषि यच्चाश्नासि स्वात्मने समर्पयसि यच्च देवताभ्यु
द्देशेन जुहोषि श्रौतं स्मार्तं वा होमं निर्वर्तयसि यच्च पितृसमुद्दे
शेन ददासि यच्च पापनिवृत्तये तपस्यसि चान्द्रायणादितपश्चरसि

तत्सर्वंशुक्रोपदेशेनमदर्पणंकुरुष्व [illegible]
[illegible] २७

पंचोलीटी·

यतएवमतःसर्वमदर्पणंकुर्वित्याह यदिति हेकौंतेय यत्करोषि
यदाचरसिस्वतःप्राप्तंयदश्नासिभुंक्षेयज्जुहोषिहवनंकरोषिश्रौ-
तेस्मार्तेवायद्ब्राह्मणेभ्योहिरण्यादिकंददासियत्तपस्यसियत्तप-
श्चरसितत्सर्वमपिमदर्पणंकुरु २७

रणवीरसमिद्धोधिनी

यत्करोषीति यज्ञदानतपोलक्षणास्त्रिविधाः क्रियावर्णाश्रमि-
णां यथास्वंप्रकारभिन्ना अवश्यानुष्ठेयाः ताश्चयत्करोषीत्यने-
नसमस्ताप्रतिपादितायज्जुहोषीत्यादिनाच तासामेवपृथक्क-
थनंस्वरूपाविष्करणं यदश्नासीत्यनेनचतत्फलभोगकथनं
तयोर्द्वयोरपिक्रियातत्फलयोर्मोनिवेद्यवानुष्ठानभोगौमत्सा-
युज्यप्रापिहेतुरित्यतस्त्वमपिस्ववर्णाश्रमोचितयुद्धयज्ञदानेनव
ब्राह्मणसुभटवंदिगायकनर्तकादिभ्योभूम्यायग्रहारवस्त्राल-
ंकारादिदानमश्वमेधादियज्ञांतेवाब्राह्मणानांभूम्यादिदक्षिणा
दानंवा तद्दत्तेचमन्वादिव्यवस्थापितदंडनीत्यनुसारेणराज्या-
नुपालनेव्यवस्थितिरूपंतपश्चतथैवाचरित्वातत्फलंचैहिका-
मुष्मिकमुभयमपिमय्येवसमर्पयेतिभावार्थः २७॥

मधुभाष्य

२७॥

भाषा अनुवाद

जिस लियेमे भाव भक्ति से भक्त पर प्रसन्न होताहूं इससे हे कौन्तेय कुन्ती पुत्र जो कुछ कर्म्म करो या आहार करो या यज्ञ करो या दान करो या तप करो सो सब मदर्पण अर्थात् मेरेको समर्पण करो तो वह सब अक्षय फल होगा और दोष किसी तरह न लगेगा २७ ।

दोहा

जोकरहे जो खातहे जो हवन करैं जोदेहिं जो तपहे तं कौंति सत कर मम अर्पण एहिं २७

115

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः संन्यासयो
गयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि २८

शाङ्करभाष्यटीका १

एवं कुर्वतस्तव यद्भवति तच्छृणु शुभाशुभफलैरिति शुभाशु
भफलैरेवं शुभाशुभे इष्टानिष्टफले येषां तानि शुभाशुभफला
नि कर्माणि तैः शुभाशुभफलैः कर्मबन्धनैरेवं मत्समर्पणं कु
र्वन् मोक्ष्यसे सोयं संन्यासयोगो नाम संन्यासश्चासौ मत्समर्पण
तया कर्मकर्तृत्वाद्योगश्चासाविति तेन संन्यासयोगेन युक्तश्चा
त्मान्तःकरणं यस्य तव सत्वं संन्यासयोगयुक्तात्मा सन् विमुक्तः
कर्मबन्धनैर्जीवन्नेव पतिते चास्मिन् शरीरे मामुपैष्यस्यागमिष्य
सि २८

आनन्दगिरिकृतटीका २

किमतो भवति तदाह एवमिति भगवदर्पणबुद्ध्या सर्वकर्म
कुर्वतो जीवन्मुक्तस्य प्रारब्धकर्मावसाने विदेहकैवल्यमावश्य
कमित्याह शुभेत्यादिना भगवदर्पणकारणान्मुक्तिः संन्यासयो
गाख्येति साधनद्वयशंकां शातयति सोयमिति २८

स्वामिकृतटीका ३

एवं च यत्फलं प्राप्स्यसि तच्छृणु शुभाशुभफलैरिति एवं कुर्वन्
कर्मबंधनैः कर्मनिमित्तैरिष्टानिष्टैः फलैर्मुक्तो भविष्यसि कर्मणां
मयि समर्पितत्वेन तत्फलसंबंधानुपपत्तेः तैश्च मुक्तः सन् संन्या
सयोगयुक्तात्मा संन्यासः कर्मणां मदर्पणं स एव योगस्तेन युक्त आत्मा
चित्तं यस्य तथाभूतस्त्वं मां प्राप्स्यसि २८

पैशाचभाष्यटीका ४

एवं मदर्पणानुष्ठाने सति शुभाशुभफलैः पुण्यपापफलैः मोक्ष्यसे
मुक्तो भवसि कर्माण्येव बंधनानि तैः कर्मबंधनैः संन्यासयोगयुक्ता
त्मा संन्यास एव योगस्तेन युक्तात्मा सत्कफलासंग इत्यर्थः कर्मबंध
नैर्विमुक्तो मां नित्यमुक्तं वासुदेवमुपैष्यसि प्राप्स्यति २८

श्री
गी टी [२४]
न

रामानुजभाष्यटीका ५

शुभाशुभेति एवं संन्यासाख्ययोगयुक्तात्मा मद्धेयत्वेन मन्नियाम्यत
येकसंकर्मत्वसर्वमदाराधनमनुसंदधानो लौकिकं च कर्म कुर्वन् शु
भाशुभफलैरनंतैः प्राचीनकर्माख्यैर्बंधनैर्मत्प्राप्तिविरोधिभिर्मोक्ष्यसे तै
र्विमुक्तो मामेवोपैष्यसि [म॰]

[अभिनवगुप्तकृतटीका ६]

स्पष्टार्थं २८

परमार्थप्रपाटीका ७

तत्फलमाह शुभाशुभैरिति एवमनेनप्रकारेणमदर्पणधियाक्रि
यमाणानांकर्मणांकर्मबंधनैःकर्मनिबंधनैःशुभाशुभफलैरिष्टानि
ष्टैर्मोक्ष्यसेमुक्तोभविष्यसि यथाग्निभर्जितबीजानामंकुरोत्पा[illegible]दक
त्वनास्ति तथैव ब्रह्मार्पणधिया कृतानां कर्मणां फलजनकत्वं नास्ती
त्यर्थः ततश्च संन्यासयोगेन यागरूपेण युक्त आत्मा चित्तं यस्य स एवंविधस्त्वं
विमुक्तो जीवन्मुक्तः देहपाताद् मामुपैष्यसि २८

वनमालीटीका ८

तादृशभजनस्य फलमाह शुभेति एवमनया मत्प्रीत्यै सर्वकर्मस
मर्पणरूपेण मद्भजनेन सति शुभाशुभे इष्टानिष्टे फले येषां तैः कर्मबंधनै
र्बंधनरूपैः कर्मभिर्मोक्ष्यसे मत्समर्पितत्वात् तत्संबंधानुपपत्तेः
कर्मभिस्तत्फलैश्च न संपत्स्यसे ततश्च संन्यासयोगयुक्तात्मा संन्यासः
सर्वकर्मणां मदर्पणं स एव योग इव चित्तशोधकत्वाद्योगस्तेन युक्तः
शोधित आत्मा चित्तं यस्य स त्वं त्यक्तसर्वकर्मा कर्मबंधनैर्जीवन्ने
व विमुक्तः सन् निहतनिःशेषकर्मरूपाविद्यः सन्नाविर्भूतस्वरूपानंदो
नितरां विश्वप्रपंचवैभवे कालापरिच्छेद्यवैकुंठाधिपतिं सर्वेश्वरं ता
दृशानंदाय चिंत्यानंतगुणालयं प्रसन्नेंदुवदनं भक्तवत्सलं सर्वैकना
थं मामुपैष्यसि निरस्तकं निजसख्येन रूपलक्ष्मीस्वरूपया
जीवातुपरिदेशानीतिभावः २८

कुसुमवैजयन्तीटीका ९

ननु तर्हि सर्वकर्मार्पणेनैव मम किं फलं स्यादिति चेत्तत्राह शुभाशु

भफलैरिति संन्यासयोगयुक्तात्मा सर्वेश्वरे मयि सर्वकर्मणः तत्फ
लस्य चार्पणं संन्यासः स एवांतःकरणविशोधकत्वाद्योगस्तेन युक्त
आत्मा मनो यस्य स तथा त्वमेव शुभप्रकारेण कर्मबंधनैरनाद्यनंत
संचितक्रियमाणैः कर्मरूपैर्बंधनैः शुभाशुभफलैः पुण्यपाप
फलैस्त्वमवेद्युः वैध्य दिमोक्ष्यसे मुक्तो भविष्यसि तर्हि सर्वेभ्यो म
त्यादिविरोधिभ्यः प्राकृतस्थूलसूक्ष्मरूपेभ्यो देहादिपदार्थेभ्यो
विमुक्तः विशेषेण मुक्तः सन् मां महाविश्वाधिपतिं सर्वान्निखिलदेव
वंद्यं मचिंत्यानंतकल्याणगुणमहोदधिमुपैष्यसि मद्भावं प्राप्स्य
सीत्यर्थः २८

सकलदेववंद्यं

मधुसूदनीटीका ९

एतादृशस्य भजनस्य फलमाह ॥ एवमनया मत्सिद्धे यदि सर्वकर्मसमर्पणरूपे मद्भजने सति शुभाशु
भे इष्टानिष्टफले येषां तैः कर्मबंधनैः बंधनरूपैः कर्मभिर्मोक्ष्यसे म
यि समर्पितत्वात्तव तत्संबंधानुपपत्तेः कर्मभिस्तत्फलैश्च न संबध्य
से ततश्च संन्यासयोगयुक्तात्मा संन्यासः सर्वकर्मणां भगवति
समर्पणं स एव योगश्चित्तशोधकत्वाद्योगस्तेन युक्तः शोधित आ
त्मांतःकरणं यस्य स त्वं सत्कसर्वकर्मा वा कर्मबंधनैर्जीवन्नेव विमु
क्तः सन् सम्यग्दर्शनेनाज्ञानावरणनिवृत्त्या मामुपैष्यसि साक्षात्
करिष्यसि अहं ब्रह्मास्मीति ततः प्रारब्धकर्मक्षयात्पतितेस्मिन् श
रीरे विदेहकैवल्यरूपं मामुपैष्यसि इदानीमपि मद्रूपः सन् सर्वोपा
धिनिवृत्त्या मायकभेदव्यवहारविषयो न भविष्यसीत्यर्थः [illegible]
[illegible]
[illegible] २८

सर्व

सदानंदीटीका ९

भजनस्येदृशस्येशाः फलमाह जगद्गुरुः एवं सिद्धेऽप्यनया शान्त्य
द्भजने सतीष्टे १ इष्टानिष्टफलेयेषां तैस्तं कर्माख्यबंधनैः मोक्ष्य
से न तु संसर्गं प्राप्स्यसीश समर्पणात् २ संन्यासो मयि योगो विदे स
र्वकर्मसमर्पणं धीशोधकतया योगस्तेन युक्तः समाहितः ३ शो
धितो योगयुक्तो नीतः आत्मा यस्यांतरमनः जीवन्नेव विमुक्तः सन्मत्

श्री
गी टी
न

नाहमिति बाधनात् ४ साक्षात्कृतात्मतत्त्वः सन्मां कैवल्यपदमित्थं प
तितेस्मिं छरीरे वर्त्तयत्यारब्धकर्मणः उपैष्यसि पुनाब्रह्मरूपः स
नेवमहरूपः सर्वोपाधिनिर्मुक्तः स्वमहिम्न्येव प्रतिष्ठितः ९ भविष्य
सीति तात्पर्यं श्रीमद्भगवतो हरेः २८

नीलकंठीटीका १२

एवं कुर्वतः फलमाह शुभाशुभेति शुभाशुभफलैः इष्टानिष्टफलैः
कर्मरूपैर्बंधनैः एवं कुर्वन् त्वं मोक्ष्यसे भगवदर्पणबुद्ध्या यत्किंचित्क
र्म कुर्वतः कर्मलेपो नास्तीत्यर्थः अयमेव उत्कलत्वात् कर्मफलसं
न्यासरूपो मार्गस्तत्र युक्तात्मा समाहितचित्तः सन् विमुक्तः कर्मबं
धनैर्विमुक्तः सन् मां सर्वेषां प्रत्यगात्मानं उपैष्यसि २८

आनंदीटीका १३

अस्य फलमाह ॥ एवं मदर्पणयुक्त्या कर्म कुर्वाणः संन्यासः योग एव आत्मसमाधिः ता
भ्यां युक्त आत्मा यस्य एवं विमुक्तः सर्वेभ्यो बंधनेभ्यो विमुक्तः मामुपैष्य
सि मत्सायुज्यं प्राप्स्यसीत्यर्थः [illegible]
[illegible] २८

अस्या भावनायाः फलमाह ॥ रामकंठीटीका १४

एवमनेन प्रकारेण यत्नादिकाः सर्वाः क्रियाः प्रवर्तितस्य मम पि शुभाशुभ
फलैः शुभैः सुखात्मकैः अशुभैर्दुःखात्मकैः क्रियाफलैर्मोक्ष्यसे ता
नि ते बन्धनाय न कल्पयिष्यते इत्यर्थः कीदृशैः कर्मबंधनैः कर्माणि
तानि अस्मानि बंधनं नियमहेतवे येषां तथाविधैः कर्मबंधनानि हि
फलानि ज्ञानस्यासंबंधमेति नयत्योक्तानां सम्यग्नमनत्वं संन्यासयो
गेन फलसंकल्पसमाधिना युक्तात्मा सम्यक् स्वभावः अतएव वि
मुक्तः सर्वबंधनेभ्यो विनिर्मुक्तो मामेकं परमकारणमुपैष्यस्यहमे
वेत्संपत्स्यसे इत्यर्थः [illegible]
[illegible] २८

एवमुक्तोपपत्त्या यत्किंचित्कुर्वतो लाभिकी [illegible]टीका १५
यत्फलं तदाह ॥ एवमुक्तप्रकारात् निर्मुक्तः कर्मबन्धनैः कर्मनिबन्धनैरिष्टानिष्टैः फ

लैर्मोक्ष्यसे त्यक्ष्यसे ततः संन्यासयोगेन सर्वं युक्तलक्षणेन युक्तः
सम्यक्त्यक्तात्मा यस्य सः ततो विमुक्तो जीवन्नेव मुक्तो मामुपैष्यसि अ
हमेवेश्वरो विश्वात्मा संपत्स्यसे [illegible]
[illegible] २८

पंचोलीटीका

एवं कुर्वतो यत्फलं भवति तदाह शुभाशुभेति एवं सर्वं मयि स-
मर्पणं कुर्वन् शुभाशुभैः फलैः सुखदुःखप्रदैः कर्मलक्षणैः बं-
धनैः मोक्ष्यसे अयं कर्मयोगः मयि कर्मसमर्पणात् संन्यासकत्वे
त्वात् योगस्तेन संन्यासयोगेन युक्तान्तःकरणः सन् कर्मबंध-
नैः जीवन्नेव मुक्तः पतिते शरीरे मामुपैष्यसि प्राप्स्यसि २८

रणवीरसमिद्धोयिनी ॥

एवं विधानस्य च फलमाह शुभाशुभेति एवमुक्तेन प्रकारेण
यज्ञादिक्रियामनुतिष्ठन्निति शेषः त्वं कर्मबंधनैः कर्मनिबंधनैः
शुभाशुभफलैर्मोक्ष्यसे त्यक्तो भविष्यसि तानि ते पुनः पुनः स्वर्ग
नरकादिभोगरूपबंधनाय न कल्प्यंते इति भावः नन्वशुद्धहृदयस्य
गुरुपित्रादिहिंसया पापफलं दृष्टं तेन सर्वं जगज्ज्ञानं शुभफ
लं एवं दानतपसोरपि यथास्व शुभाशुभफलता स्वयं भूमा
नन्वेतावता निष्पतिद्वार एव न पुनर्निष्ठामिरपीत्यतस्तदर्थं क
र्मीतरं देवतानराराधनं वा वषयमनुष्ठेयं स्यादित्याशंक्याह सं
न्यासेति संन्यासः कर्मयोगश्चेत्यत्र प्रतिपादितस्वरूपो संन्यास
योगो ताभ्यां युक्तो वहितआत्मान्तःकरणं यस्य तादृशो तत एव वि
मुक्तः शुभाशुभकर्मभिस्त्यक्तः सन्मामुपैष्यसि मत्सायुज्यमाप्स्य
सीत्यर्थः २८॥

मधुभाष्य

२८॥

118

भाषा अनुवाद

इस प्रकार आचरण करनेसे जो फल होगा सो सुनो कि उक्त प्रकारसे कर्म्म सकल भगवत समर्पण करने से कर्मबन्धन अर्थात् कर्म्म जनित इष्ट अनिष्ट फल प्राप्तिसे बचि रहोगे और मेरेमे समर्पित जो कर्म्म सन्यास योग उसीसे युक्त चित्त होके तुम हमको निःसन्देह प्राप्त होउगे २८।

दोहा

शुभ अशुभ फलसें छुटहिं तं कर्मबंधसें ज्योंहि संन्यास
योगयुत चित कर मिलहुं मुक्त होय मोहि २८॥

119

समोऽहंसर्वभूतेषु नमेद्वेष्योऽस्तिनप्रियः येभज
न्तितुमांभक्त्या मयितेतेषुचाप्यहं २९

शांकरभाष्यटीका १

रागद्वेषवान् तर्हिभगवान् यतोभक्ताननुगृह्णाति नेतरानिति
तन्न समोऽहमिति समःतुल्योऽहं सर्वभूतेषु नमेद्वेष्योऽस्तिनप्रियः
अग्निवदहं दूरस्थानां यथाग्निः शीतं नापनयति समीपमुपसर्प
तां मपनयति तथाहं भक्ताननुगृह्णामि नेतरान् येभजन्ति तु
मामीश्वरं भक्त्या मयिते स्वभावतएव न ममरागनिमित्तं मयि व
र्तन्ते तेषु चाप्यहं स्वभावतएव वर्ते नेतरेषु नैतावता तेषु द्वेषो
मम २९

आनन्दगिरिकृतटीका २

भगवतोरागद्वेषवत्वेनानीश्वरत्वमाशंक्य परिहरति रागेत्यादि
ना नहि भगवद्भजनमकिंचित्करमित्याशंक्याह अग्निवदिति
तत् प्रपञ्चयति यथेति भक्तानभक्तांश्चानुगृह्णतोऽननुगृह्णत
श्च भगवतोनकथं रागादिमत्वमित्याशंक्याह येभजन्तीति ये
हि वर्णाश्रमादिधर्म्मैर्मां भजन्ति तेतेनैव भजनेनाचिन्त्यसाम्ये
न परिशुद्धबुद्धयो मयि मत्समीपेवर्त्तन्ते मदभिव्यक्तियोग्यचि
त्ताभवन्ति तुशब्दोऽस्य विशेषस्यद्योतनार्थः तेषुच समीपे समव
तेषामहमपि स्वभावतोवर्त्तमानस्तदनुग्रहपरोभवामि यथा व्या
पकमपि सावित्रं तेजः स्वच्छे दर्पणादौ प्रतिफलति तथा पर
मेश्वरोऽवर्जनीयतया भक्तिनिरस्तसमस्तकल्मषसत्वेषु पुरुषेषु
सन्निधत्ते दैवीं प्रकृतिमाश्रितानां भजन्तीत्युक्तत्वादित्यर्थः २९

स्वामिकृतटीका ३

यदिभक्तेभ्यएवमोक्षंददासि नाभक्तेभ्यस्तर्हितवापिकिंरागद्वे
षादिकृतवैषम्यमस्तीत्याह समोहमिति सर्वेषुभूतेष्वपि अहंसमः नमे
ममप्रियश्चद्वेष्यश्चनास्त्येव एवंसत्यपियेमांभजन्ति तेभक्तामयि
वर्त्तन्ते अहमपितेष्वनुग्राहकतयावर्ते अयंभावः यथाग्नेःस्वसे

श्री
गी टी
न

120

वकेष्वेव तमः शीतादिदुःखमपाकुर्वन्नोपि न वैषम्यं यथा वा कल्पवृ
क्षस्तथैव भक्तपक्षपातिनोपि मम नास्त्येव वैषम्यं किंतु मद्भक्तेरे
वायं महिमेति २९

पैशाचभाष्यटीका ४

समोहमिति समस्तस्यापि नियंता वासुदेवः सर्वभूतेषु सर्वप्राणिषु
मम द्वेष्यो नास्तीति प्रकृतेन संबंधः न प्रियः प्रियोपि नास्तीति ये तु
मां भजंति सेवंते मामीश्वरं भक्त्या प्रीत्या मयि ईश्वरे ते निवसंति अहम
पि तेषु वसामि २९

मय्येवं परमं रूपं स्वभावं ज्ञानिनी हीति

रामानुजभाष्यटीका ५

समोहमिति देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरात्मनावस्थितेषु जातितश्चाकारतः
स्वभावतो ज्ञानतश्चात्यन्तोत्कृष्टापकृष्टरूपेण वर्तमानेषु सर्वेषु भूते
षु समाश्रयणीयत्वेन समोहं मम जात्याकारस्वभावज्ञानादिभिर्निकृ
ष्टापकृष्टत्वेन समाश्रयणे समानमेव सर्वेष्ववस्थितत्वेन समाश्रितत्व
व्यतिरेकेण जात्यादिभिरत्यंतोत्कृष्टोयमिति न युक्ततया समाश्रय
णे न कश्चित्प्रियोस्ति न संग्राह्योस्ति अपि तु सर्वथा मत्प्रियत्वेन मद्भजनेन वि

ज०

नात्मधारणालाभात् मद्भजनैकप्रयोजना ये मां भजंते ते जात्यादिभि
रुत्कृष्टापकृष्टा वा मत्समानगुणा यथासुखं मय्येव वर्तंते अहमपि
तेषु मदुत्कृष्टेष्विव वर्ते [illegible] २९

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थं २९

परमार्थप्रपाटीका ७

नहि भक्तेभ्य एव मोक्षं ददासि नाभक्तेभ्यस्तेन नवापि रागद्वेषप्रयुक्तं वै
षम्यं स्यादित्याह समोहमिति अहं सर्वभूतेषु समः समस्वभावोस्मि अ
तो मे मम न द्वेष्यः प्रियो वा कश्चिदपि नास्ति किंतु ये मां भक्त्या भजंति ते मयि
त्वया ह्यत्वेन वर्तंते अहमपि तेष्वनुग्रहकत्वेन वर्तामि ये न न भजंति ते
यथावस्थिता एव तिष्ठंति मयि तु रागद्वेषव्यवस्था नास्तीत्यर्थः ये यथा
मां प्रपद्यंते इति सर्वमेवोक्तं यथा मार्गे स्थितं वृक्षं केपि फलार्थिनः केपि
पुष्पार्थिनः केपि छायार्थिनः आश्रयंते स्वस्वाभिमतं लभंते वृक्षस्तु

नोमयत्रार्पितोर्पिता[illegible]वाकृतिरपिऋग्वेदे[illegible]यातेधामानिपरमाणि
यावमायामध्यमाविश्वकर्मन्नुतेमा शिक्षासखिभ्योहविषिस्वधावः स्वय
जस्वतन्वंवृधानइतिभाष्य भोविश्वकर्मन् विश्वानिसर्वाणिकर्माणि
यदर्थमितिविश्वकर्मापरेश्वरस्तस्यसंबुद्धिः तेनवयायानिपरमाण्युत्कृ
ष्टानिधामानिदेवशरीराणितथायानि[illegible]वमानिनिकृष्टानिपश्वादि
शरीराणितथायानिमध्यमामध्यमानि मनुष्यशरीराणिसंतितेषुम
ध्येसखिभ्यःस्वात्रकुलेभ्यःशिक्षाज्ञानोपदेशंतथाहविषिप्रलयकाले
होतव्येतेनप्राप्तेसमतिकूलेजीवजातेवःसूक्ष्माकंसथास्वस्मिन् प्रियत
शरीरेपतेस्वधामायाश्रत्मानमितिस्वयमेवप्राप्तमस्ति वेतनतन्वंशरीरं
वृधानोवर्द्धयानःप्रकटीकुर्वाणःयजस्वभजस्वअत्रग्राहयसेमर्थः २९

वनमालीटीका ८

ननुयदिभक्तानेवानुगृह्णासिनाभक्तान्तर्हिवैषम्यात् कथमीश्वर
स्यतत्राह समइति सर्वेषुभूतेषुप्राणिषुसमस्तुल्योहंसर्वलोकेहंसर्वो
तर्यामिवाउदासीनश्च अतोनममद्वेष्यविषयःप्रीतिविषयोवाकश्चि
दस्तिकथंतर्हिभक्ताभक्तयोःफलवैषम्यंतत्राहयेभजंतितुयेभजंतेते
वंतेमांसर्वकर्मसमर्पणरूपयाभूययाभक्त्याअभक्तापेक्षयाभक्तस्यवि
शेषद्योतकस्तुशब्दःकोसौमयितेमदर्पितैःनिःकामैःकर्मशोधितचि
त्तानिरस्तसमस्तरजस्तमोमलाउद्रिक्तविशुद्धसत्वाः अपरोक्षीकृतनन्ता
नानंदघनमत्स्वरूपाभगवान्वासुदेवएवास्माकंसर्वस्वमितिधीयुक्ते
नाविच्छिन्नप्रेमप्रवाहेनानिशंमयिवर्त्ततेमत्प्रीतिंविना[illegible]णमपिस
स्वरूपम[illegible]धारयमानाःसंतःस्वप्राणादिकंमत्प्रीत्यर्थमेवधारयंती
त्यर्थः अहमाकाशवदुदासीनोनेकब्रह्मांडसर्जनपालनादिव्यासक्तो
पिनिरवधिप्रेमाणामदीयोयंमेनकदाचिदिमांविस्मरामीतिधियानिशांते
षुवर्ते स्वजनकस्वभावस्यममनवैषम्यादिकमितिभावः २९

कुसुमवैजयन्तीटीका ९

ननुयदियेवर्णाःसर्वकर्मार्पणंकृत्वात्वांभजंतितेनत्वातिप्रियाःभूत्वा
त्वामेवाप्नुवंतितेयेत्वांनभजंतितेनतवाप्रियाभूत्वांमप्राप्यसंसरंति
तर्हिसर्वात्मनःसर्वनियन्तुःसर्वगुरोःकारुण्यादिगुणसिंधोस्तवा

श्री
गी टी
न

१२१

पिजीवस्यैव विषमत्वमायातीति चेत्तत्राह समोऽहमिति सर्वभूतेषु
सर्वेषु सुरनरतिर्यगादिषु जात्याकृतिस्वभावादिभिर्विषमरूपेषु भूतेषु दे
वतेषु सर्वनियन्ता सर्वेश्वरस्तत्तत्कर्मानुसारेणोत्पत्तिपालनादिकुर्वदहं
पर्जन्य इव समः समानोऽस्मि अत एव मे मम तेषु कोऽपि न द्वेष्योऽहितका
रीनास्ति न भवति न प्रियः हितकारी वा नास्ति यद्यप्येवमेवास्ति तथा
पितशब्दोऽस्मद्देवोपासकेभ्यः स्वभक्तानां विशेषं सूचयति ये मां भजन्ते
कं प्रयोजनमनन्यभक्त्या मामात्मानमतिशयप्रियं सर्वेश्वरं भजन्ति
श्रवणकीर्तनादिरूपया भक्त्याऽनुकूलयन्ति चकारोऽवधारणे ते ए
व मय्यात्मानमद्वेषरागिणोऽप्येवमप्येव सर्वेश्वरे एव वर्तन्तेऽहमप्येवं तेष्वे
व भक्त्या वर्ते अस्य नेन भवतोऽपि सम भक्तेषु भक्तिरस्तीति सूचितम् येय
थामां प्रपद्यन्ते तांस्तथैवेत्यादिनोक्तं चावेव २९

यदि भक्तानेवानुगृह्णासि नाभक्तान् न मधुसूदनी टीका १ तो रागद्वेषवत्त्वेन कथं परमेश्वरः स्या
दिति नेत्याह ॥ सर्वेषु प्राणिषु समस्तव्योऽहं सद्रूपेण स्फुरणरूपेणानन्दरूपेण च स्वाभा
विकेनौपाधिकेन चान्तर्यामित्वेन अतो न मम द्वेषविषयः प्रीतिवि
षयो वा कश्चिदस्ति सवितेव गगनमण्डलव्यापिनः प्रकाशस्य तर्हि कि
थं भक्ताभक्तयोः फलवैषम्यं तत्राह ये भजन्ति तु ये तु भजन्ति सेवन्ते मां स
र्वकर्मसमर्पणरूपया भक्त्या अभक्तापेक्षया भक्तानां विशेषद्योतना
र्थस्तुशब्दः कोऽसौ मयि ते ये मदर्पितैर्निष्कामैः कर्मभिः शोधितान्तःक
रणास्ते निरस्तसमस्तरजस्तमोमलस्य सत्त्वोद्रेकेणातिस्वच्छस्यान्तःकर
णस्य सदा मदाकारां [illegible] वृत्तिमुपनिषन्मानेनोत्पादयन्तो मयि वर्तन्ते
अहमप्यतिस्वच्छायां तदीयचित्तवृत्तौ प्रतिबिंबितस्तेषु वर्ते चकारोऽव
धारणार्थः त एव मयि तेष्वेवाहमिति स्वच्छस्य हि द्रव्यस्यायमेव स्वभा
वो येन संबध्यते तदाकारं गृह्णातीति स्वच्छद्रव्यसंबद्धस्य च वस्तुन एष
एव स्वभावो यत्तत्र प्रतिफलतीति तथा अस्वच्छद्रव्यस्याप्येष एव स्वभावो
यत्स्वसंबद्धस्याप्याकारं न गृह्णातीति अस्वच्छद्रव्यसंबद्धस्य च वस्तुन
एष एव स्वभावो यत्तत्र न प्रतिफलतीति यथा हि सर्वत्र विद्यमानोऽपि
सावित्रः प्रकाशः स्वच्छे दर्पणादावेवाभिव्यज्यते न त्वस्वच्छे घटादौ ता
वता दर्पणे न रज्यति न वा द्वेष्टि घटं एवं सर्वत्र समोऽपि स्वच्छे भक्तचि

न्नेऽभिव्यज्यमानोऽस्वच्छेत्वाभक्तचित्तेऽनभिव्यज्यमानोहंनरज्यामि
क्वचिन्नवाद्वेष्मिकंचित् सामग्रीमर्यादयाजायमानस्यकार्यस्या
पर्यनुयोज्यत्वात् वह्निवत् कल्पतरुवच्चावैषम्यमाख्येयं किंचम
द्भक्तैरेवायंमहिमायत्समेपिवैषम्यमापादयतिशृणुतन्महिमानं
२९

सदानंदीटीका ११

अनुरक्तासिभक्तोथवाभक्तोस्त्वंततःकथं रागद्वेषादिवत्वेनसर्वे
प्रोतिचेच्छृणु १ सर्वप्राणिषुतत्स्थोहंसच्चिदानंदरूपतः अंतर्या
मितयातद्वन्नकस्यचिद्द्वेषगोचरः २ प्रियोवामेप्रकाशस्यसाविशस्ये
वकस्यतु कथंफलेस्तिवैषम्यंसभक्ताभक्तयोस्तदा ३ सेवंतेयेतु
मांभक्त्यासर्वकर्मार्पणाभ्यया चित्तशुद्धात्मबोधेनतेमय्यात्मनि
विद्धते ४ स्वभावात्सेतितत्वैकाकारवृत्त्यातिशुद्धया अहमप्यति
शुद्धायांस्वतोहंतेषुनिरंतरं ५ प्रतिबिंबतयातेषुवर्त्तएवस्वभावतः
यथाग्निर्नापनयतिदूरस्थानान्तरणोतमः ६ शीतंवातेनतद्वेष्याः
अग्नेःस्वदूरगामिनः शीतंतमोपनयतिसमीपमुपसर्पतां ७
तेनतेनप्रियास्तस्यतद्वत्कल्पतरोरिव स्वस्वकामानुसारेणविचि
त्रफलदायिनः ८ तथैवभक्तभक्तिभ्योविचित्रफलदायिनः नैवे
षम्यंतेनेदृशेपिभवेत्सर्वसमस्यमे २९

नीलकंठीटीका १२

यतोभक्तानेवानुगृह्णातिनेतरानित्यतोरागद्वेषवान् भगवानि
त्याशंक्याह समोहमिति यथाग्निःरागादिशून्योपिसमीपस्थानामेव
शीतंनाशयतिनदूरस्थानांतद्वत्सर्वत्रसमोप्यहंशरणागतानामे
वबंधंनाशयामिनान्येषामित्यर्थः अतोममनरागद्वेषाविति भावः
मयितेतेषुचाप्यहं भक्ताअनन्यशरणतयामय्येववर्त्तंते अहमपि
तेष्वेववर्ते अभक्तचित्तानांरागाद्याक्रांतत्वेनतत्रममविशेषतोभि
व्यक्तिर्नास्तीतिभावः २९

आनंदीटीका १३ स्पृतिनेतरेइतिमस्यरागादिमत्त्वमाशंक्याह
यएवंत्वांभजंतेतएवमे
उक्तयुक्त्यासर्वेषुभूतेषुचतद्दृशाविधेयंततयामितयासमःसमवर्त्यामि:
अतएवसर्वात्मतयानमेरागद्वेषौनतुपुनर्येमांभक्त्याभजंतितेमयिव

नेतिअहमपितेषुवर्तेनाअरागद्वेषोकारणांकिंतप्राणिनांकर्मैवक
र्मांतरूपफलदानेनाग्निवदनुगृह्णामीत्यर्थः तदेवंभक्तस्याधिकारि
णांपनरुर्वकोब्रह्मप्राप्तयेभजनप्रकारोदर्शितः येषांतु श्रवैय
णादनग्निनामाधिकारोस्यकर्मसु श्रौतेषुवैयतास्यवेदाध्ययन
वर्जनात् यःस्वाध्यायमधीयीतकुर्यात्कर्मस्वपवतत् श्रवैयवाद
नवच्छूद्रोकर्मभ्यःपर्युदास्यतेइतिनयात् यत्तेषुनाधिकारः तथाश्र
पवर्गेधिकारस्तस्त्रीशूद्राणांभवेद्यदि नास्त्यकर्षो द्विजातीनामन
र्थोयनतोभवेदितिविचारणायाचनाधिब्रह्मप्राप्तावधिकारःतेषा
मप्यनुग्रहार्थंश्रौतानधिकृतानांतुयावहितसेवनात् निषिद्धव
र्जनात्तथापिकथाश्रवणात्तोविभोःहीनाहीनाःशुभेजन्मपारम्पर्येण
यद्भवेत् अनुग्रहःसएवोस्यअंतरंशक्तोभवेदितिनयात् सर्वस्त
रनदुर्गाणिसर्वोभद्राणिपश्यतुअस्यावयेतरोवर्णान्कृताब्राह्मण
मथनः इत्यादिस्मृतेस्तथा [illegible]
[illegible] २९

नतुकेषांचिद्यज्ञादिक्रियाभिरनुपसे स्तुपहरतामो तहेतरि नि किं रामकंठीटीका १४ वमानानांबंधनहेतुर्भवानन्येषांतुपत्रा नवापिरागद्वेषात्तद्वगइ त्याह ॥

सर्वभूतेषुचतुर्दशविधप्रपंचप्रसूतेषु परमार्थतस्त्वेकत्वात्मको
हंसमो निर्विशेषस्तिरतोयतिरिक्तत्वाभावान्ममेकश्चि द्वेष्यो द्वेषवि
षयस्तुनोपिप्रियोरागदोषहेतुस्संभवति एतौभेददर्शिनामेवानुष
क्तौ ततश्चयेषुनर्महात्मानोमदेकृथैवविद्याशक्तिसमनुग्रहादेक
त्वदर्शिनः संतोमांयथोक्तस्वरूपंयथोक्तयाभजेनेसेवंतेयथोक्त भक्त्या
भावनयोपासतेतेमयितिष्ठंतितेषुचाहमभेदएवतिष्ठामि मत्तस्ते
षांतुर्भेदभेदप्रत्ययसेवविदलनाद्ब्रह्मामृतसागरसमरसीभूतत्वा
न्ममद्वेदस्य [illegible] २९

नतुभक्तपक्षपातितया लासिकी पनोदायतद्भावस्य प्रपादयति ॥ [illegible]टीका १५ नतरागद्वेषादिवैषम्यप्रसक्तिरितिशंका

अहमीश्वरोहंतप्रसमितेयःसर्वेषुचतुर्दशविधेष्वस्तेषुप्राणिषु
समोनिर्विशेषोऽविपर्यस्तः नतनमधुरेषुतथाहंतयाभवनस्तुवि
तम् अथमर्त्तेषुतवसत्तमसमंजसमितिवक्तेरतमाह नमेद्वेष्योस्ति
नप्रियः कश्चिदपिसर्वितमेवगगनमंडलव्यापिनः प्रकाशस्य तः

पक्षान्तरे येन मामीश्वरं भक्त्या यीस्याउपासनया परामर्शंति ते मय्य
भेदेन वर्तन्ते तेषु चाहमभेदेन वर्ते॥ येषु न तु भक्ता मत्स्वरूपविमर्श
हीनास्तेषामात्मतयाहं सन्नपि योजनलक्षान्तरितः यथाग्नेः सत्सेव
केषु तमःशीतादिः खमपाकुर्वतोपि न वैषम्यम् यथा वा कल्पवृ
क्षस्य तथैव भक्तपक्षपातितोपि मम नास्ति वैषम्यम् किं तु भक्ता
मम परामर्शस्यैवायं महिमेति [illegible] २९

पंचोलीटीका

तर्हि रागद्वेषवान्भगवान्यतो भक्तान् अनुगृह्णाति नेतरानित्यत्राह
समोहमिति अहं सर्वभूतेषु स्वभक्तास्वभक्तेषु समस्तुल्यः मे मम पर
कीयो न द्वेष्यः स्वकीयो न प्रियः यथाग्निरभिमानरहितः समीपमुप
सर्पतां शीतमपनयति नेतरेषां तथाहं भजतामनुगृह्णामि नेतरान्
तत्पुनः ये मां भजंति ते मयि स्वभावत एव वर्तंते न मे मम रागनिमित्तं ते
ष्वहं स्वभावत एव वर्ते नेतरेषु नात्र मे मम रागद्वेषौ स्तः २९

रगावीरसमिद्धोधिनी

अथैकेषां बंधनहेतुत्वादितरेषां मोक्षहेतुत्वाद्भवतो रागद्वेष
दोषवत्त्वेनानीश्वरत्वमेव किंच न वत द्वेषमभीष्टसमर्पितहेतुत्व
स्य युक्तत्वेन कुतो मां रागाश्रयेषु पितृभ्रात्रादिबांधवेषु प्रवृत्तेवि
निवृत्ते इत्यर्जुनाभिप्रायमाशंक्याह समोहमिति सर्वभूतेषु
विषये हं समः समदर्शी भवामि न कश्चिन्मम रागद्वेषदोषहेतु
रस्ति तर्हि कथं मामेवं वदसि तादृशव्यापाराभावे च भवद्भक्तेः
फलविशेषाभावादकरणीयत्वमेव स्यादित्यर्जुनाभिप्रायमा
शंक्याह ये भजंतीति तुशब्दो विशेषे येषु न मां वह्निमिव सदैक
स्वभावं भक्त्या वर्णाश्रमादिधर्मैर्भजंति ध्यानेन साक्षात्समीपी
भूयसेवंते ते मयि वर्तंते मदेकशरणा भवंति मत्सायुज्यमाप्नुवं
तीत्यर्थः अहमपि तेषु वर्ते स्वस्वभावमाविष्करोमीत्यर्थः अयं

भावः अस्माद्विषमनैर्घृण्यानिकटवर्तित्वात्सेव्यमानानां प्रीतं नि-
वार्योस्यं तनोत्येवं सदाग्नेरिवैकस्वभावोऽहमपि नित्या सन्नात्म-
क्तान्स्वस्वयामित दितरान्दुःखात्मकफलककर्मारण्या च व-
त उपेक्षे इति २९॥

मधुभाष्य

समोऽहमिति तर्हि न भक्तिः प्रयोजनमित्यत आह ये भजं-
तीति मयि ते तेषु चाप्यहमिति मम तेव प्रास्तेषामहं च प्र-
इति उक्तं च पैंगिखिलेषु ये ते वै भजंते परमं पुमांसं ते वाव
मः सततं तेऽहमप्याश्नुते इति तद्दुप्रापवेन सर्वैसमवेदा तथापि
बुद्धिपूर्वकापूर्वकत्वेन भेदः उद्भवादिवाञ्छिष्टपालादिवत्
तद्वोक्तं तत्रैव अबुद्धिपूर्वीयो वपास्तस्य ध्यानात्तु नर्वप्रोभ
वते बुद्धिपूर्वमिति न भवत्येव प्रायस्तस्मात्कोऽपि वा वासस्त-
यापि वक्षुद्रपेन यदि कश्चिद्भवति ततः साधुरेव मंतव्यः
कृतः क्षिप्रं भवति धर्मात्मा देवदेवांशादिषु वचैतद्भवति उ-
क्तं च प्रागादित्य प्रारब्धायां नारतो ऽस्मारितान्नाभक्तो नाम सा-
दितुः सम्यग्भक्तोभवेत्कश्चिद्वदेवमलाप्ययः देवर्षय-
स्तदा प्राप्नुभवंति क्वचत्तानन इति अतोन्यः कश्चिद्भवति वे-
दाभिकृत्येन सोऽनुमेयः साधारणपापानां सत्संगान्महत्य-
पि भक्तिः कथंचिद्भवति साधारणभक्तिर्वैतरेषां सकारम-
तिरूपयातियोऽर्थन्त्सान्तमयमवेक्ष्मवैदिनास्य भक्तिमि-
तिदिक् श्रीविस्मृतारणो साम्रुद्ध्यानस्याविवर्द्धमानाविरक्ति-
मन्यत्र करोति तुं साम्मिति च वेदान्तधीतायमलोकनाय
नमं तपोनान्तनस्ककर्वपूर्वं प्रणौद्वृणां सततं करोमि परस्य
गुह्येन चाभिन्नपूर्वं गुमानि च वारियथागमे मप्रेचाभिवव
समोस्मि नित्यं तं चापि देवं सततं प्रपन्नप्रकांतभावेन भजा

म्यजस्वं पत्तैर्विशेषैः परिशुद्धसत्वः कस्मात्तु पप्रपेपमनंत
मेनमिति मोक्षधर्मे आचार्यस्माथ नलोकेषु ज्ञानाभा
वे सम्यग्भक्त्यभावात् तथाहि गौतमखिलेषु विनाज्ञा
नेऊतोभक्तिः ऊतोभक्तिं विनाच तद्दिति भक्तिः परेशानु
भवो विरक्तिरन्यत्र वैपत्रिकपककाल इति भागवते ११॥

भाषा अनुवाद

भला जो भक्तों को इसभांति मुक्त करते हो औ अभक्तोंको न
ही तोक्या तुमारे भी प्रीत विरोध कृत वैषम्य कहे विषम स
भावहे इसके उपर अपने भाव का अभाव कहते हैं कि सक
ल भूतमे हम समान रूपसेहैं इसीसे हमारेन कोई प्रिय
और न अप्रिय है और जो हमारी भक्ति करता है सो हमारे
मे वर्त्तमान और मैभी उस पर अनुग्रह करता रहताहूं इ
सका भावार्थ यहहै कि जैसे अग्निके सेवन करने वालेका
अन्धकार औ शीत आदि दुखका निवारणकारी अग्निमे वि
षम भाव नहीं है और जैसे कल्प वृक्ष अपने सेवक को स
कल पदार्थ देताहै तो इनको प्रिय अप्रिय कोई नहीं परंत
फलजोहै सो भक्त ही को है इससे भक्तिही की महिमा य
ह सब जानो २९ ।

दोहा

मैंसमहों सबजीवमें शत्रु मित्र मम नाहि जो मोहि भजहिं
भक्तिसे सो मोमे मैं तामांहि २९॥

अपिचेत्सुदुराचारोभजतेमामनन्यभाक् साधुरे
वसमन्तव्यःसम्यग्व्यवसितोहिसः ३०

शाङ्करभाष्यटीका १

शृणु मद्भक्तेर्माहात्म्यं अपिचेदिति अपिचेत् यद्यपि सुदुराचा
रः सुदुराचारोऽतीवकुत्सिताचारोऽपि भजते मां अनन्यभाक् सन् (न अन्यभक्तिः)
साधुरेव सम्यग्वृत्तएव स मन्तव्यः ज्ञातव्यः सम्यग् यथावद्व्य
वसितो हि यस्मात् साधुनिश्चयः सः ३०

आनन्दगिरिकृतटीका २

प्रकृतां भगवद्भक्तिं स्तुवन् पापीयसामपि तत्राधिकारोऽस्तीति
सूचयति अपिचेदिति सम्यग्वृत्तएव भगवद्भक्तो ज्ञातव्य इत्यत्र
हेतुमाह सम्यगिति ३०

स्वामिकृतटीका ३

अपिच मद्भक्तेरवितर्क्यः प्रभाव इति दर्शयन्नाह अपिचेदिति अ
त्यन्तदुराचारोऽपिनरोयदिपृथक्त्वेनदेवतान्तरभक्तिमकुर्वन् मा
मेवश्रीनारायणंभजते तर्हिसाधुःश्रेष्ठएवसमन्तव्यः यतोऽसौसम्य
ग्व्यवसितःशोभनमध्यवसायंकृतवान् ३०

पैशाचभाष्यटीका ४

अपिचेदिति सुदुराचारोऽपिमामीश्वरंभजतेचेत् अन्यंनभजतीत्य
नन्यभाक् साधुरेवधार्मिकएवसमन्तव्यःबोधव्यः हियस्मादयं
सम्यक्शोभनंव्यवसितःनिश्चितस्तस्माद्धार्मिकएवसमन्तव्यइत्य
भिप्रायः ३०

रामानुजभाष्यटीका ५

(तत्रापि) अपीतिनयमत्रजातिविशेषजातानांयःसदाचारउपादेयोपरिहरणी
यश्चतस्मादतिव्यतिरिक्तोमद्भक्तप्रकारेणमामनन्यभाक्भजतेक
प्रयोजनोभजतेचेत् साधुरेवसःवैष्णवाग्र्यएवमन्तव्यःपूर्वोक्तसमग्र
सर्थः कुतएतत्सम्यग्व्यवसितोहिसःयतोऽस्यव्यवसायःसुसमीचीनः
भगवान् निखिलजगदाधारभूतः परंब्रह्मनारायणोऽस्मत्स्वामीमम
गुरुर्ममसुहृन्ममपरंभोग्यमितिसर्वैर्दुःप्रयोगोयंव्यवसायस्तेनकृ

श्री
गी टी
न

१२५

नः तत्कार्यं वा नस्य प्रयोजनं निरंतरभजनं तस्यास्ति अतः साधुरेव
बहुमंतव्यः अस्यैवं व्यवसायेन तत्कार्ये चोक्तप्रकारभजने देवस्तुष्यति
तस्मात् दाचारच्युतिर्विकृतत्वमस्य स्वल्पैव कल्प्यं इति तन्नावन्तादरणी
य अपितु बहुमंतव्य इत्यर्थः [illegible]
[illegible]
[illegible]

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थं ३०

परमार्थप्रपाटीटीका ७

अपि च मद्भक्तेरयं विलक्षणः प्रभावइत्याह अपिचेति सुतरामत्यंतं दुरा
चारोपि सन् चेन्मां भजते किंभूतः अनन्यभाक् मत्तोन्यामदेवतांतरं
भजतो [illegible] तत्पापपरिहारसमर्थं मत्प्यव्यवसायेकृतवान् [illegible] स साधुरेव मन्तव्यः द्विठ
त्कीरणात् ३०

वनमालीटीका ८

किंच मद्भक्तेरेवायं महिमा यत्स्वमेवैषम्यमापादयतीत्युपतन्महिमा
नमित्याह अपिचेदिति यःकश्चित् सुदुराचारोपि चेदजामिलादिरि
व अस्मैदेवं मन्त्रोत्सन्नोभिलाषं च न भजते तथाच [illegible] चयः सोनन्य
भाक् मदेकशरणः स्वकसमस्तमस्याहिभिन्नकामः स्वकदेवांतर
भजनस्त्वमां भजते कृतनिश्चिन्तापोदयात् सेवनेस्यागसाधुरपि साधु
रेव मंतव्यः हियतः सम्यग्व्यवसितः साधुनिश्चयवान्सः ३० ऊ.१

कुसुमवैजयन्तीटीका ९

ननु ये त्वां भजंति ते न त्वयि वर्त्तंते तेषु चाहमपि वर्त्तस इति भवत्परं न
यत्तु मम कुलोत्पन्नो भूत्वा सदाचारहीनः सन् मां भजंति स मद्भक्तस्त
त्प्रियो भवति न वेत्याशंकायामाह अपिचेदिति चेद्यदि च सुदुराचारो
पि शास्त्रविहिताचारहीनोपि अनन्यभाक् सन् देवांतरभजनरहि
तः सन् मां भजते श्रवणकीर्तनादिभिः सेवते स साधुरेव वैष्णवाग्रप
वमन्तव्यो बहुमन्तव्यो भवति कुतएतत् हि य[illegible]स्माउकलत्रणाः
सम्यक् व्यवसितः सर्वेश्वरः श्रीकृष्णो भगवानेव मम माता पिता गुरु
र्बंधुर्मित्रं स्वामी सर्वं मामाम्यी याद्रिप्रियवल्लभ भवति नान्यइ
ति सम्यग्धीन निश्चयवान् अपिशब्देन योऽनन्यभाक् तस्य दुराचारत्व

मतिदुर्लभमितिद्योतितम् ३

मधुसूदनीटीका १ पिवेघमपमायादयतिस्थएउतन्महिमानं ॥

किंचमद्भक्तेरेवायंमहिमायत्स्मे

यंकश्चित्सुदुराचारोपिचेदजामिलादिरिवानन्यभाक्सन्मांभजते
कृतस्त्रिद्वाग्योदयात्सेवते सप्रागसाधुरपिसाधुरेवमन्तव्यः हियस्मा
त् सम्यग्व्यवसितः साधुनिश्चयवान् सः [illegible]
[illegible] ३

सदानन्दीटीका ११

मद्भक्तेरेवमाहात्म्यंयत्स्मेपिमयीश्वरे आपादयतिवैषम्यंस्फुरणवं
तस्समाहितः १ अतीवकुत्सिताचारोजामिलादिरिवापिसः कृत
त्रिद्राग्यवशतः सेवतेमामनन्यभाक् २ सप्रागसाधुरप्येवमंत
व्यः साधुरेवहि साधुनिश्चयवानस्मात्स्वहतः सम्यगीश्वरे ३

नीलकंठीटीका १२

भक्तेर्माहात्म्यमाह अपिचेदिति अत्यंतपापिष्ठोपिमांयद्यनन्यचे
ताः सन् भजतेतथापिससाधुरेवमंतव्यः हियतः ससम्यग्व्यवसि
तःसम्यक्स्वहृतः ३

आनंदीटीका १३ प्रकारेणसंगतिंदर्शयति ॥

भगवद्गुणश्रवणमात्रेणभक्ति

सद्गुरुः उत्तमजात्यपेक्षयाहूषितो निंदितआचारः हिंसादिघोरकर्म
यस्यसः घोरकर्मानुष्ठाना हीनजातिरपिअनन्यभाक् नअन्यत् उक्ता
दितनरभजनेइतियदेवास्यकर्मादिष्टंतदेवात्रतिष्ठन् मांभजतेउरा
णेतिहासादिश्रवणाधिगतयाथात्म्यपरमेश्वरमाराध्यवेक्षानाति
ब्राह्मणादिषुपरमेश्वरमूर्तिषुपरिचरतिचससाधुरेवसदाचारएव
मंतव्यः हियस्मात् सहीनजातिरप्येवंविधकर्मासम्यग्व्यवसितः सा
नाधिगमयोग्यदेहप्राप्येवशोत्साहस्समस्तः दृष्टांतश्चात्रभारतेध
र्मव्याधः [illegible]
[illegible] ३

रामकंठीटीका १४

एवंयथोक्तभावनयाभगवद्भक्तेः

स्तुतिमाह॥ यद्यप्यप्रस्तुतिपादितदृष्टापुत्रादिघोरकर्मानुष्ठानात्स्वतनरोड
छेदोहितः सन्ननन्यभाक् मदेकालम्बनोमांभजतेउपासेमनादृशः

श्री
गी टी
न

126

साधुः सदाचार एव मंतव्यो बोद्धव्यः यतः सम्यग्विपर्ययस्तत्तानन्वा
द्यथावस्तुतात्तम्भवति भक्तो व्यवसितः गृहीतव्यवसायः एतावदेव
सदाचारदुराचारयोर्लक्षणं योनन्यतया मद्भक्तः स सदाचारस्तद्य
तिरिक्तस्तु दुराचार इति एतावदत्र तात्पर्यं अपर्यवसायोज्येन्द्रू स भग
वतः शक्तिरवलोकनीया कचिदपत्राहे विनष्टं च निर्मूलमविलं दुरा
चारत्वं [illegible] इ॰

अपि च मन्यरामर्शीहूपस्योपास लासिकी टीका १५ नस्मावितर्क्यः प्रभावइति दर्शयन्नाह ॥

यद्यतिशयेन दुराचारोपि कश्चिदनन्यभाक् नान्यं देवतान्तरं मत्पृ
थक्त्वेन भजमानः अथवान्यफलविशेषं न भजमानः मामीश्वरं भ
जते उपास्ते तर्हि स साधुरेव सदाचार एव मन्तव्यो बोद्धव्यः यतः सम्य
ग्विपर्ययस्तत्तया व्यवसितो गृहीतात्मनिश्चयः अतः स्वस्वरूपपरिज्ञा
ने विनेश्वरविषयोपासनारूपा भक्तिर्दुर्घटा [illegible]
[illegible] इ॰

पंचोलीटीका

अनन्यभक्तेर्माहात्म्यं दर्शयति अपिचेदिति अपिचेद्यः सुदुरा
चार अनन्यभाक् मां भजते स साधुरेव मंतव्यः हि यस्मात्सम्यग्व्यव
सितः सम्यक् निश्चयं कृतवान् इ॰

रणवीरसमिद्योधिनी ॥

इदानीं तामेव भक्तिं स्तौति अपिचेदिति यद्यपि लोकदृष्ट्या दुर्वा
दिहिंसाफलकातिघोरयुद्धादिकर्मानुष्ठानादतिदुष्टाचारः कर्म
योगी देवतान्तराणि परित्यज्य केवलं मामेव सर्वकारणं भजते व
र्णाश्रमोचितकर्मानुष्ठानेन तोषयति स साधुरेव सदाचार एव।
ज्ञेयः तत्र हेतुः हि यतः सः सम्यग्व्यवसितो भवति निश्चयरूपे
न स्वकर्मणि नित्यायुक्तो भवति एतेन च दुराचारसदाचारलक्षण
मपि प्रतिपादितं भवति नित्यपि स्ववर्णाश्रमोचितेकर्मणि नि
त्यायुक्तः सदाचारस्तद्रहितो दुराचार इति ३०॥

ਸਚੁਸਾਖ

੩·॥

भाषा अनुवाद

और अपनी भक्तिका अपूर्व अचिन्त्य प्रभाव देखावतेहैं कि अत्यन्त दुराचार करि और और देवताभी वासुदेव हो हैं इस रूप एक बुद्धि होय यद्यपि औरोकी भक्ति न करके केवल परमेश्वर स्वरूप मही को भजे है तोभी सो साधु श्रेष्ठहै क्यों कि मेरे मे उत्तम निश्चय तो कियाहै ३० ।

दोहा

निश्चय जो सोई दुष्टभी भजें एकमनमोहि साधु समय जानीय भलिविध दृढ चित सोहि ३० ॥

127

क्षिप्रंभवतिधर्मात्माशश्वच्छान्तिंनिगच्छति कौ
न्तेयप्रतिजानीहिनमेभक्तःप्रणश्यति ३१

शाङ्करभाष्यटीका १

उत्सृज्य च बाह्यां दुराचारतामन्तः सम्यग्व्यवसायसामर्थ्यात् क्षि
प्रमिति क्षिप्रं शीघ्रं भवति धर्मात्मा धर्मचित्त एव शश्वत् नित्यं
शान्तिं चोपशमं निगच्छति प्राप्नोति शृणु परमार्थं कौन्तेय प्रति
जानीहि निश्चितां प्रतिज्ञां कुरु न मे मम भक्तः मयि समर्पितान्त
रात्मा मद्भक्तो न प्रणश्यतीति ३१

आनन्दगिरिकृतटीका २

हेत्वर्थमेव प्रपञ्चयति उत्सृज्येति भगवन्तं भजमानस्य कथं दु
राचारता परित्यक्ता भवतीत्याशङ्क्याह क्षिप्रमिति सति दुराचारे
कथं धर्मचित्तत्वं तदाह शश्वदिति उपशमो दुराचारादुपरमः
किमिति तद्भक्तस्य दुराचारादुपरतिरुच्यते दुराचारोपहतचेत
सा किमित्यतो न नश्यतीत्याशङ्क्याह शृण्विति ३१

स्वामिकृतटीका ३

ननु कथं समीचीनाध्यवसायमात्रेण साधुर्मन्तव्यः तत्राह क्षिप्र
मिति दुराचारोपि मां भजन् शीघ्रं धर्मचित्तो भवति ततश्च शश्वत्
शान्तिं परमेश्वरनिष्ठां शाश्वतीमुपशान्तिं नितरां गच्छति प्राप्नोति कु
तर्ककर्कशवादिनो नैतन्मन्येरन्निति शङ्काव्याकुलमर्जुनं प्रोत्साहय
ति हे कौन्तेय पटहा[illegible]दिमहाघोषपूर्वकं विवदमानानां सभां
गत्वा बाहुमुत्क्षिप्य निःशङ्कं प्रतिजानीहि प्रतिज्ञां कुरु कथमीश्वर
स्य भक्तो दुराचारोपि न प्रणश्यति अपितु कृतार्थ एव भवतीति त
तश्च ते तव प्रौढिम विज्ञं भविष्यन्ति कुतर्काः निःसंशयं त्वामेव गु
रुत्वेनाश्रयेरन् ३१

पैशाचभाष्यटीका ४

क्षिप्रं शीघ्रं भवति ज्ञायते न धर्मात्मा धर्मस्वरूपः शाश्वन्नित्यं शान्तिं मो
क्षलक्षणां निगच्छति प्राप्नोति ३१

नचानाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् इत्यादिश्रुतेराचारव्यतिक्रमवतरभजनोत्पत्तिप्रवाहं विरुणद्धीत्यत्राह ॥

श्री गी टी न

रामानुजभाष्यटीका ५

क्षिप्रमिति ... प्रियकारिणा नः प्रयोजनमङ्गजनेन विधूतपापो निर्मूलमुन्मूलितरजस्तमोगुणः क्षिप्रं धर्मात्मा भवति क्षिप्रमेव एवंरूप भजनेन शश्वच्छान्तिं निगच्छति मद्भजनैकान्तवर्तिनो मत्प्राप्तिविरुद्धाचारनिवृत्तिं च गच्छति कौन्तेय त्वमस्मिन्नर्थे प्रतिजानीहि मद्भक्तउपक्रान्तविरुद्धाचारमिश्रोऽपि न नश्यति अपि तु मद्भक्तिमाहात्म्येन सर्वं विरोधिजातं नाशयित्वा शाश्वतीं विरोधिनिवृत्तिमधिगम्य क्षिप्रं परिपूर्णो भवति ३१

अभिनवगुप्तकृतटीका ९ स्पष्टार्थं ३१

[illegible]

परमार्थप्रपाटीका १

अयतदेवमहेते कर्मी [illegible] क्षिप्रमिति मम भजनेन क्षिप्रं तत्कालमेव धर्मात्मा भवति अतु चिरः सन् शाश्वतीं निगच्छति तदुक्तं विकर्मयच्चोत्पतितं कथं चिद्धुनोति सर्वं हृदि सन्निविष्ट इति अत्रार्थे संदिहानमर्जुनं प्रोत्साहयन्नाह नमे भक्त इति मद्भक्तो मद्भजनशीलतादिधूतकल्मषः सन् प्रणश्यतीति जानीहि प्रतिजानीहि अत्रोदाहरणमुक्तं तेभ्यः पुत्रैस्तनिशापेन सर्वयादवकुलसंहारेऽपि आत्यन्तिकभक्तियोगान्नाशं न प्राप्तवान् इत्यर्थः नाशोऽपि पापनाशशक्तिविद्यादिनामममात्रमेतादृक्सामर्थ्यं किं पुनरनन्यभजनमेतिनात्पर्यं ३१

वनमालीटीका ८

चिरकालमधर्मात्मापि मद्भजनमहिमा क्षिप्रं शीघ्रमेव धर्मात्मा धर्मानुगतचित्तो भवति दुराचारं तत्क्षणमेव त्यक्त्वा सदाचारो भवति सर्वः शश्वच्छान्तिं विषयभोगस्पृहानिवृत्तिं निगच्छति नितरां प्राप्नोति न वक्तश्चित्तद्भक्तः प्रागभ्यस्तदुराचारवशमत्यजन्नभवेदपि धर्मात्मा तथा

चसनष्टएवेतिशंकामपाकर्त्तुं भक्त्यात्मकं पापरवशतया कुपित
इवभगवानाह नैतदाश्चर्यमन्त्वीयाहेकौंतेय निश्चितमेवहृष्टंम
द्भक्तेर्माहात्म्यं यतोविप्रतिपन्नानांपुरस्तादपित्वंप्रतिजानीहिसाव
तंसगर्वंचप्रतिज्ञांकुरुनमेवासुदेवस्यभक्तोतिदुराचारोपिप्रणश्य
तिसंकटमापन्नोपिसुदुर्लभमयोग्यःमत्प्रार्थ्यमानोप्यतिश्रेष्ठोपि
नप्रणश्यतिकिंतुकृतार्थएवभवतीति दृष्टांतास्त्वाजामिलप्रल्हा
दध्रुवगजेन्द्रादयः नवासुदेवभक्तानामशुभंविद्यतेक्वचिदितिस्मृतेः

३१ कुसुमवैजयन्तीटीका ९

नदुश्चरितान्नाशांतोनासमाहितः नाशान्तमानसोवापिप्र
ज्ञानेनैनमाप्नुयादित्यादिश्रुतेराचारहीनेनपुनन्तिवेदाइतिस्मृतेश्च
दुराचारिणोभजनानर्हत्वंश्रूयतेकथंतस्यसाधुत्वमित्यपेक्षायां यस्य
भावेनैवदुराचारीतद्विषयमिदंश्रवणमदनन्यभक्तस्यतुमद्भजनेनै
वागतकंदुराचारत्वंनश्यतीत्यभिप्रायेणाह क्षिप्रंभवतीति दुर्वी
क्तोऽनन्यभाक्‌मद्भक्तस्तुदुराचारोपिमत्स्वरूपगुणगणानुभवरूपवि
कयाश्रवणकीर्तनाद्यात्मिकयामद्भक्त्यानिर्मूलमुन्मूलितरजस्तमो
गुणोमद्भजनमाहात्म्येननिरस्तसमस्तानेकजन्मोद्भवपापोमद्रूप
स्मरणेनविस्मृतदेहगेहादिप्राकृतसत्वोद्भवोमद्भजनैकप्रयोज
नः क्षिप्रंशीघ्रमेवधर्मात्माधर्मेभगवद्धर्मेआत्मामनोयस्यसतथाभ
वतिपापीभूत्वानित्यसंसारीनभवतिकिन्तुशश्वत्‌शाश्वतींशांति
मपुनरावृत्तिलक्षणांमुक्तिंनिगच्छतिनिःशेषेणप्रकृतिसंबन्धर
हितत्वेनगच्छतियातिनतुविनाप्रायश्चित्तेन केवलेनभजनेनशुद्धं
सापुनर्हिसंसारीनभवेदितिचेत्तत्रभक्त्यतिरेकविवशःसकोपइ
वाह कौन्तेयेति हेकौन्तेय त्वंयेषांसभांगत्वातत्रोर्ध्वबाहुर्भूत्वामे
सर्वेश्वरस्यभगवतःकृष्णस्यभक्तोनप्रणश्यति चतुर्भुजत्वादिरूपे
णविद्धेनापिभगवदभिमुखोभूत्वाविपरीताचरणंकृत्वापुनःसंसा
रीनभवतीतित्वंप्रतिजानीहिप्रतिज्ञांकुरुकौन्तेयेतिसंबोधनेन
भगवद्भजनेनपापनिवृत्तिर्नस्यात्किंतुप्रायश्चित्तेनैवेतिदुःकृती

नामयंतेनतुमत्तःशास्त्र[illegible]कलीनाइतिनिश्चितं ३१

अस्मादेवसम्यग्व्यवसायात्सहिता मधुसूदनीटीका १० दुराचरतां ॥

चिरकालमधर्मात्मापि मद्भजनमहिम्नाक्षिप्रंशीघ्रमेवभवति धर्मा
त्माधर्मानुगतचित्तः दुराचारत्वंकदाचिदेवमत्का सदाचारोभवतीत्य
र्थः किंचशश्वन्नित्यंशांतिविषयभोगस्पृहानिवृत्तिंनिगच्छतिनित
रांप्राप्नोति अतिनिर्वेदात् कश्चित्त्वद्भक्तः प्राग्भवकृतदुराचारत्वमस्य
जन्मभवेदपिधर्मात्मानस्याच्चसततंशेषेदैवेतिनेत्याह मद्भक्तानुकम्पाप
रवशतयाकुपितइवभगवानेतदाश्चर्यममेध्या हेकौन्तेयनिश्चित
मेवत्वंश्रंमद्भक्तेर्माहात्म्यं अतोविप्रतिपन्नानांपुरस्तादपित्वंप्रतिजा
नीहि सावज्ञंसगर्वंचप्रतिज्ञांकुरु नमेवासुदेवस्यभक्तोऽतिदुराचा
रोऽपिप्राणसंकटमापन्नोऽपिसुदुर्लभमप्यर्थं सन्प्रार्थयमानोऽपि
अतिशुद्धोऽशरणोऽपिनप्रणश्यति किंतुकृतार्थएवभवतीतिदृष्टां
तास्त्वजामिलप्रह्लादध्रुवगजेन्द्रादयः प्रसिद्धाएव शास्त्रेचनवा
सुदेवभक्तानामशुभंविद्यतेक्वचिदिति [illegible]

[illegible]

[illegible] ३१

सदानन्दीटीका ११

सम्यग्व्यवसायादस्मान्ममस्मादौतोजनः सदुराचारतोऽपिवान
थाश्र्वर्जितात्यात् मत्सेवनमहिम्नैवशीघ्रंधर्मानुगांतरः भूत्वा
सम्यक्सदाचारःशांतिंवैतृष्ण्यनामिकां प्राप्नोतिनितरांतत्रमन्वी
थानेनतदद्भुतं मद्भक्तैरीदृशोयस्मान्माहात्म्यंनिश्चितंमहत् ३
अतोविप्रतिपन्नानांत्वंपुरस्तादपिस्वयं सावज्ञंचसगर्वंचप्रति
ज्ञांकुरुसर्वथा ४ ममश्रीवासुदेवस्यभक्तोनमरतिसदा प्राण
संकटमापन्नोदुराचारोऽपिदुर्लभे ५ वस्तुप्रार्थयमानोऽपिसुदीनो
ऽशरणोऽपिसन् नप्रणश्यतिकिंत्वेषकृतार्थोभवतिस्वयं ६
प्रह्लादाजामिलौमानपादिरस्यादयोयथा वासुदेवभक्ताना
मशुभंविद्यतेक्वचित् १ इत्यादिशास्त्रप्रामाण्यादित्यर्थः श्रीहरिः

गिरौ ३१

नीलकंठीटीका १२

सम्यग्व्यवसितत्वादेव क्षिप्रं शीघ्रं धर्मात्मा भवति शान्तिं च शाश्वतं
निगच्छति प्राप्नोति हे कौन्तेय एवमेव मदाज्ञया प्रतिजानीहि प्रतिज्ञां
कुरु मे मम भगवतो हरेर्भक्तो न नश्यतीति ३१

एवमर्जुनस्य हिंसात्मकेपि युद्धे आनंदटीका १२ प्रवृत्तिः स्वधर्मत्वादिष्टा अस्य ज्ञानाधिकाराय देहप्राप्तिमेव ॥

हीनजातिरप्येवं मां भजन् क्षिप्रं तद्देहपातोत्तरकालमेव धर्मात्मा भव
ति परमेश्वरैकात्म्यज्ञानयोग्यशरीरः ब्राह्मणादिजातिमान् भवति
इत्यर्थः तथाभूतश्च शश्वन्नित्यं शान्तिमपवर्गाख्यां नियच्छति निय
तां करोति कौन्तेय प्रतिजानीहि निश्चितं जानीहि मद्भक्तो न प्रणश्य
ति अत्र भगवद्भक्ता दासीपुत्रस्यापि नारदस्य ब्रह्मपुत्रकं निदर्शनं

[illegible] ३१

तदेव प्रकटयितुमाह ॥ रामकंठीटीका १४

प्रतिपादितत्वा
त्क्षिप्रमत्र ग्रहणसमकालमेव धर्मात्मा भवति
तद्योगलक्षणः परमो धर्मः आत्मस्वभावो यस्य स तादृशः संपद्यते
तथा संपन्नमात्रः शश्वन्नित्यकालं शान्तिं यथोक्तामनात्मादित्रैयव
लेशानभावलक्षणां तामदपरूपं प्रशमं यथोक्तत्वसमापत्ति
रूपं नितरां गच्छति प्राप्नोति नियच्छतीति पाठे आत्मनि तां नियच्छ
ति नियतामव्यभिचारिणीं करोति ततश्च हे कौन्तेय प्रतिज्ञां करो
ति यथा मद्भक्तो यथोक्तरूपेण मदुपासको न प्रणश्यति मत्स्वरूप
व्यतिरेकप्रतिपत्तिलक्षणं नाशं न प्राप्नोति [illegible] ३१

ननु कथं समीचीना लासिकी [illegible]टीका १५ व्यवसायमात्रेण स इत्थं बोद्धव्यमित्याह ॥

सुदुराचारोपि क्षिप्रमात्मनिश्चयानन्तरमेव धर्मात्मा धर्मचित्तो भ
वति तथा शश्वच्छान्तिं परमेश्वरनिष्ठारूपं क्षोभोपशमं निगच्छति
प्राप्नोति कुतर्ककर्कशवादिनो नैतन्मन्वीरन्निति शंकाव्याकुल
मर्जुनं प्रोत्साहयति हे कौन्तेय पटहादिमहाघोषं सर्वविवदमाना
नां सभां गत्वा बाहुमुत्क्षिप्य निःशंकं प्रतिजानीहि प्रतिज्ञां कुरु क
थं मे मम भक्तो यथोक्तेन न्यायेन मदुपासकः सन् दुराचारो
पि न प्रणश्यति अधोगतिं नाप्नोति अपि तु कृतार्थ एव भवति

नकेवलंदुराचारएवमद्भक्त्यामोक्षमाप्नोति (अपित) ३१

पंचोलीटीका

ननुकथंसमीचीनव्यवसायमात्रेणदुराचारः साधुर्भवतितत्रा
ह क्षिप्रमिति क्षिप्रंशीघ्रंधर्मात्माधर्मचित्तोभवति शश्वन्नित्यां
शांतिमुपशमंनिगच्छति हेकौंतेयप्रतिजानीहिप्रतिज्ञांकुरु
ततःपरंतत्वंमद्भक्तःमयिसमर्पितात्मानप्रणश्यतिनाशं
नप्राप्नोति ३१

सणवीरससिद्धोधिनी

अतएवसः क्षिप्रमिति क्षिप्रंपुद्धावस्थासमकालमेवधर्मा
त्मा धर्मोधर्मसंस्थापनार्हमैस्वरूपएवात्मायत्नोयस्यसताद्द
शोभवति शश्वच्छांतिंविनाशरहितसुखलक्षणंमत्सायुज्यं
चनिगच्छति नितरांप्राप्नोति अतएवहेकौंतेय तेत्वम्यमद्भप्र
तिजाने प्रतिज्ञांकरोमि त्वत्समयसंस्थित्यर्थमन्यथाभवेतानि
ष्ठावहंवाक्यमुच्चरामि कथं मे ममभक्तोवर्णाश्रमविभक्तेन
कर्मणोपासीनोजनोनप्रणश्यति अधोगतिलक्षणंप्रणाशं
नाप्नोति ३१॥

मधुभाष्य

३१॥

भाषा अनुवाद

ऐसा मनुष्य किस प्रकार उत्तम है इस शङ्का पर कहते हैं
कि अत्यन्त दुराचारीभी हमारी भक्ति करके स्वधर्म चित्त हो
यहै अर्थात् चित्तकी तरङ्ग निवृत्त होय परमेश्वर से निष्ठा अ
वश्य पावताहै औ तर्त धर्म्मात्मा होता और शान्तिको प्रा
प्त होताहै पर इस बातको कुतर्ककर्कशवादी लोग नमा
नैंगे इस शङ्कासे व्याकुल अर्जुनको भगवान उत्साह देतेहैं
कि हे कौंतेय नगारा वजाय विवादकारी लोगों की सभामे
जाय हाथ उठाय तुम निःशङ्क हो यह प्रतिज्ञा करोकि परमे
श्वरके भक्त अति दुराचार होने से भी नष्ट नहीं होय वल्कि कृ
तार्थ होतेहैं ऐसी प्रतिज्ञा करने पर तुमारी जय और वे नष्ट
कुतर्क होय तुमको गुरु कर मानैंगे सोतुम यह जानो कि मे
रे भक्तका नाश नहीं है ३१

दोहा

धर्मात्मा होय सिघ्रहि शांति अखंड कों पाहि। यों कौंतेय तुं
जान मम भक्त हुं नाशौं नांहि ३१॥

मांहिपार्थव्यपाश्रित्य येपिस्युःपापयोनयः स्त्रियो वैश्यास्तथाशूद्रा स्तेऽपियान्तिपरांगतिं ३२

शाङ्करभाष्यटीका १

किञ्च मांहीति मांहि यस्मात् पार्थ व्यपाश्रित्य मामाश्रित्याश्रय त्वेन गृहीत्वा येपि स्युर्भवेयुः पापयोनयः पापानि योनिः तेषां ते पापजन्मानः केत इत्याह स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेपि या न्ति गच्छन्ति परांगतिं प्रकृष्टांगतिं ३२

आनन्दगिरिकृतटीका २

इतश्च भगवद्भक्तिर्विधातव्येत्याह किञ्चेति नमे भक्तः प्रणश्यती त्यत्र हेतुमाचक्षाणो भक्त्यधिकारे जातिनियमो नास्तीत्याह मां हीति ३२

स्वामिकृतटीका ३

श्वाचारभ्रष्टंमद्भक्तिःपवित्रीकरोतीतिकिमत्रचित्रंयतोभक्तिःईदृक् लानपिअनधिकारिणोपिसंसारान्मोचयतीत्याह मांहीति येपि पापयोनयःस्युःनिकृष्टजन्मानः अंत्यजादयोभवेयुः येपिवैश्याः केवलंकृष्यादिनिरतास्त्रियःशूद्रादयश्चाध्ययनादिरहितामांव्यपा श्रित्यसंसेव्यपरांगतिंयांतिहिनिश्चितं ३२

पैशाचभाष्यटीका ४

हियस्मात्पार्थव्यपाश्रित्ययेपिस्युः भवेयुः पापयोनयः पापिष्टजन्मा नः भक्ताईश्वरं प्रपन्ना [illegible]ः परांगतिंयांतीति [illegible]

[illegible]

[illegible] ३२

[illegible]

रामानुजभाष्यटीका ५

मामिति स्त्रियोवैश्याश्च शूद्राश्चपापयोनयोमांव्यपाश्रित्यममगतिं यांति ३२

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थं ३२

अथ न हि मङ्गलिः कुलाचारार्थमपेक्षत इति प्रतीतिमुत्पादयन्नाह
मामिति भोः पार्थ हीति निश्चयेन मां व्यपाश्रित्य अनन्यतया मदाश्रयं
प्राप्य ये पापयोनयः स्युः पापाधिकारिणो योनिकर्मनिर्येषां तेन तथावि
धास्तेऽपि परां गतिं यान्तीति अर्थार्थे प्रत्ययमुत्पादयति स्त्रिय इति अन्यत्र
साहं मायायाः सूर्ववन्मतिलुब्धतेत्यादिनिसर्गदोषोपहता स्त्रियो गोपिका
स्तथापि जारबुद्ध्या संगतास्तथा वैश्यः कृष्यादिना गोरक्षा कर्तारो नै
द्गोपप्रभृतयोऽस्तथा शूद्राः शूलतत्परिचारका अपि मदाश्रयेण परां ग
तिं यान्तीति वक्तुमहिमा तावल्लौकिक इति पूर्वमेव स्पष्टं शंतनुकं स
र्वोऽप्रमाणमप्रमत्ताः मिति श्रुतिरपि तेन तरीयके नामेन यजमानाश्च
तुरून् विश्वावसूतिद् थिरे वार्याणि नयासहद्दविणामिछुमानाश्च
त्वजेगोमंतमुशिजो विवव्रु रितिभाष्यं भो अग्ने वैश्वानर विश्वरूप वि
श्ववैश्वानरो विराडितिपरिभाषोक्तेः तो अम्बतुष्टत्नू प्रतिदेवतानु यज
मानाय यजमानाय जेतः श्वजयंतः वार्याणि वाश्यितुं योग्यानि सुष्टेयाम्य
पि विश्वा विश्वानि सर्वाणि वसू नियतानि द्धिरे अर्पितवंतः यताउशी
जोमेधाविनो मोक्तार्थिनः वसतिमपेक्षमाणा वा गोमंतं गोयनमवृते
व्रतं गोकुलाख्येऽपि वर्षे विवव्रुः वरयां चक्रुः किञ्च द्विषय नयासहवन्ते
नियानेन गोपिकारूपेण द्रविणं विषयभोगं इच्छुमानाः अपेक्षमाणा
स्तावनेव कृतार्था इत्यर्थः ऋग्वेदेऽपि तावां वास्तून्युश्मसि गमध्यै यत्र
गावो भूरिशृंगा अयासः अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमवभाति
भूरि भाष्यं तां वां युवयोर्वास्तूनि त्रिविध तापशामकानि स्थानानि वास्तूनि गृहा
णि गमध्यै गंतुं प्राप्तुं अयासः गंतारः तानिकानि यत्र येषु गृहेषु भूरिशृंगाः
भूरीणि शृंगाणि वा दिव विशेषाणि तेन गोपालवेषेण संति गावः गोरूपे
णसंति इत्यर्थः गावः संति शृंगाः स्वपलक्षणेन महाप्रमाणेन महो
पकारा इत्यर्थः यद्वा अश्रेयस्य पमेव कार्यार्थे प्रयतनेनैव गोहेतुनस्य उरु
गायस्य उरुभिर्वेदैर्गीयमानस्य विलोभेरिति महतां सर्वमध्याकिमत
परमं पदं पारमार्थिक रूपं वृष्णः यादवो ऽस्तीति वेदरूपत इत्यर्थः साम
संहितास्वपि प्रयोगे येन वोतिभिः स्वैः वाभिकाराति वाजकर्मभिः

यस्त्वं सत्यमात्मा विशेति भाष्यं भोगानैव विश्वरूपसङ्गमघसत्त्वेतिभि
स्तवरत्नैः कृत्वा संसारं प्रतरति किं भूत्वा भिरुतिभिः सनत्रोशका
भिः सुतनएव वाजकर्मभिः वाजस्य बलस्य कर्मभिः कारणरूपाभिः
प्रइत्यणेन कृत्वा सकलविघ्नभूमिपदं यत्र सामर्थ्यः सकः उरुघः
यस्त्वं सत्य आविश्य सर्वं प्राप्नोषि अत्रार्थे रैवतं साम पिरेवतीर्न
सधमाद इंद्रे संनत्त विवाजाः त्वमंतो याभिर्मदेमेति भाष्यं इंद्रे
परमात्मनि भगवति सधमादे स्माभिः सह हर्षयुक्ते सति त्वमंतो
न पत्तस्वारयंतो वयं याभिर्गोभिर्मदेम हर्षेम ताः गावो रेवतीः स्तो
रायाख्या दिय नवं सनु क्विवाजाः प्रभूत बलाश्च संत एतस्य गानं सा
मदर्पणे रेवतीशब्द जातं ग्रायाद्वावा मार्गाः एतास्मृज्ञातकर्षणा
निषट्‌त्वमत इति नकारलोपः ईहाजौ हो होस्‌ इत्येतप्रवस्तोभाः स
इ [illegible] २२

वनमालीटीका ८

एवमागंतुकदोषेणादुष्टानां भगवद्भक्तिप्रभावान्निस्तारमुक्त्वा स्वा
भाविकदोषेणादुष्टानामपि तमाह मां हीति हि निश्चितं हे पार्थ मां
व्यपाश्रित्य शरणमागत्य ये पापयोनयो अन्त्यजादयः स्वाभाविकदो
षदुष्टाः वेदाध्ययनशून्यतया स्त्रियो वैश्याः कृष्यादिमात्ररताः तथा
शूद्राः जात्याध्ययनाद्यभावतोऽपि परमगामस्य याग्याः स्युस्तेऽपि यांति
परां गतिं अपिशब्दात्सुदुराचाराश्चापि २२

कुसुमवैजयन्तीटीका ९

नन्वयमागंतुकपापी सन्नपि भजनेन धर्मात्मा भवति संसारान्मुच्यते इति
भवतु किं तु ये परम्परापापकुलोत्पन्ना महापापिनस्ते मां भजंति ते मुच्यं
तेन वेति चेन्नत्राह मां हि पार्थेति हे पार्थ येऽपि पापयोनयः पापमेव यो
निः सत्कारणं येषां ते तथा अनेकजन्मोपार्जितपापपुंजानां शा
स्त्राचार्यरहितानां धर्माधर्मविवेकहीनानां हिंसादिधर्मरतानां म्ले
च्छचाण्डालादिनां सच्छान्त्यजातीनां कलेऽस्मिन्नास्तु सेऽपि हीति निश्चयेन
मां सर्वेश्वरं सर्वशरण्यं करुणावरुणालयं पुरुषोत्तमं व्यपाश्रित्या
श्रितत्वानिहैतुकदयाकारुण्यादिगुणवतो परदुःखासहिष्णुनाम

श्री
गी टी
त

इत्थं मां स्तुवन्ति कीर्तितस्तथा ममस्वरूपगुणनाममाहात्म्यश्रवणो
नमस्कुर्वंत्याश्चर्येतरार्थः परां मद्भक्तिप्रभावेण योगिदुर्लभां गतिं मत्प्रा
प्तिं यांति प्राप्नुवंति तथा स्त्रियोपि आभीरीशबर्यादयस्तथा वैश्या
स्तुलाधारादयस्तथा शूद्रास्तेन वा जरदासादयश्चादयो ऽन्येपि ये वे
दाध्ययनादिहीनाः वेदविहिताचारभ्रष्टास्तेपि मद्भजनमाहात्म्येन
परां गतिं यान्ति ३२

एवमागंतुकदोषेणदुष्टानां भगवद्भक्तिप्रभावान्निस्तारमुक्त्वा स्वाभाविकदो
षेणदुष्टानामपि तमाह ॥

मधुसूदनीटीका १

हि निश्चितं हे पार्थ मां व्यपाश्रित्य शरणमागत्य येपि स्युः पापयोनयों
त्यजाः तिर्यचो वा जात्यादिदोषेण दुष्टाः तथा वेदाध्ययनादिशून्य
तया निकृष्टाः स्त्रियो वैश्याः कृष्यादिमात्ररताः तथा शूद्रा जातितो
ऽध्ययनाद्यभावेन च परमगत्ययोग्यास्तेपि यांति परां गतिं अपि श
ब्दात् शत्रुकद्दुराचारा अपि एवं चेत् ३२

सदानंदीटीका ॥

एवमागंतुकदोषदुष्टानामपि संसृतेः भगवद्भक्तिमाहात्म्यान्निस्ता
रमभिधाय च १ इदानीं जातिदोषेणदुष्टानामपि कथ्यते ये मां शर
णमागम्य तिर्यचो वांत्यजा जनाः २ तथा स्त्रियोपि निकृष्टा वैश्याः कृ
ष्यादिनिरताः शूद्राः स्वजातितो वेदाध्ययनादेरभावतः ३ मोक्षायो
ग्यास्तएतेपि सर्वे यांति परां गतिं यस्मांत्रिमाश्रितवतां भवपाशहा
निर्यस्मान्नियमविज्ञावजनि मत्तुभाजः यस्मामशोयकमनंतभवो
त्सुवानां पापीयसामपि तमेशरणं मुकुंदः ३२

नीलकंठीटीका १२

किंच हे पार्थ हि यस्मात् मां व्यपाश्रित्य आश्रित्य ये स्युस्ते पापयोनयः
स्त्र्यादयस्तेपि परां गतिं यांति ३२

एतदुपसंहरति ॥

आनंदीटीका १३

हि निश्चयेन ते पापयोनयोपि मां व्यपाश्रित्य परां गतिं यांतीत्यन्वयः ३२

[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible] ३२

रामकंठीटीका १८

श्रतपवाह ॥

पापाः पापकर्मविपाकजा योनिर्येषां ते स्त्रीशूद्रवैश्यादयो ये पि केचन भवेयुस्तेपि मां व्यपाश्रित्य यथोक्तमद्भजनेन पराम् उत्तमां गतिम् अपुनरावृत्तिपदवीमाप्नुवंति नचैतदतिशयोक्तिमात्रमेवेति मत्वोत्तरश्लोक [illegible]

[illegible]

लासिकी [illegible]टीका १५

प्रपित्र — हि प्रसिद्धौ प्रसिद्धमेतदित्यर्थः हे पार्थ मामीश्वरं भक्त्या व्यपाश्रित्य येपि पापयोनयः पापापकर्मविपाकजा परहिंसादिपरा वा योनिर्जन्म येषां ते पशुपक्षिसरीसृपान्त्यजादयोपि स्युर्भवेयुः तथा स्त्रियः स्वस्ताः वैश्याः कृष्यादिलग्नकर्मरताः शूद्राः कार्त्स्न्येन वैदिककर्मानधिकृताः परतन्त्र[?] व्रतयश्वतेप्यपुनरावृत्तिपदवीं यान्ति प्राप्नुवंति अत्र गजेंद्रमोक्षणादीनि चरितानि परमकारुणिकस्य भगवतः संवादकानि स्मर्यन्ते

[illegible] ३२

पंचोलीटीका

मद्भक्तिः पवित्रीकरोति इत्यत्र किं वित्तंयतो मद्भक्तिः दुःकुलानपि मद्भक्तिः पवित्रीकरोति इत्यत्र किं विचित्रं यतो मद्भक्तिः दुःकुलानपि अनधिकारिणोपि संसारात् मोचयतीत्याह मांहीति हि यस्मात् हे पार्थ येपि स्त्रियः वैश्यास्तथा शूद्राः पापयोनयः पापात्मानः स्युः तेपि मां व्यपाश्रित्य मां आधारं गृहीत्वा परां प्रकृष्टां गतिं यांति ३२

रत्नवीरसमिद्धोपिनी ॥

ततपवव मांहीति हि प्रसिद्धौ सर्वप्राक्प्रसिद्धमेतदित्यर्थः पापयोनयः पापकर्मविपाकेन दत्तनातादृशीमेव पापयोनिं प्राप्ता येपि केचन स्त्री वैश्य शूद्रादयो मां परमेश्वरं व्यपाश्रित्य मदेकसार

णाभूत्वेतियावत् स्तुभवेयुः स्वयमभूत्ते शुद्धादौ संज्ञा इति शेषः ते पि परां सर्वोत्कृष्टां गतिं मत्सायुज्यलक्षणां यांति ३२॥

मधुभाष्य

३२॥

134

भाषा अनुवाद

असन्नाचार श्रेष्ठों को भी जो मेरी भक्ति पवित्र करतीहै इसमे
क्या आश्चर्य है क्यों कि देखो मेरी भक्ति अनधिकारियों को भी
संसार सेमुक्त करतीहै तो दुराचारी की मुक्तिमे क्या संदेह
है सोई कहतेहैं कि कोई निकृष्ट जन्म चाण्डाल आदि कौन
होय और स्त्री स्त्री मेभी वेश्या क्यों न होय वेश्या ही को वै
श्या कहते स्वार्थमे अण प्रत्यय करनेसे वैश्या होताहै और
शूद्र ये भी हमारी भजन करि उत्तम गतिको प्राप्त होते हैं
यह निश्चय जानो जो कोई वैश्याका अर्थ वणिक जाति पर
लगाते उनकी भूल कितनी बड़ीहै कि वेद ब्रह्मके अधिकारी
तथा संध्या उपासना कर्म के अधिकारी तथा यज्ञ उपवीत
धारी द्विजाति शास्त्रसे प्रसिद्ध वैश्य जो अनधिकारी हैं तो तो
ब्राह्मण क्षत्री भी तैसे हीहैं मनमाना अर्थ करो वेद शास्त्र
का करनाहै ३२ ।

दोहा

हे पार्थ मम शरणा होय पाप योनि जो कोय नारी वैश्य अ
रु शूद्रहुं जात परम गति सोय ३२॥

135

किंपुनर्ब्राह्मणाःपुण्याभक्ताराजर्षयस्तथा अनि
त्यमसुखंलोक मिमंप्राप्यभजस्वमां ३३

शाङ्करभाष्यटीका १

किंपुनरिति किंपुनर्ब्राह्मणाःपुण्याःपुण्ययोनयः भक्ताराजर्षय
स्तथा राजानश्च ते ऋषयश्चेति राजर्षयः यत एव अतोऽनित्यं क्ष
णभंगुरमसुखं च सुखवर्जितं मनुष्यलोकं प्राप्य पुरुषार्थसाधनं
दुर्लभं मनुष्यत्वं लब्ध्वा भजस्व सेवस्व मां ३३

आनन्दगिरिकृतटीका २

यदि पापयोनिः पापाचाराश्च त्वद्भक्ता परां गतिं गच्छन्ति तर्हि
किमुत्तमजातिमिमेन संन्यासादिना किंवा सद्भक्तेनेत्याशंक्याह
किंपुनरिति उत्तमजातिमतां ब्राह्मणादीनामतिशयेन परा ग
तिर्यत्नो लभ्यते अतो भगवद्भजने तैः प्रकान्तेन विधातव्यमित्याह
यत इति मनुष्यदेहातिरिक्तेषु पश्वादिदेहेषु भगवद्भजनयोग्यता
भावात् प्राप्ते मनुष्यत्वे तद्भजने प्रयतितव्यं इत्याह दुर्लभमिति ३३

स्वामिकृतटीका ३

यद्येवं नदासत्कुलाःसदाचाराश्च मद्भक्ताः परांगतिंयान्तीति किंवक्त
व्यमित्याह किमिति पुण्याःसत्कुलीनोब्राह्मणास्तथाराजानश्च ते
ऋषयश्च ते क्षत्रियाएवं भूतां परांगतिंयान्तीति किंवक्तव्यं अतस्त्वमिमं
राजर्षिरूपंलोकंदेहंप्राप्यलब्ध्वामांभजस्व किंचानित्यमध्रुवंसुखवर
हितंचलोकंदेहंप्राप्यानित्यत्वादविलंबमकुर्वन् असुखत्वाच्चसुखार्थो
द्यमंहित्वामामेवभजस्वेत्यर्थः ३३

पैशाचभाष्यटीका ४ अत्र किंपुनर्वक्तव्यमित्यभिप्रायः तस्मा
त्सुखरहितं लोकं पुरुषार्थसाधनमिमं मानुष्यं प्राप्याधिगम्य भजस्व सेवस्व मामीश्वरम् ३३

रामानुजभाष्यटीका ५

किंपुनःपुण्यायोनयोब्राह्मणाराजर्षयश्च भक्तिमाश्रिताः अतस्त्वमनित्य
मस्थिरंतापत्रयाभिहततयाऽसुखमिमंलोकंप्राप्यमांभजस्व स्वधर्मे
वर्तमानोमांभजस्व ३३

श्री
गी टी
न

अभिनवगुप्तकृतटीका ९

स्पष्टार्थं ३३

सत्येवं सत्कुलाचारवंतः किंपु परमार्थप्रपाटीका ७

नरित्याह किंपुनरिति ब्राह्मणा वेदविदः पुण्याः सदाचारवंतः तथापि भक्ताम
भजनशीलाः तथा राजानश्चेते अवयवजनकाद्याः इत्यथवा राजा
नो गुरुवश्चेति परां गतिं यान्तीति किं चित्रं एवं त्वमपि राजर्षिरसि अतो
मां भजस्वेत्यर्थः तदुक्तं बोधसुधाकरे अयमुत्तमोऽयमधमो जात्या रूपे
णा संपदा वयसा साध्वोऽसाध्वो वेत्ययं न वेत्ति भगवाननुग्रहावसरे १
अंतस्थभावमोकाय तेन तराम्याय यथा महामेघः खदिरमपकरे तिवाप
वर्षतो किं विचारयतीति श्रुतिरपि शतपथी तथा यो यो देवानां प्रत्यबु
ध्यत स एव तदभवत्तथा ऋषीणां तथा मनुष्याणामिति भाष्यं तदा
त्मा स्वयं देवानां मध्ये यो यः प्रत्यबुध्यत तान्तवान् स एव तदभवत्
ब्रह्मस्वरूपो भवत् तथैव ऋषीणां मनुष्याणां च तथा चात्मप्राप्तौ न जात्या
दितारतम्यमित्यर्थः अकेशवावायामपि सर्वे नेदंति यशसा गतेन सभा
साहेन सख्यो मखयो य इति रावणभाष्यं तत्स प्रतिमास्ति तस्य नाम
महद्यश इति श्रुतेर्यशसा परमात्मना आगतेन प्राप्तेन सर्वदेहिनां
दति परमानंदात्मना भवेति किंभूतेन सभासाहेन सभा मिंद्रियसभा लो
कि कथवहारं वा सहते आक्रमते तथा विधेन पुनः किंभूतेन सख्योपका
रकेण किंभूताः सर्वे सखायः सर्वभूतसुहृत्समाः तथा च सर्वभूतसुहृत्सम
त्वमेवात्मप्राप्ते निदानं तत्समाधत्स्वेति रावणभाष्यं अथ ब्राह्मणा
तपता श्रुतिमापि दे विक स्थिता याकरोति शर्वो वैसोमो राजेत्यादिना
अथ प्रकृतमनुसरामः अस्मिन्नर्थे माविलंबं कुर्वित्याह अनित्यमिति
इमम नित्यं क्षणभंगुरं असुखं दुःखैकनिदानं लोकं मर्त्यलोकं मनुष्यदेहं
प्राप्य मां परमात्मानं भजस्व नित्यं मदनुसंधानमेवमनुजनं अविलंबो
मा विलंबस्व नित्यादि पदानि अमोघेः यमयो निश्रामो किं चित्यतीत
र्थः श्रुतिरपि सामसहितामन्याबो राजानमथरसो ... द्रहोतारं समयुनरो
हस्योः अग्निं पुरातनरत्नोरविता हिरण्य इयमव मेक्रातश्रमितिभाष्यं १

मोयजमानाः अवितास्तैर्वैद्रियोपरमरूपात् मरणात्तनयित्वैराक
स्मिकाशानिरूपात् पुरापूर्वंजीवदृशायामेवअग्निप्रकाशमानं हिर
ण्यरूपं हिरण्यगर्भमीश्वरं राजानं स्वामिनं कृणाद्ध्वं कुरुषं किमर्थं अवसे
त्तणार्थं मरणेजानेसतिपश्चात्किमपिचलतीत्यर्थः अथतस्मस्वा
मिनेकोतिशयइत्याह किंभूतं रोदसोर्माया विलासरूपयोर्द्यावा
पृथिव्योर्हर्तारं होमकर्तारं परमाविद्याभुवनानिजुकृतिरितिश्रुतेः अत
एवहरिंकृष्णं अथनकेवलंकृष्णं सत्यसुजंसत्यस्मात्स्वरूपस्य संगमपितं
रं तथाअश्वस्येतिवधूमाद्वितीयार्थेविगम्यते तथाचसश्रामेकृत
यागायपुरुषानेवरूपंआवः इतिवात् ३२
वनमालीटीका ८
पुण्यासदाचारा उत्तमयोनयश्चब्राह्मणास्तथाराजर्षयः क्षत्रियाश्च
यः तत्रियाममभक्ताः परांगतिंयांतिकिंपुनरत्रवक्तव्यं कस्य विदन्नं
देहोनास्तीत्यर्थः यतोमद्भक्तेरीदृशोमहान्महिमा अतोमहाप्रयत्नेन
मंलोकंसर्वपुरुषार्थसाधनयोग्यमतिदुर्लभंचमनुष्यदेहमनित्य
मात्रुविनाशिनमसुखं गर्भवासाद्यनेकदुःखबहुलंलब्ध्वायावदयं
ननश्यतिनावदतिशीघ्रमेवमांभजस्वशरणमाश्रयस्व अनित्यत्वा
दस्यविलम्बंमाकार्षीःत्वं राजर्षिरतो
दसुखत्वाञ्चास्यविलंबस्त्वोर्थसुखमेचमा
मद्भजनेनात्मानंसफलंकुरु अत्रमथाहोताहशंजन्मसार्थमेवेतिभावः
कृष्णमवेजयन्तीटीका ९
३२
यद्येतेपापयोनयोपिमद्भक्तामांयान्तितर्हिवर्णाश्रमसदाद्विजातयोया
न्तीतिकिंवक्तव्यमित्याह किंपुनरिति ब्राह्मणावेदविदस्तथापि
पुण्याःसदाचाराः वन्तस्ताश्चापिभक्ताः मद्भक्तिमन्तस्तथानेनप्रकारेण
राजर्षयः पुण्यवंशोद्भवाः क्षत्रियामद्भजनेनपरांगतिंयान्तीतिपुनः किं
वाच्यमत्रसंशयगंधलेशोपिनास्तियस्मादेवं तस्मात्त्वमपिराजर्षिः सदा
चारकुशलोमद्भक्तश्चासि अतोनित्यंकर्मभिरनवेनपरिणामिसुखभाव
नालंदेकरसाभावश्चसुखमीक्षस्व अस्माद्लोकंमनुष्यलोकमिमंले
भ्यभारतवर्षंप्राप्यास्मिन् राज्यसुखभोगाद्यभिलाषं त्यक्त्वानित्यानं
दस्वरूपंसर्वशरण्यंदयासिंधुंमांभजस्वमयिभक्तिंकुर्वाणोमांप्राप्नुहि

श्री
गीटी
न

अनित्यमित्यनेन जगतो मिथ्यात्वं निरस्यते ३२

मधुसूदनीटीका ९

पवंचेत् पुण्याः सदाचारा उत्तमयोनयश्च ब्राह्मणास्तथा राजर्षयः स्तत्त्ववस्तु
विवेकिनः क्षत्रिया मम भक्ताः परां गतिं यान्तीति किंपुनर्वाच्यमत्र क
स्यचिदपि संदेहाभावादित्यर्थः यतो मद्भक्तेरीदृशो महिमा अतो मह
ता प्रयत्नेन इमं लोकं सर्वपुरुषार्थसाधनयोग्यमतिदुर्लभं च मनुष्य
देहमनित्यमाशुविनाशिनमसुखं गर्भवासाद्यनेकदुःखबहुलं लब्ध्वा
यावदयं न नश्यति तावदतिशीघ्रमेव भजस्व मां शरणमाश्रयस्व अ
नित्यत्वादसुखत्वाच्चास्य विलंबं सुखार्थमुद्यमं च मा कार्षीस्त्वं च राज
र्षिरतो मद्भजनेनात्मानं सफलं कुरु अन्यथा ह्येतादृशं जन्म निष्फ
लमेव ते स्यादित्यर्थः [illegible] ३३

सदानंदीटीका ११

ब्राह्मणा ये सदाचारास्ते ये वोत्तमयोनयः तथा राजर्षयः पुण्याः स
त्त्वस्थविवेकिनः १ मद्भक्ता यान्ति मोक्षं ते किं वाच्यमिह शास्त्रिभिः
मद्भक्तेरीदृशो यस्मान्महिमा नेतीयता ततः २ नरदेहमिमं प्राप्य पुरुषा
र्थैकसाधनं क्षणभंगुरगर्भादिनिर्वासदुःखादिभिर्हतं नश्यत्येष यतस्तया
वत्तावच्छीघ्रं भजस्व मां अनित्यत्वादनानंदरूपत्वादस्य किंचन
विलंबं माकुरु त्वं भोभोगार्थमास्पृहां कुरु दुर्लभं प्राप्य विस्रब्धः पवं
वा यथैव नरः शरणं नैति गोविंदं दैवेनैवं वंचितः अतस्त्वं पार्थरा
जर्षिः मामेव शरणं कुरु ४ नो चेदेतज्जन्मनः फलं कथमित्याशयार्थ
र्थः ३३

नीलकंठीटीका १२

ब्राह्मणादयः पुनः पुण्याः सदाश्रयेण परां गतिं यान्तीत्यत्र किं चित्रं
अतस्त्वं इमं मर्त्यलोकं अनित्यं नश्वरं असुखं सुखलेशहीनं प्राप्य मां पर
मात्मानं भजस्व लोकान्तरे भजनेन भविष्यतीत्यर्थः तथा च श्रुतिः
इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिरिति ३३

आनन्दीटीका १३

+ अनित्यं क्षणिकं असुखं विचार्यमाणं दुःखैकरूपं इमं लोकं कर्मभू
मिं प्राप्य मां भजस्व नित्यनवमात्विन्नमानयेत्तानकर्मसमर्पयानुष्ठाने

+ किं पुनः पुण्याः श्रोतकर्मज्ञानाधिकारा द्विजाः भक्ताश्च भक्त्युत्तमप्रकारेण यत्तेन ब्रह्मसमये अद्धावतः ब्राह्मणाः
परां गतिं कथं न यान्ति तथा च पुण्याः भक्ताः राजर्षयश्च राजानः प्रजां पालयन्तः ऋषयः ज्ञानैकनिष्ठाः कथं
न परां गतिं यान्ति एवमीश्वरभजनमेव सिद्धान्तयति ॥+

137

+ किं पुनः किमत्र वाच्यं ये पुण्याः पुण्यकर्मविपाका[illegible]लब्धोत्कृष्टयोनयो ब्राह्मणा राजर्षयश्च राजत्वे सत्यपवर्गभागित्वात् ब्राह्मणा ऋषयो द्वयोरेव भक्ताः सन्तः परां गतिं यास्यन्ति तदेतेन सर्वलोकसाधारणत्व मात्मज्ञानस्य भगवता प्रतिपादितं यत एव शुद्धस्य फलमङ्गीकृतं ततः +

न मामाराधयेत्यर्थः ३३

रामकंठीटीका १८

+ इमं लोकं कर्मभूमिलक्षणं भुवनं प्राप्य अत्र जन्म लब्ध्वेत्यर्थः कीदृशं लोकमनित्यं शरीरस्य भोगसाधनस्य भोगानां चानवस्थानादस्थिरं असुखं च यदप्यत्र किंचित्सुखमर्थोत्पाद इत्युच्यते तदपि विवेकदृष्ट्या विचार्यमाणं दुःखमेव तदुक्तं तत्र दुःखं तदनन्तेन परिणामतापसंस्कार दुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च सर्वं दुःखं विवेकिन इति यथा जलधिमग्नः ... उपतितस्य रत्नातिशयलाभः कथंचित् संभाव्यते तथा दुःखैकहेतौ कर्मभूमिपतितस्य मनुष्यकिलाभ एतस्मिँल्लोके इत्यर्थः गुणवृत्ति विरोधाच्च सर्वं दुःखं विवेकिन इति [illegible]

[illegible] ३३

लासिकी [illegible]टीका १५

एवं चेत् पुण्याः सत्कृतिनो ब्राह्मणा उत्कृष्टयोनयः तथा राजर्षयः राजानः क्षत्रियाश्चैते पवर्गभागित्वादृषयश्च भक्ताः सन्तः परां गतिं यान्तीति किं पुनर्वक्तव्यम् अतो हेतोरिमं लोकं सर्वपुरुषार्थसाधनयोग्यमति दुर्लभं मनुष्यजन्म महता पुण्येनोपचयेनासाद्य मामीश्वरं भज सोपानस्वयतो नित्यमध्रुवम् तस्माद्विलम्बमकृत्वा तथाऽसुखं सलोकर्थी यमं च हित्वा मामेव भजस्वेत्यर्थः तदुक्तं जलार्णवे अ त्र जन्मसहस्राणां सहस्रैरपि पार्वति कदाचिल्लभते जन्तुर्मानुष्यं पु ण्यसंचयात् सोपानभूतं मोक्षस्य मानुष्यं प्राप्य दुर्लभम् यस्तार यति नात्मानं तस्मात्पापकरस्य कः इति स्वःकार्यमद्य कुर्वीत पू र्वाह्णे चापराह्णिकम् नहि मृत्युः प्रतीक्षेत कृतं वाप्यथवाकृत मिति [illegible] ३३

पंचोलीटीका

यदा एवं दुष्कुला अनधिकारिणोऽपि मद्भक्ताः परां गतिं गच्छन्तीति तत्र सदाचाराः सत्कुलाश्च परां गतिं यान्तीति किं पुनर्वक्तव्यमित्याह किं पुनरिति ये पुण्याः अपापयोनयः ब्राह्मणास्तथाः भक्ता राजर्षयः क्षत्रियवराः तेषां किं पुनर्वक्तव्यं अतोऽनित्यं क्षणभंगुरमसु

खंसुखवर्जितं इमं मनुष्यलोकं पुरुषार्थसाधनं दुर्लभं मनुष्य
त्वं लब्ध्वा मां भजस्व मत्सेवां कुरु ३३

दशावीरसमिद्धोधिनी॥

किंपुनर्वाच्यं ब्राह्मणाः ब्रह्म यज्ञवेदं तत्वं विदंत्यधीयते वा
ब्राह्मणाः पुण्याः पुण्याचाराः भक्ताः कर्मफलस्य मयि सम
र्पणेन मामेव सेवमानाः राजर्षयः प्रभुत्वे सति सूक्ष्मार्थदर्शि
नः परां गतिं प्राप्नुवंतीति कियदेतच्चित्रमितिभावः यद्वा ब्राह्म
णाः प्रथमवर्णस्थाः राजर्षयः क्षत्रियजातयः पुण्या भक्ता इ
ति विशेषणद्वयमुभयोः समानं तत्र ब्राह्मणस्य यद्वर्णश्रे
णीहृतिः क्षत्रियस्य तमस्त्व्येति प्रागेव प्रतिपादितं अतएव क्ष
त्रियवद्ब्राणामनधिकारात्स्त्रीशूद्रवैश्यपापात्मका सर्वथाशुद्धाधि·
कारित्वप्रतिपादनार्थं पर्यंते कृतमिति यत एवं फलामद्भक्ति
स्तितत्सुखमपि अनित्यं मया कालरूपेण ग्रसितं मा रक्ष्यत्वात्क्ष·
णभंगुरं अतएव वियोगस्यावश्यंभावाद् दुःखात्वं न सुखस्पष्टमि
ममृत्यलीभूतं लोकं राजलोकं प्राप्य प्रतिष्ठहिभावेन लब्ध्वा मांप
रमेश्वरं भजस्व स्वधर्मभूतया तद्धिंसया प्रीणयस्व मदिष्टस्य सं
पादनादितिभावः ३३॥

मधुभाष्य

३३॥

भाषा अनुवाद

जब कि मेरी भक्ति अनधिकारियोंको मुक्ति देती तो फेरि ब्राह्म
ण कहे ब्राह्मण आदि तीनो वर्ण जो ब्राह्मण क्षत्री वैश्य पवि
त्र औ मेरे भक्त उनकी मुक्ति मे क्या संदेह है तिस में भी राजर्षि
अर्थात् [1]राजवंश हो इस अनित्य संसार सुखको त्याग करि के य
ह लोक कहे नर देह पाय हमको भजो ३३ ।

[1] राजवंश क्षत्रियराजा लोग जो दशादिक्पालों के अंशसे प्रकट हैं उनको क्या कहना है सो तुम

दोहा

क्या ब्राह्मणादि राजऋषि शुद्ध भक्त जो हि सुख अनित्य इ
हलोकको जान भजहुं तुं मोहि ३३

139

मन्मनाभवमद्भक्तो मद्याजीमांनमस्कुरु मामेवै
ष्यसियुक्त्वैव मात्मानंमत्परायणः ३४ इतिश्रीभ
गवद्गीतायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे रा
जगुह्यनाम नवमोध्यायः ९ ॥

शाङ्करभाष्यटीका १

कथं मन्मनाइति मयि मनोयस्य तवसत्वं मन्मनाभव तथा
मद्भक्तोभव मद्याजी मद्यजनशीलोभव मामेव च नमस्कुरु
मामेवेश्वरमेष्यसि आगमिष्यसि युक्त्वा समाधाय चित्तमेवमा
त्मानं मामेवमहं हि सर्वेषां भूतानां आत्मा पराच गतिः परम
यनं तं मामेवमत्मानं एष्यसीत्यतीतेन पदेन सम्बन्धः मत्पराय
णः सन्नित्यर्थः ३४ इतिश्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये नवमोध्यायः ९

आनन्दगिरिकृतटीका २

भगवद्भक्तेरीश्वरप्रभावं श्रुत्वेति कथमिति ईश्वरभजने इतिकर्त
व्यतां दर्शयति मन्मनाइति एवंभगवन्तं भजमानस्य मम किं
स्यादित्याशंक्याह मामेवेति समाधाय भगवत्येवेति शेषः एव
मात्मानमित्येतद्विवृणोति अहंहीति अहमेव परमयनं तवेति म
त्परायणस्तथाभूतः सन् मामेवात्मानमेष्यसीति सम्बन्धः तदेवं
मध्यमानां ध्येयं निरूप्य नवमेनाथमानामाराध्याभिधानत्वेन
निजेन पारमार्थिकेन रूपेण प्रत्यक्त्वेन ज्ञानं परमेश्वरस्य परमा
राधनमित्यभिदधता सोपाधिकं तत्पदवाच्यं निरुपाधिकञ्च त
त्पदलक्ष्यं व्याख्यातं ३४ इतिनवमोध्यायः ९ ॥

स्वामिकृतटीका ३

भजनप्रकारं दर्शयन्नुपसंहरति मन्मनाइति मय्येव मनो यस्य स
मन्मनास्त्वंभव तथा मद्भक्तो मत्सेवकोभव मद्याजी मद्यजनशीलो
भव मामेव च नमस्कुरु एवमेभिः प्रकारैर्मत्परायणः सन् आत्मा
नं मनो मयि युक्त्वा समाधाय मामेव परमानंदरूपमेष्यसि प्राप्स्यसि
निजमैश्वर्यमाश्चर्यं भक्तेश्चाद्भुतवैभवं नवमे राजगुह्याख्ये कृपया

श्री
गी टी
न

140

वोचदच्युतः ३४ इतिश्रीभगवद्गीतायांसुबोधिन्यांटीकायांराज
विद्याराजगुह्ययोगोनामनवमोध्यायः ९ ॥

पैशाचभाष्यटीका ४

मन्मनामय्येवमनोयस्यसमन्मना भवत्वायस्यमय्येवभक्तिर्यस्यसमद्
भक्तः मांयष्टुंशीलंयस्येतिसमद्याजीभवेतिसंबंधः मामीश्वरंनम
स्कुरुवंदस्व एवंमन्मनःकृत्वामामेवैष्यसिप्राप्स्यसि युक्त्वासमाधा
यएवंयुक्तेनप्रकारेणात्मानंमत्परायणः अहमेववासुदेवःपरमम
नंमामाश्रयोयस्यसमत्परायणः एवमात्मानंयुक्त्वामत्परायणःसन्दे
वोमामेवैष्यसीतिसंबंधः ३४ इतिपैशाचभाष्येनवमोध्यायः ९

रामानुजभाष्यटीका ५

भक्तिस्वरूपमाह मन्मनेति मन्मनाभवमयिसर्वेश्वरेनिखिलहेय
प्रत्यनीककल्याणैकतानेसर्वज्ञेसत्यसंकल्पेनिखिलजगदेककार
णेपरस्मिन् ब्रह्मणिपुरुषोत्तमेपुंडरीकदलामलायतकरुणे
क्षणेस्वच्छनीलजीमूतसंकाशेयुगपदुदितदिनकरसहस्रकिरणे
लावण्यामृतमहोदधावुदारपीवरचतुर्बाहावत्युज्ज्वलपीतांबर
रेऽमलकिरीटमकरकुंडलहारकेयूरकटकादिभूषितेऽपारसौशील्य
सौंदर्यमाधुर्यगांभीर्यौदार्यवात्सल्यजालनिधावनालोकितवि
शेषाऽशेषलोकशरण्येसर्वस्वामिनितैलधारावदविच्छेदेननिविष्ट
मनाभव तदेवविशिनष्टिमद्भक्तःमत्प्रियत्वेनयुक्तोमन्मनाभवेत्यर्थः
पुनरपिविशिनष्टिमद्याजीअनवधिकातिशयमदनुभवकारी
तज्जनपरोभवयजनंनामपरिपूर्णशेषवृत्तिः औपचारिकसांस्प
र्शिकाभ्यवहारिकादिसकलभोगप्रदानरूपोयागोयथा अनुभव
जनितनिरतिशयप्रियकारितमद्यजनपरोभवतथामन्मनाभवेत्यु
क्तंभवति पुनरपिविशिनष्टिमांनमस्कुरु अनवधिकातिशयप्रि
यमदनुभवकारितात्यर्थप्रियाशेष[illegible]वृत्तिपरःसन् मय्यात्यंतं
तिमात्रेणनत्वयमस्मायंकुरुमत्परायणः अहमेवपरमयनंयस्या
सौमत्परायणः पुनर्मय्यात्मधारणासंभावनयामदाश्रयइत्यर्थः
मामेवैष्यसिआत्मशब्दोत्रमनोविषयः एवंरूपेणमनसामामनुरू
पमामिष्ट्वामांनमस्कृत्यमत्परायणोमामेवप्राप्स्यसीत्यर्थः तदेवं

लौकिकानि शरीरधारणार्थानि वैदिकं नि(त्य)नैमित्तिकानि कर्माणि मन्त्रीतये मद्वेषतयैकरसो ममैव कारित इति कुर्वन्सततमकी(र्त)नेन यजनेन नमस्कारादिकान् प्रीत्या कुर्वाणो मत्प्रिय ... निखिलं जगन्मद्वेषतया पकरसमिति चानुसंदधानो मत्प्रियमद्गुणगणानुसंधायमद्भक्तलक्षणमिदमुपासनमुपादधानो मामेव प्राप्स्यसि २४ इति गीताभाष्ये नवमोध्यायः ९

अभिनवगुप्तकृतटीका ८

पापयोनयः पशुपक्षिसरीसृपादयः स्त्रियः प्रमत्ता वेश्यादय इति कृष्यादिकर्मनिरताः शूद्रा इति कान्स्यैर्न वैदिकक्रियानधिकृताः पन्तेऽपि मदाश्रिता मामेव यजन्ते गजेन्द्रमोक्षणादीनि ...यत्र ... चरितानि भगवतः सहस्रशः श्रूयन्ते किं पुनरेतद्विपरीता ब्राह्मणाः केचिदाचक्षते द्विजराजप्रशंसापरमेतद्वाक्यं न तु स्त्र्यादिष्वपवर्गप्राप्तिनामर्थयतीति ते भगवतः सर्वानुग्राहिकां शक्तिं मितविषयतया खण्डयन्तः न मे द्वेष्योस्ति न प्रियः अपि चेत्सुदुराचार इत्यादीनि चैवंप्रकारस्फुटार्थप्रतिपादकानि वाक्यानि विरोधयन्तो निरतिशयशक्तिप्रपञ्चसाधिताद्वैतभगवत्तत्त्वे भेदलिङ्गबलाद्देवानय(न्तो)... आगमविरोधानचेतयमानाः कथमिदमिति पर्यनुयुज्यमाना यदि परमन्तर्गर्भीकृतजाम्बदिम... विष्टाः करणामात्सर्यावहित्थलज्जाजिह्मीकृतवांसुखदृष्टयः समयसज्जनस्मानस्मलापिन इति हास्यरसविषयभावमात्मन्यारोपयन्ति यत्सर्वं वा व्याप्य सर्वस्मकरोति शिवम् अद्वैतेन ब्रह्मणाऽपि सर्वानुग्रहस्पालिनी शक्तिर्विजृम्भते तेन यतनीयं तदाप्तये संग्रहोयं २७ इति श्रीमहामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते श्रीभगवद्गीतार्थसंग्रहे नवमोध्यायः ९ ॥

परमार्थप्रपा टीका ७

अथ भजनप्रकारमाह मन्मना इति मयि मनो यस्यासौ मन्मनाः संकल्पोऽपि मदाकारप्रवृत्तयाविधो भव मम भक्तो भव नान्यस्य ...

इस्समयाजी भव मदर्थमेव यजस्व न यागान्तरं नमस्य विवर्जनेन मां स
र्वत्रावस्थितं नमस्कुरु तदुक्तं विस्मृत्य स्मयमानान् स्वान् दृशं व्रीडां
च दैहिकीं प्रणमेद्दण्डवद्भूमावाश्वचाण्डालगोखरमिति एवं यो
गयुक्तो मामेवात्मानं परमानन्दरूपमेष्यसि प्राप्स्यसि तदुक्तं वि
लिखितमिव स्वरूपं विततमिमो मुरारेः स्मरणरवमनोयैरर्पितं तत्पदा
ब्जे प्रतिपदमुदयद्भिः सात्विकैर्विकिनागान्तरहभवपयोधेः पार
मुल्लंघयन्ति अध्यायार्थतात्पर्यं विशुद्धभावः किलासौ मदर्पितक
र्मकः स्यान्मदत्तानकार्यं यन्मिथ्यानहिमत्याश्रयमिति नियमोऽनेव
मिथ्याश्रितं सत् सत्सं सत्पथमानेन भजति सहसावास्थितिमव्यङ्गे
न स्पर्शो वा कदाचिन्न भवति नवमेनोक्तमेतद्रहस्यं इति श्रीमद्दे
वपण्डितसूर्यविरचितायां भगवद्गीताटीकायां परमार्थप्रपायां रा
जविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ९

वनमालीटीका ९

भजनप्रकारं दर्शयन्नुपसंहरति राजभक्तस्यापि राजद्रष्टस्यगुणादौ
मनस्यासक्ते तन्मनास्त्वपि न तद्भक्त इत्यत उक्तं मन्मना भव मद्भक्त इ
ति तथा मद्याजी मद्भजनशीलः मां नमस्कुरु मनोवाक्कायैः सर्व
वमेभिः प्रकारैर्मत्परायणः मदेकशरणः सन्नात्मानं चित्तं युक्त्वा
समाधाय मामेव परमानन्दघनं अपाकृतालौकिकानन्तवि
भूतिवैभवं कालादिनिर्बन्धनं सर्वोपद्रवशून्यं निहताशेषाविद्यः
सन्नेष्यसि एवकारेण स्वस्मात्सार्थरथस्य तु हन्तात्मांश्च हीनाश्च
अप्रेता दात्सार्थसारथ्यं तत्पराद्वसदेवनत्वयातिरोमकूपदोऽप्र
मानानंतब्रह्मांडाद्यकलादिभिश्चिन्नेनाप्यशक्ता नवनन्तानादि विद्याधि
याने न शक्यः सदनेन गुणालयादानंदघनश्चैतं भिन्नं प्राप्यान्तं व्या
वर्तयति एतादृशाद्भुतैश्वर्यज्ञानमेव राजविद्यात्वादिना गोप्यमुक्तं
तन्मत्प्रसादं विना न भवति यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ त
स्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः इति श्रुतेरिति भावः
इति गीतायां नवमः ९

नन्वयं यावामाश्रित्य पापिनोपि संसारान्मुच्यंते तस्मात् किंस्वरूपं त्वा
दित्यपेक्षायां तत्स्वरूपमुपदिशन्नुपसंहरति मन्मना इति एवमुक्त
प्रकारेणात्मानं देहं मयि युक्त्वा समर्प्य मद्भक्तो मत्सेवकस्त्वं भव कीदृश
इत्यपेक्षायामाह मत्परायणः अहमेव परमयनं मनसास्थितिस्थानं य
स्य स तथा मद्व्यतिरिक्तैः यस्मिन्ब्रह्मरुद्रेंद्रादिस्वरूपेण लोकभोगै
श्वर्यादिषु वा यस्य मनो न तिष्ठति मदनन्य इत्यर्थः मद्भक्तस्य भक्तांग
गर्भैकैर्हि भिर्विशेषणैरन्वयमाह मन्मना इति मनःशब्देनात्र बु
द्धिर्विमाहंकारा अपि गृह्यंते मयि सर्वेषामेव मनो यस्य स तथा मनसा य
त्किंचन संकल्पं करोषि तत्सर्वं मय्येव विषये कुरु न तु प्राकृतपदार्थे
ष्वलोकेषु स्वर्गीयेषु आनिश्चयात्मिकया यत्किंचन संकल्पं करोषि तत्सर्वं
मय्येव विषये कुरु न तु प्राकृतपदार्थेष्वलोकेषु स्वर्गीयेषु आनिश्चयात्मि
कया यत्किंचित्स्थूलसूक्ष्मवस्तुजातं निश्चिनोषि तत्सर्वं मय्येव वि
षये कुरु सर्वेषु चेतनाचेतनपदार्थेषु तदात्म्येन मत्स्वरूपमवस्थितो ना
स्तीति निश्चयं कुर्वित्यर्थः चित्तेन यत्किंचित्स्मरणं करोषि तत्सर्वं म
य्येव विषये कुरु मत्स्वरूपगुणविग्रहनामरूपादीनां स्मरणं कुर्वि
त्यर्थः अहंकारेण देहादिप्रकृतिकेषु यत्किंचिदात्मात्मीयाद्यभिमा
नं करोषि तत्सर्वं मय्येव कुरु ममात्मात्मीयादिर्यत्किंचिदस्ति तत्स
र्वं कृष्ण एव ममदीयानां च कृष्णात्मकत्वात्कृष्णाश्रयत्वात्कृष्णस्थितिप्रवृत्ति
कत्वात्कृष्णव्याप्यत्वात्कृष्णतत्त्वाचेत्यर्थः इत्यनेनांतःकरणचतुष्टय
स्य वृत्तिर्मद्विषया भवति तथा कुर्विति सूचितं ननु यदि त्वन्मनस्क
त्वेनैव मद्भक्तता सिद्धा तर्हि कंसशिशुपालादयोऽपि त्वद्भक्ताः कथं
न भवेयुस्तेषामपि त्वद्वेषादिना त्वन्मनस्कत्वादित्याशंकायां हे
दियहृषयोरपि यस्य मय्येव तिष्ठंति स मद्भक्त इत्यर्थकथनेन तद्भक्त
तेभ्यो वैलक्षण्यमाह मद्याजी मां यजतुं शीलं यस्य स तथा श्रोत्रेण म
मैव कथाः शृणु त्वचा ममैव लिंगाभ्यालिंगय चक्षुषा ममैव स्वरूपं पश्य
घ्राणेन ममैव निर्माल्यगंधं जिघ्र रसनया ममैव प्रसादं रसय वाचा म
मैव नामसंकीर्तनं कुरु पाणिभ्यां ममैव मंदिरादिमार्जनं कुरु पद्भ्यां

श्री
गी टी
न

ममैवमंदिरादिगमनं कुर्विन्नादिरीत्या सकलबाह्येंद्रियवृत्तिभिरे
वनिरतिशयप्रियंमांमत्वा मामेवसंरंजयकं सादीनोभीष्टयो म
द्विषयिमः सर्वेंद्रियरूपयोनस्यरतलेकेन विदूषादिति मित्तेनम
मनस्काभवनसापिनमद्भक्त इति नामानंमत्परजनकएवभवेमर्थः
एवंदेहवृत्तीरपिमय्येवार्पयित्वामद्भक्तोभवेत्याह मांनमस्कुरु
श्रपरिमितापरायालयंसर्वेउरूपार्थहीनमनेकविविधयोनिषुभ्र
मंतमनेकजन्मसहस्र तेनलब्धमात्रपदेहेशास्त्राचार्योक्तयम
कर्मरहितमनन्यगतिकंदुराचारिणंशरणापन्नंमांकृत्स्नंविनास्यः
कः संसारान्मोचयतीतिनिश्चित्यपदद्वयकरद्वयजानुद्वयोरः शिरोदृ
गवचोमनोभिरष्टांगैर्दंडवत्प्रणिपातरूपैः प्रणामैर्मय्येवसर्वेश्वरेसर्व
शरीरवृत्तीः समर्पयेत्यर्थः एवंकृते सति मम किंफलंस्यादित्यपेक्षा
यामाह मामेवैष्यसिसर्वकारणंसर्वशरणंसर्ववेदवेद्यंसर्वदेववं
द्यंनिखिलहेयप्रत्यनीकानंताचिंत्यकारुण्यवात्सल्यसौशील्यादि
कल्याणगुणार्णवंत्रिभुवनैककमनीयंसकलमणिदेहंहेमाभंस
कलजनमनोहरंसर्वेश्वरंगोपीकांतंरमापतिंमहाविभूतिपतिंमामे
वैष्यसिप्राप्स्यसिनत्वन्यंदेवादिकमित्यवधारणार्थः ३४ नवमेनव
धाभक्तिरुक्तायेनार्जुनायवै तंवंदेराधिकाकांतंमाधवंपार्थसार
थिं १ इतिश्रीमन्नियमानंदवंशावतंसकृष्णदासस्यांतेवासिनात्रि
विधादिदासेनविरचितायांगीतार्थकृष्णमेवजयकंपानवमोध्यायः
९

भजनप्रकारंदर्शयित्व उपसंहरति॥

मधुसूदनीटीका ९

राजभक्तस्यापिराजद्वेष्यस्यपुत्रादौमनः | तथासततंमन्मनाश्चापितद्भ
क्तश्चत उक्तं मन्मनाभवमद्भक्त इति तथा मद्याजी मत्पूजनशीलः
मां नमस्कुरु मनोवाक्कायैः एवमेभिः प्रकारैर्मत्परायणो मदेक
शरणः सन्नात्मानमंतःकरणंयुक्त्वासमाधायमामेवपरमानं
दघनंस्वप्रकाशंसर्वोपद्रवशून्यमभयमेष्यसि प्राप्स्यसि । श्रीगोविंद
पदारविन्दमकरंदास्वादशुद्धाशयाः संसाराम्बुधिमुत्तरंति सहसाप
श्यंतिपूर्णंमहः वेदांतैरवधारयंतिपरमंश्रेयस्त्यजंतिभ्रमंद्वैतंस्वप्न
समंविदंति विमलांविंदंतिचानंदतां ३४ इतिश्रीमत्परमहंसपरि

व्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीपादशिष्यश्रीमधुसूदनसरस्वती
विरचितायांश्रीभगवद्गीतागूढार्थदीपिकायांभजनप्रकारनिरूप
णंनामनवमोध्यायः ९

सदानंदीटीका ९

भजनप्रकारंश्रीशोदर्शयन्नाहसद्वचः मनोमयीश्वरेयस्य सत्वंमद्भ
क्तएवसन् मद्याजीसततंश्रुत्वामामेवत्वंनमस्कुरु मनोवाक्काय
मद्भावैःप्रकारैरेभिरेवच २ मदेकशरणोभूत्वासमाधायमनोमयि
मामेवस्वप्रकाशंत्वंसच्चिदानंदविग्रह ३ सर्वोपाधिविनिर्मुक्तंमम
यंगाम्यसिस्वयं यद्विद्याराजविद्यात्रिभुवनविस्तृतोयस्यश्रुतेःकारुणं

गि४

श्रेयस्मिन्स्वांतरात्मानिजनिजरतिदुःखदंभ्रांतिमूलं दुश्चाचा
रोपियस्मात्प्रथितसुयशसोभक्तिलेशेनसाधुस्तंश्रीमानंदविष्णुंदवि
पिहरशरणंकृष्णमेवाश्रयामि ४ इतिभावप्रकाशेश्रीसदानंद
विद्याकृतेनदर्थेतेयत्नाप्रोक्तिर्नवमःसर्गोनागतः ९ ॥

नीलकंठीटीका ९

भजनप्रकारंदर्शयति मन्मनाइति मय्येवमनोयस्यसतथाभूतोमम
मनाः ममैवभक्तोनराजादेर्धनाद्यर्थंसमभक्तः मद्याजीमदर्थमेव
यजतेनस्वर्गाद्यर्थंसमद्याजीतादृशोभव मामेवनमस्कुरुशरणो
व्रजनंतस्मात् एवमनेनप्रकारेणयुक्त्वायोगंकृत्वामामेवात्मानंस
र्वांतरंपश्यन्सिद्धायास्यसि अभेदेनघटाकाशइवमहाकाशं यतोमत्प
रायणःअहमेवसर्वोपाधिशून्यश्चिदात्मापरंसर्वोत्कृष्टंअयनंप्राप्य
यस्यसमत्परायणः तथाचश्रूयते यथानद्यःस्यंदमानाःसमुद्रे
स्तंगच्छंतिनामरूपेविहाय तथाविद्वान्नामरूपाद्विमुक्तःपरात्परं
पुरुषमुपैतिदिव्यमिति ३४ इतिश्रीभीष्मपर्वणिनैलकंठीयेभार
तभावदीपेनवमोऽध्यायः ९

आनंदीटीका ९

उक्तोत्रनामियंकारणमालाशीर्षबद्धश्लोकाख्यानपूर्वकम् ३४
इतिश्रीभगवद्गीतासुनवमोध्यायः ९

रामकंठीटीका ९

श्री
गी टी
त

१४३

एवंस्वरूपमपीमं लोकं लब्ध्वा मामनन्तनरसुखं भजस्वेत्याह ॥

एवंविधः सन्मद्भक्तो भव कीदृशो मन्मना मद्याजी तथा मन्नमस्कारपरः एतेन विशेषणत्रयेण चित्तकायवचनक्रियाणां भगवत्स्वरूपलक्षणैकतत्त्वविशेषात्मको द्युयो भक्तिप्रकारः प्रतिपादितः मां नमस्कुर्वित्यनेन हि मंत्रजपनमस्कारस्तुत्यादिरूपा भगवत्स्मरणेति रुक्ता एवमेतेन प्रकारेणात्मानमंतःकरणं युक्त्वा समाधाय मत्परायणो मदेकालम्बनः संवृत्तः सन्मामेवैष्यसि मद्भेदसमापन्नो भविष्यसीत्यर्थः योक्त्रिमो निर्गुणो श्वयनधान्त्यशांतिप्रसन्ने सूर्येन्द्वादिरहितो निष्कलो निर्मलस्वप्रसादः यत्रार्थोऽयं स्फुरति तत्तत्त्वं ज्ञानविज्ञानसर्वस्वभाष्याये तत्र तत्र नवमे राजहंसी वगीर्वः ३४

इति श्रीराजानकरामविरचिते नवमोऽध्यायः ९

अथ भजनस्वरूपं दर्शयन्नुपसंहरति । लासिकी [illegible]टीका १५

एवंविधो ममेश्वरस्य भक्त उपासको भव । कीदृशो मन्मनाः मयि प्रतीविमनो मननात्मकमन्तःकरणं यस्य सः तथा मद्याजी मदर्पणार्थमेवाक्रोपपन्नायजनशीलः यजनमत्र सर्वस्य कायिकस्य कर्मण उपलक्षणम् तथा मामीश्वरं सामान्यसत्स्वसमष्टिरूपं नमस्कुरु नमस्कारोत्र वाचिकस्य कर्मण उपलक्षणम् एवं मनोवाक्कायव्यापारैर्मत्परायणोहमेव चिद्रूपः एकं शरणं यस्य स ईदृशः सन्ननपरिच्छिन्नदेहादिनिरहंकृतिरात्मानं प्रत्यगात्मानं युक्त्वा एवमुक्तप्रकारेण योगेन समाधाय मामेव परमानंदघनं विश्वरूपमीश्वरमेष्यसि प्राप्स्यसीति शिवम् जीवन्मुक्तेरैतत्कृतभजनायान्यमापयत् ईश्वरं नवमे यस्तं प्रार्थये भक्तिमव्ययम् ३४ इति श्री[illegible]व्याख्या राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ९ लौकिकी

पंचोलीटीका

भजनप्रकारं दर्शयन्नुपसंहरति मन्मनेति । मन्मना मच्चित्तो भव मद्भक्तः मयि भक्तिमान् भव मद्याजी मयि यजनशीलो भव मां नमस्कुरु मामेव प्रणामं एवं विनयुक्त्वात्मसमाधिं कृत्वा मत्परायणो मां परमात्मस्वरूपं प्रवेष्यसि ३४ इति श्रीपंचोलीनवमोऽध्यायः ९ ॥

रणवीरसमिद्धोधिनी ॥

अथ भजनस्येत्यंभावं फलसहितं कथयन्नध्यायमुपसंहरति
मन्मनाइति त्वंमद्भक्तोभव इत्थंमद्भक्तिं कुर्वित्यर्थः कथमित्य
तोविधिनिषिद्धमन्मनाइत्यादिना मय्येवमनोयस्य समदर्पितमा
नसकर्मसमूहोभवेत्यर्थः तथामद्याजीमामेवयजतेपूजयतीति
तादृशः यमत्वोपलक्षणंकायकव्यापारस्यतथावमदर्पितका
यिकव्यापारोभवेत्यर्थः तथामांनमस्कुरु यद्यहावावदसि त
मस्यमेवनिवेदयेतितात्पर्यं ततश्चकिंस्यादित्याह मामेवेति
एवंत्रिविधकर्मणांमदर्पणलक्षणयाभक्त्यात्मानमंतःकरणं
युक्त्वासावधानीकृत्य यद्वात्मानंयथोचितकर्मविषयकंप्रयत्नं
युक्ताविधायमामेवैष्यसि मत्सायुज्यमेवप्राप्स्यसि कीदृशः स
मत्परायणः अहमेवपरमयनंगतिर्यस्यतादृशोमदेकावलंब
नइति भद्रम् ३४ ॥ इतिश्रीभगवद्गीतारणवीरसमिद्धोधि
न्यां गीताव्याख्यायांनवमोध्यायःसंपूर्णंसर्वार्थंचसमाप्तिमाग
मत् ९ शुभमस्तु ॥

मधुभाष्य

३४ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीम
द्गीताभाष्येनवमोध्यायः ९ ॥

भाषा अनुवाद

भजन प्रकार देखावते कहते हैं कि मेरे मे जिसका मन है ऐसे तुम मन्मना होउ और मेरेही भक्त होउ औ मेरी ही पूजा करो और मेरेही को प्रणाम करो इसी प्रकार से मत्परायण होके आत्मा जो मन तिसको मेरे मे योग करे लगाय के प रम आनन्द रूप मेरे स्वरूपको प्राप्त होउगे इस नवयें अध्याय मे अपनी भक्तिका अद्भुत प्रभाव राजयोग नाम भगवान ने प्रकाश कियाहै ३४।

दोहा

मोमे मन मम भक्त हो मोहि पूज कर नमस्कार ऐसेमन हु जोड़मोहि मो मे करहु विहार ३७ इतिश्री नवमः

